

IVAN HARIŠ
Gromovník

DIVERZANT

IVAN HARIŠ – GROMOVNIK

DIVERZANT

**ZAGREB
2007.**

Zamoljen da napišem svoju biografiju, taj posao sam shvatio tako da kroz nju, ustvari, dam kroniku jednog vremena i ljudi koji su se u njemu borili, jedni kao okrutni okupatori ili njegovi pomagači, drugi kao herojski branioci svoje slobode i ljudskih prava uopće.

Napominjem da sam, naročito u trećem dijelu ove knjige, u kome sam u krupnim crtama iznio razvoj i djelatnost diverzantskih jedinica u Narodnooslobodilačkoj borbi u sklopu sedam velikih neprijateljskih ofanziva, zbog brojnosti akcija i njihove terenske razbacanosti, a u cilju homogenije kompozicije bio primoran da neke akcije vremenski i po mjestu zbivanja unekoliko pomaknem, ne odstupajući pritom od autentičnosti samog događaja.

Sasvim je razumljivo da nisam mogao prikazati sve akcije koje su diverzanti izvršili u toku Narodnooslobodilačke borbe, već sam uzeo samo neke od njih, raznorodne po načinu i mjestu izvršenja. Baš zato što nisu obuhvaćene sve akcije, nisu ni spomenuti mnogi izvrsni drugovi i drugarice, već samo oni koji su u opisanim akcijama učestvovali ili su ma na koji način bili vezani za njih.

Na kraju, pored želje da našim mladim naraštajima pričam o herojstvu njihovih vršnjaka u proteklom ratu, ovu knjigu, ovakvu kakva je, posvećujem svim onim omladincima i omladinkama koji su bili srž naših diverzantskih jedinica i čijoj hrabrosti, umješnosti i požrtvovanju treba zahvaliti za sve ono što su diverzanti u Narodnooslobodilačkoj borbi postigli.

IVAN HARIŠ-GROMOVNIK

I

DUŽ AMERIČKOG KONTINENTA

I

Kucanje nas je prekinulo u polovini govora. Nije bilo neuobičajeno da nam neko dolazi čak i u vreme određeno za odmor, a njega nikad nije bilo dovoljno. Društvo je naročito volelo da dolazi kod mene i mog druga. Međutim, zvuk tog kucanja je te večeri bio drukčiji nego obično; bio je nekako preteći i tuđ.

Vili i ja smo se zgleđali. Ne znam iz kog razloga i na koji način je Vili dobio to ime, kad je imao sasvim lepo naše ime, koje nije bilo ni obično ni često. Zvao se Dejan.

Kucanje se ponovilo, sad već sasvim oštro, tako da je trebalo dati odgovor bez oklevanja. Prišao sam vratima i naglo ih širom otvorio.

Tri čoveka, od kojih jedan u uniformi. Šta traže?

— Ko je Ivan Hariš? — upitao je najmanji među njima, drsko i ulazeći u sobu bez poziva.

— Ja sam — rekoh. Sa čuđenjem pogledah u Vilija kao da je on znao nešto više nego ja.

— Ti si iseljenik? — postavio je čovek novo pitanje i mahnuo svojim drugovima da uđu u sobu.

— Da.

— Iz Jugoslavije — grubo je izbacio, ne pitanje već konstataciju i naredio uniformisanom da zatvori vrata. Osetio sam nelagodnost, jer mi se učinilo da ti ljudi znaju o meni više nego što sam slutio.

— Spremi se i podi s nama — nastavio je najmanji i brzim pogledom prešao po prostoriji. Ostali nisu govorili; bilo je jasno da je on šef.

— Ali kako mogu kad ne znam ni... — počeo sam da bivam nešto smeliji.

Čovek mi nije dozvolio da završim.

— Valjda vidiš — osorno je rekao — da smo iz policije. Ne pričaj mnogo, nego požuri. Uostalom, evo ti naloga.

— Mogu valjda da znam... — počeo sam ponovo. Bio je to kraj policajčevog strpljenja.

— Ne brbljaj više — dreknuo je — jer mogu i silom da te povedeni, ako bude bilo potrebno.

— Izvinite — umešao se sada i Vili, koji je engleski bolje govorio od mene i bio mnogo rečitiji i vestiji.

— Tebe ne pitam — presekao ga je agent — i hvali boga što i po tebe nismo došli. Uostalom, za tebe imamo preporuku da ne napuštaš grad dok se ne javiš policiji. Upamti to.

— Možete da kažete bar čoveku zbog čega ga vodite — mirno je odvratio Vili kao da izaziva.

Policajac je koraknuo i uneo mu se u lice. Trenutak je nedostajao pa da ga udari.

— To ni izdaleka nije tajna kao što je vaša „Slobodna misao“ — rekao je stegnuvši svoje velike, mesnate pesnice.

U istom trenutku postalo mi je sve jasno.

U policiji, posle uzimanja podataka i veoma brižljivog ispitivanja kad sam i zbog čega došao u Kanadu, rečeno mi je da će u ćeliji sačekati presudu koja će se, svakako, sastojati od novčane globe. Na taj način mi je ujedno pružena i mogućnost da se prisetim svega onoga što je prethodilo ovom iznenadnom događaju.

Prolazila je već druga godina, a to nije malo vremena za onoga ko napusti kuću i pođe trbuhom za kruhom, kako se to kod nas kaže. Moj otac nije mogao da mi obezbedi bezbrižan život iako je bio grofovski lugar, jer su jedanaestero dece značili jedanaest gladnih usta.

I, evo, završetak druge godine je bio krunisan odlaskom u zatvor. Nije mi bilo teško što sam iza rešetaka, jer je u meni davno bilo sazrelo mišljenje da u zatvor ne dopadaju samo krivci, da čak malo njih i dospe u njega; bilo mi je teško jedino stoga što sam prvi put u njemu, pa tako i neizvesnost teže pada. Doduše, zatvorsko društvo me je malo raspoložilo baš

zato što se sastojalo od ljudi mnogih narodnosti i mnogih zanimanja. Bilo je dosta i Jugoslovena, kao što ih je uopšte bilo u Kanadi u to vreme.

Povukao sam se u ugao čelije i prosto predao mislima ne obraćajući pažnju na ljude koji su živo razgovarali. Osećao sam strah, moram priznati, a on je bio pojačan bojazni da me mogu ukrcati na brod i vratiti u zemlju. Šta bih u njoj? Odluka da napustim svoje rodno mesto nije bila doneta ni naprečac, ni nesmotreno; ta odluka je bila plod jednog života u kome se nije moglo živeti onako kako se ževelo. Mučno sam sakupio novac, seo na brod i došao u Kanadu, u kojoj, evo, sedim u zatvoru i očekujem, možda, povratak. A da li sam štogod postigao?

— Ti si dobar radnik — činilo mi se da slušam riječi gazde kod koga sam radio kao stolarski radnik — i od tebe bi mogao da postane pristojan čovek, samo kad bi se manje bavio tim radničkim glupostima.

Čutao sam i stezao zube, jer sam znao na šta cilja taj, ne tako rđav čovek. Shvatao sam i njega. On je bio ostvario nekakav davnašnji san i stekao malu radionicu, u kojoj se obmanjivao da je sam sebi gospodar. Koliko puta sam bio u nedoumici da li taj čovek ne vidi ili ne želi da vidi ono što se odigrava u njegovoј neposrednoј blizini. Bio je miran, možda prividno, i nije se brinuo što iz dalekih krajeva sveta dolaze ljudi iz čijih očiju viri glad i što u njegovoј sopstvenoj zemlji ne dozvoljavaju da se čita štampa koja neposredno i istinito govori o pravima čoveka koji radi i nepravdi koja mu se čini.

— Izgleda mi — govorio bi mi kad je bio naročito raspoložen — da i ti nisi mnogo svestan stvari u koje se uplićeš. Plaši me samo to da te ti drugovi ne koriste kao nekog ko ne shvata i ne rasuđuje zrelo. Pošten si, to je dovoljno, to je ustvari najjače oružje, i ne znam zbog čega izlažeš sebe udarcima koji su namenjeni drugima!

U celiji sam se sećao njegovih riječi i znao da mi nema više povratka u radionicu, jer mi je toliko puta bila skrenuta pažnja na to da svaki onaj ko naruši ugled jedne poštene radnje ne mora više da se vraća u nju. To saznanje da sam ostao bez posla još više je uticalo na moje raspoloženje.

U to vreme radnički pokret u, Kanadi bio je prilično jak, tako da sam u njega bio uvučen i bez mog nekog velikog truda. Jugosloveni su prednjačili, ne prezajući čak ni od javnih mitinga koji nisu mogli da budu simpatični vlastima. Jednom takvom mitingu sam prisustvovao ubrzo po svom dolasku u Ameriku, i na taj način odmah stupio u vezu s pokretom.

Od toga dana sam obavljao mnoge dužnosti. Naravno, mnoge od njih su se obavljale u tajnosti. Trebalo se kriti veoma pažljivo i vesto, trebalo se sklanjati od izdajničkih očiju, a takvih ima u svakom kraju Zemljine kugle. U tačnost ovoga sam se brzo uverio, bolje reći tačnost te činjenice me je i dovela u zatvor iz koga ću, u najboljem slučaju, krenuti dalje u neizvesnost.

Rasturanje štampe je bio posao kojim sam se najradije bavio, a koji je, ustvari, bio i najopasniji, pogotovu što je morao da se obavlja u najstožijoj tajnosti. A zar je bilo nečeg dražeg od rasturanja novina u kojima se govorio o eksploraciji radnika i načinu kako da se tom zlu stane na put?

Kucanj, zatim određeni znak i lozinka. Materijal je dopreman putem za koji policija nije smela da zna.

„Slobodna misao“. Kako to lepo zvuči i kako je moralno biti ugodno za uši onih koji su hiljadama kilometara udaljeni od zemlje u kojoj su se rodili.

Posao je bio podeljen i organizovan tako da je samo mala grupa ljudi bila upoznata sa njim. Čitaoci su dobijali štampu, a ostalo ih se nije ticalo.

Baš pred moje hapšenje policija je pojačala pažnju i pooštira mere, tako da je svaki neoprezan potez vodio u zatvor, a svako sumnjivo poznanstvo moglo da bude izvor neprilika. I bilo je.

Veoma je teško i žalosno pisati o ljudima gadne stvari, ali se preko njih ne može preći, jer postoje, egzistiraju na jedan nizak i uvredljiv način.

Da li je moje zapošljenje ili moj stav bio uzrok tome, ne bih znao reći, tek uzrok je morao postojati. U grupi u kojoj sam radio bilo je ljudi koji su iznenada, i bez ikakvog razloga, počeli s nekakvom kampanjom sličnom onoj koju je moj gazda pokušavao da povede s vremena na vreme. Upravo, moglo je to da se okarakteriše kao želja za diskusijom, za boljim shvatanjem i poimanjem stvari. I ja sam u prvo vreme mislio da je tako ali ono što se kasnije dogodilo, zbog čega sam, sada, sedeо u zatvorskoj ćeliji, uverilo me je da sam se varao. Bilo je očigledno da su se među njima nalazili i neki koji nisu zasluživali da ih čovek nazove drugovima i prijateljima.

Takve, i njima slične misli su mi bolno prolazile mozgom, mešajući se sa strahom, koji je bio znatno uvećan kad su sledećeg dana u ćeliju uveli i Viliјa.

— Stigoh — rekao je veselo kad su se vrata zatvorila za njim. Osmehnuo se svima, pozdravljujući. Vili je imao jednu divnu vrlinu: da brzo upoznaje ljude i da ih ne zaboravlja. U Montrealu je znao skoro sve iseljenike i sa svima se izvrsno slagao.

Raspoloženje mi se u trenutku popravilo, a i kako ne bi kad je pored mene sedeо taj čovek pun nekakve nepojmljive životne snage i optimizma. Mnogo kasnije, u trenucima kad je čitav dalji život bio pitanje samo jedne sekunde, često sam se sećao Vilija i poželeo da je pored mene.

Trećeg dana pozvali su nas i saopštili nam da treba da platimo po dvadeset dolara globe i da bi bilo poželjno da se izgubimo iz zemlje, jer dalji naš boravak u njoj može samo nama da šteti i nikom drugom. Bez obzira na to što nam je bilo teško da odvojimo toliki novac, platili smo radosno i odmah pristupili pravljenju plana za dalji život.

— Meksiko — rekao je Vili bez oklevanja i brzo nastavio: — Sutra odlazimo za Halifaks, a odатle ćemo lako. Slušaj, Ivo, — odvratio je na moje ne bogzna kako ubedljivo protivljenje — u Sjedinjenim Državama nemamo šta da tražimo. Nama je potrebna zemlja u kojoj krv vri, u kojoj se temperament ne sputava, a za Meksiko sam čuo da je prosto obećana zemlja za ljude kakvi smo mi.

U Halifaks smo stigli oko podne i odmah stupili u vezu s ljudima koji su trebali da organizuju naš dalji put. Bili su to nekakvi Čileanci s kojima smo se najzad pogodili da nas za sto dolara prebace brodom u Meksiku.

— Odraše nas — reče Vili — a šta možeš kad si u njihovim rukama. To je još i dobro, mogli su i više da traže. Bože, skoro bismo mogli sopstveni brodić da kupimo za te pare.

I sutrašnji dan je trebalo provesti u Halifaksu. Vili i ja smo pronašli jevtino prenoćište i potrudili se da se još u sam sumrak nađemo u krevetu. Nije bilo poželjno lutati gradom koji nas nije baš mnogo privlačio.

Iste večeri mi je Vili govorio u sobi;

— Kao dete sam imao običaj da dugo sedim nad nekakvom iscepanom mapom i vučem prstom preko zemalja, čija imena nisam umeo ni da izgovorim. A kad su mi govorili o Americi, koja se nalazi negde ispod nas, s druge strane, mislio sam da me lažu. Kakva je to zemlja, razmišljao sam, i kakva je to druga strana na kojoj ljudi hodaju s glavom nadole?

Dugo nisam mogao da zaspim te noći. Osluškivao sam Vilijev dah jedno vreme, a zatim sam se i sam prepustio polusnu u kome su prikaze iz prošlosti igrale čudnu igru. Pokušao sam da dočaram Slapno, mesto u kome sam prvi put ugledao dan, trudio sam se da evociram život pored majke, tihe i večito zapošljene žene, pored oca uvek zabrinutog i značajno zamišljenog. Setio sam se sestre koju sam mnogo voleo i braće koja su još mnogo pre mene otišla u Ameriku, u zemlju koju ja tek treba da upoznam. Da li će sresti kojeg od njih?

Misli su se kovitlale i nasrtale, misli koje su začudo tek tada došle, iako sam već dve godine bio izvan svoje zemlje. Ne sećam se da sam slično mislio kad sam napuštao

Jugoslaviju, kad sam, stupajući na tle te nepoznate Amerike, bio jedan od mnogih koji može da se utopi i nestane u tom nepreglednom moru rada i trke za hlebom. Pred odlazak iz zemlje morao sam sa sestrom da dohranjujem roditelje, da činim to sa svešću da će ih uskoro napustiti. Sestra i ja smo još ostali, upravo ostaće samo ona sa dva istrošena i vremenom pregažena stvora. Da li sam imao prava da odem? Znao sam samo da moram to da učinim.

— Uspeću — rekao sam sestri polazeći u neizvesnost, a ona me je gledala kao što je to uvek činila, s poverenjem u ljubavlju.

— Ne treba da nas zaboraviš, Ivo — govorila mi je ne mogavši da sputa drhtanje glasa.

— Kako bih tako što... — pokušao sam da je umirim, a sam nisam znao treba li da verujem u ono što govorim.

I ta besana noć je prošla.

Sutradan, na brod je trebalo ući neopaženo, iako je bilo dobro plaćeno.

U mračnoj prostoriji čutali smo neko vreme, zatim smo počeli da pipamo, dok najzad Vili nije upalio šibicu.

— Ne igraj se — opomenuo sam ga.

— Trenutak samo — odvratio je on bacajući mačje poglede po prostoriji koja nije bila šira od metra. U jednom uglu je bila gomila nekakvih džakova. — Tako — rekao je Vili pošto je svetlost utrnula — to sam i hteo. Šta znam, osećam nešto meko kraj nogu i, naravno, pomišljam svašta. Na ovakvim brodovima se uvek ponešto krijumčari, uvek ima prljavih poslova, tako da nikad ne znaš u šta ćeš biti uvučen. Sada, to je već drugo, možemo čak i da iskoristimo te krpe. Biće ugodnije ako imamo mek ležaj.

— Neće nas valjda sve vreme puta držati u ovoj jazbini? — upitao sam takvim glasom da se Vili zaboravio i prsnuo u grohotan smeh. Kad se umirio, rekao je:

— Bolje je da čutiš. Toliko si platio da možeš i da ne stigneš kuda si naumio. Kad smo istresli po sto dolara, mogli su lako pomisliti da imamo još, a kad je u pitanju novac ovi ljudi ne prezazu ni od čega.

Polazak broda nam je doneo olakšanje, a sutrašnji dan pravu blagodet. Mogli snio da izidemo iz jazbine u kojoj se već teško disalo.

— Bila je to mera predostrožnosti — rekao nam je čovek s kojim smo svojevremeno ugavarali. — Vas bi mogli da zadrže, a nas da kazne. Sad ste slobodni sve dok se ne približimo američkoj obali, a to će biti negde kod Floride.

Provodili smo dane na palubi sunčajući se i vodeći beskrajne razgovore o zemljama koje ćemo upoznati.

— Iako cenim Meksiko, — govorio je Vili — nisam za to da se u njemu zakopamo do kraja života. Znaš, Ivo, nepokretan čovek je ustvari mrtav. Pomiriti se s nečim, ma kako to bilo lepo, znači predati se i odustati od borbe, usprotiviti se životu. Život je borba! To saznanje sam valjda posisao s majčinim mlekom.

— Ne bih ni sam ostao — pokušao sam da ga podržim, ali me je on prekinuo.

— Znam, — rekao je čvrsto — ne bih se ni družio s tobom da nije tako. Mogao sam da izaberem i nekog drugog, a ja sam se odlučio za čoveka.

Kalif omiško poluostrvo smo dugo vremena obilazili. Bili smo na domaku privremenog cilja. Najzad smo ugledali meksikansku obalu i uplovili u Vera Kruz.

— Ovo mi je najteže — rekao je Vili kad su nam saopštili da se moramo vratiti u skroviste i izići tek noću, i to tajno. — Na dohvati ruke, a ipak još nekoliko sati daleko.

Išunjali smo se s broda. To nije bio dostojanstven ulazak u zemlju. Ipak, Meksiko nas je dočekao zvezdan, obasjan mesečinom — topao.

Bilo je to sredinom 1929 godine.

II

Nismo imali novaca, tako da je pomisao o hotelu otpala, uopšte pomisao na bilo kakvo pristojno prenoćište. Dočekati dan, to je značilo mnogo više nego preživeti sve dane koje smo ostavili za sobom. Jutro nas je izmamilo iz skrovišta koje smo pronašli za tu noć. Dokopali smo se Meksika, a novi dan će pokazati s kakvim ugodnostima ili neugodnostima treba da se sukobimo.

Počinjao je jedan od mnogih radnih dana velikog grada. Sve je bilo u pokretu, a metež na koji nismo bili navikli smeо nas je u trenutku.

— Rekao sam ti — uzviknuо je Vili — u ovim žilama teče krv. Kada si ti u onom smrdljivom Montrealu mogao na ovakav način da osetiš ljudе? Ovde se radi i živi.

Mogao sam se u tom trenutku složiti s Vilijem, ali nisam mogao sasvim mirno da se predam takvим snovima i da se njima uljuljkujem. I džepovi i stomaci su nam bili prazni. Od temperamenta i vrele krvi meksikanske nismo mogli da živimo, a to je bilo itekako važno. Obazirali smo se i zverali kao da očekujemo nekog ko treba da se pojavi iza ugla i da nam mahne rukom. Ljudи su prolazili žurno ne obraćajući pažnju na nas; nisu se čak ni ulični besposličari pozabavili našom pojavom. Bilo je to očigledno da je sve imalo svoј život i smer, sve je išlo svojim putem i kao da je govorilo: hajde, momci, potražite i vi svoј!

I prijatno i mučno su delovale prodavnice hrane, tezge s voćem i svи oni lokalni izbijali izazivajući mirisi.

— Vraški sam gladan — prvi je progovorio Vili. Potvrđio sam to isto. Nasmejali smo se. Šta smo drugo mogli?

Ulice su se otezale u nedogled. Ulazili smo u lokale, pitali, izlazili iz njih ... Naći posla. Kako je to lako reći. Dva čoveka, kao s neba pala, u tuđoj zemlji, među ljudima koji možda i sami ne mogu da zarade hleb! Dva čoveka hoće da rade! Ima mnogo ljudi koji bi žeeli da rade.

— Slušaj — povikao sam najednom zaustavivši se. — Možda nas dvojica ne delujemo prijatno — počeo sam trudeći se da me on shvati, a naročito da ne kažem nešto što bi moglo da ga uvredi ili ožalosti.

— Bilo gde da se pojavimo zajedno — nastavio sam — izazivamo sumnju i uznemirenje. Ako treba jednog zaposliti još i kojekako, ali dvojicu...

— Misliš svaki na svoju stranu? — upitao je Vili.

Oborio sam pogled.

— Dobro je to — složio se i ja sam osetio kako mi teret pada sa srca. — Uostalom, kad je jedan zbrinut kao da su obojica. Imaš pravo, jedan može da bude dovoljan, a dvojica su već mnogo.

Rastali smo se označivši kao mesto budućeg sastanka pristanište. Bez obzira na eventualni uspeh, trebalo je tamo doći; u suprotnom, to će značiti da se nešto dogodilo. U trenutku kad sam pružio Viliju ruku, pokajao sam se. Nije bilo uzmaka, sam sam predložio.

Bilo je glupo, bilo je glupo, govorio sam sebi lutajući nepoznatim ulicama. Na istom smo odstojanju od cilja, pa zar u tom slučaju nije bolje da smo zajedno. Zbog čega bi sad mene samog neko pozvao i ponudio mi da radim? Izgledalo je kao da sam hteo da ga se otresem, kao da sam imao već neki davno skovani plan.

U ovakvim mislima sam proveo nekoliko sati i već sam bio odlučio da se vratim na pristanište i sačekam svog druga, kad sam, ni sam ne znajući čime rukovođen, ušao u jednu stolarsku radionicu.

Usledila su kratka pitanja:

Radnik?

Treba li?

Dobar i pošten radnik? Odakle? Kako?
Kanada.

Nema meksikanski pasoš! Pa, trebalo bi porazgovarati.

Sačekao sam gazdu, koji je došao sat kasnije. Odmerio me je od glave do pete, upitao za ime i nacionalnost.

— Zbog čega si otišao iz Kanade?

— Dosadna zemlja.

— Učinio si nešto?

— Pripadao sam radničkom pokretu. Rasturao sam ilegalnu štampu ... Inače, uveriće se, vredan sam i pošten; pozajem zanat.

Čovekovo lice se razvedri. Još ni sada ne mogu da shvatim šta mi je bilo da pričam o stvarima koje su me mogle onemogućiti na prvom koraku. Učinio sam to valjda stoga što sam slušao kako je Meksiko socijalistička zemlja i kako u njemu radnici sve više dolaze do svojih prava.

— U zemlji Pančo Vile, Zapate i Kaljesa¹ neće pošteni radnik umreti od gladi — rekao je najzad gazda i osmehnuo se. — Teškoća je samo u tome što nemaš meksikanski pasoš pa te ne mogu plaćati onoliko koliko je to uobičajeno za naše ljude. Inače, mogu da ti kažem da si mi dobro došao — i to baš u ovom trenutku. Imam posao koji je neodložan i na kome ne smem, da štetim. I ne pitam te da li pristaješ, jer smatram da odmah možeš da stupiš na rad.

Naravno da sam se složio i pristao. Premeštao sam se s noge na nogu, osećajući kako me tabani svrbe da poletim na pristanište i javim Viliju radosnu vest. Možda će kasnije uspeti i za njega da obezbedim mesto. To bi bio ostvaren san: da zajedno radimo u Meksiku.

Međutim, pomisao na Vilija me je mučila. Doduše bilo je još dosta do vremena kad smo ugovorili sastanak, ali je isto tako bilo neizvesno kad će naručeni posao u radionici biti završen. Pokušao sam da se izvučem bar na časak. Spomenuo sam mu kako sam kod neke žene pronašao veoma jeftinu sobu i kako bi trebalo da odgovorim do noći. Gazda je samo odmahnuo rukom i rekao:

— Stanovaćeš kod mene.

Šta sam mogao nego da slegnem ramenima i prionem na posao. Upitao sam još da li bih mogao da prošetam malo, kasnije, kad posao bude priveden kraju. Gazda se nasmejao široko i dobroćudno.

— I ja bih to isto učinio, dragi moj. Budimo srećni ako sve završimo do jutra.

Negde pred samu zoru izišao sam iz radionice. Više od umora slamala me je pomisao na mog druga koji je uzalud čekao i pomišljao na najgore. Iako sam znao da činim besmislenu stvar, pošao sam u pravcu pristaništa.

Na keju sam zverao, zagledao ljude, stajao na najistaknutijem mestu, zviždao naše narodne pesme, ali je sve bilo uzalud. Prošao je sat i ja sam, shvativši uzaludnost svog poduhvata, odlučio da se vratim. Izgledalo mi je kao da se vraćam sa pogreba nekog veoma dragog rođaka. Iako smo bili i istom gradu, znao sam da nas samo slučaj može ponovo sastaviti.

*
* * *

Mesec dana sam već radio kod Rafaela Moralesa, tako se zvao čovek čiju sam naklonost stekao još prvog dana. Posao je bio naporan, ali nije uspevao da me odvuče od misli koje su često bile s Vilijem, a često u sferama nezadovoljstva, slične onima u Kanadi. Ne grešim kad kažem to. Bio sam eksplorativan, možda ne voljom samog gazde, već pravilom po kome nije moglo da mi se plaća onoliko koliko se drugima plaćalo. I sve to zbog toga što nisam imao

¹ Borci za meksikansku slobodu. Kaljes, predsednik republike u ono vreme.

pasoš! Zar nisam dobro radio? To, izgleda, nije bilo važno ni za koga, pa čak ni za mog gazdu, koji je bio socijalist.

— I ti treba da uđeš u socijalističku partiju — govorio mi je jednom posle rada. — Mnogo znači kad čovek zna, ima osećanje da neko stoji iza njega, da štiti njegove interese. Ti ne poznaješ istoriju Meksika, a trebalo bi da znaš da je to najnaprednija zemlja Latinske Amerike. Imali smo svoju revoluciju i ponosimo se time. Doduše, vremena su još uvek nesigurna, ali se ide ka boljem. Pre tri godine su još kristerosi² zaustavili voz između Meksika Sitijskih i Gvadalahare i pobili svu posadu i većinu putnika. Da nije čvrste ruke pretsednika Kaljesa, svi bismo mi već bili negde po šuimama u gerili. Ovo je ratoborna i ponosna zemlja. Znamo šta hoćemo, a to nije slučaj i s ostalim zemljama Amerike.

Razgovori s gazdom su mi veoma koristili, a potsticaj da pristupim socijalističkoj partiji veoma me je obradovao. U Kanadi sam morao da se krijem, a ovde su mi javno nudili da pristupim organizaciji koja se bori za radnička prava!

Meseci su prolazili. Postajao sam sve čvršći u odluci da napustim tadašnje mesto i potražim drugo. Čak sam odlučio da napustim i Meksiko, bez obzira na to što sam u njemu našao veoma dobre ljude, štaviše i ljude koji su znali za slovenske narode i voleli ih, koji su u Oktobarskoj revoluciji videli uzor ostvarenja svojih težnji. Pa i pored svega toga izgledalo mi je da sam potlačen. Nerazumljivo mi je bilo da za isti rad primam manje novca nego moji meksikanski drugovi, i to u zemlji sa takvim tradicijama i tako starom kulturom. A sa njima me je ponajviše upoznao moj gazda, koji je bio vatreni nacionalist kao, uostalom, i većina Meksikanaca. Njegove priče i ugodni večernji razgovori i sada su mi u najživljem sećanju.

— Španci su vladali ognjem, mačem i crkvom — govorio mi je padajući u vatru. — Mogu da razumem osvajače — nastavlja je dalje — oni su imali cilj koji se sastojao iz pljačke, ali crkvu koja je došla u ime vere! Svi spomenici su bili uništeni, stara kultura srušena, a njeni nosioci pobijeni. Rodili su se katolički hramovi i kristerosi. Kad bi samo znao koliko je popovskih prstiju bilo u našem dosadašnjem haosu. A mi smo ponosit i slobodoljubiv narod.

Rafael mi je govorio satima. Znao sam da mu to pričinjava zadovoljstvo i nisam ga prekidao.

Nedeljom sam samo uspevao da pobegnem i prokrstarim gradom, u nadi da će stresti Vilija. Prolazilo je vreme, bilo je sve manje mogućnosti, pogotovo što je moja odluka da napustim Meksiko bila zrela i čvrsta. Gazda je bio njome veoma začuđen, ali mi nije ponudio više novaca. Bilo je to pravilo od koga se nije moglo otstupiti.

— Sto ideš više na jug, sve je gore — rekao mi je. — Meksiko je najrazvijenija i najkulturnija zemlja. Ko izvan nje traži nešto, uzalud traži.

Nisam protivrečio, ali me je nešto vuklo da idem dalje. Nije li, možda, Vilijev avanturistički duh prešao i na mene? Uostalom, ni Meksiko nisam mogao da upoznam sedeći u Vera Kruzu. Trebalo je videti ono o čemu se slušalo.

Poslednje nedelje sam, kao i obično, otišao na pristanište. Brodovi me nisu zanimali, jer je trebalo da idem pešice, a za to u ovim zemljama nije bilo nikakve prepreke. Granice su prelažene bez pasoša; bilo je dovoljno samo reći odakle dolaziš i kuda ideš.

Oko mene besposleni mornari i devojke praznično obučene, lepe devojke na koje dotada nisam obraćao pažnju. Šuštava i široka suknja me je zakačila svojim krajem. Podigao sam pogled i u istom trenutku gotovo kriknuo, tako da se devojka uplašeno trgla.

² Pobunjenici protiv vlade, koje je organizovala i potsticala katolička crkva.

Nije moglo da bude zabune. Preda mnom je stajao Vili u društvu devojke čija me je sukњa dodirnula. Grlili smo se, šta bismo drugo. Nije bilo ni vremena ni mogućnosti da kažemo sve jedan drugom. A imalo je mnogo štošta da se priča.

— Radiš? — bilo je pitanje koje smo u istom trenutku izgovorili obojica. Zasmejali smo se.

— I odlazim već — dodao sam i pogledao zbumjeno u devojku koja se povratila od straha i iznenadenja.

— Moja — zamcuao je Vili — no, tako, drugarica, prijateljica ako hoćeš.

Rukovali smo se. Devojka je bila veoma lepa, sastavljenih obrva i crnih prođirnih očiju.

— Stanujem kod njih — objasnio je Vili — jer trenutno ne radim.

Morao sam da se smejem, jer sam se setio jedne njegove Kanađanke, Zar je Vili bio osuđen da uvek dospeva u iste životne situacije kad su u pitanju žene?

— Ideš — rekao je zatim i brzo nastavio: — Kuda? Ne, ne odgovaraj mi sada. Treba da se nađemo popodne i da razgovaramo o svemu. Onda: u četiri sata, na istom mestu. Samo pazi, ne kao onog dana.

— Oprosti mi — zamcuao sam, ali me je Vili prekinuo.

— Ne budi lud — rekao je. — Znam da si tako postupio jer drukčije nisi mogao. Opravdao sam te, a mogao sam to jer sam već sutradan pronašao posao na kome sam bio sve do juče. A sad dosta; neugodno mi je da pred njom govorimo našim jezikom.

Trebalo je dočekati popodne. Osetio sam da Vili ima nešto da mi kaže. Ceo njegov stav je odavao nešto što ne bih mogao nazvati nezadovoljstvom, već pre nekom sputanošću koju on nikad nije mogao da sakrije. Pomislio sam na devojku, ali sam odbacio tu mogućnost. Vili nije bio čovek koji bi se mogao svezati, naročito ako to sam ne želi.

Kad sam se popodne vratio na pristanište, on me je već čekao.

— Odlaziš — dočekao me je ozbiljno — i ja ti kažem da imaš pravo. I ja kidam iz ove zemlje, šta da ti kažem? Ne očekuj isповест. Jednostavno, dosadilo mi i smatram da se ne treba zakopati, ma kako bučan i temperamentan bio ovaj narod. Druže, mi nismo stvoreni da sedimo u jednom mestu, rekao sam ti to već hiljadu puta. Poći ćemo u Panamu. Čuo sam da tamo ima...

Slušao sam Vilija dva sata, odmarao sam se. Ustvari, nisam mnogo doznao, jer je Vili, kao i uvek, obilazio stvari za koje sam znao da će saopštiti u izvesnom trenutku slabosti, koju je taj čovek izgleda samo prema meni imao. Bilo je dogovoren.

— Pešice — smejavao se Vili na rastanku — nego kako! Treba, valjda, da dam novih sto dolara. Videćemo bar zemlju. Nego, mogao sam da zaboravim najvažnije. Pazi dobro. Poći ćemo mojoj kući, treba toj devojci reći nešto, a ti si došao kao poručen. Bićeš veselo, jer si, tobože, uspeo da i za mene nađeš zapošljenje, i to baš kod svog gazde. Shvataš, sutra ću moći, rano ujutru, da krenem na posao. Bez takve laži bi se teško izvukao iz kuće. — Mahnuo mi je rukom i nestao krivudavim ulicama koje su se od pristaništa, kao paukovi kraci, račvale prema gradu.

Bio sam srećan i pun nade, možda isto onako kako sam nekad izgledao kad sam polazio iz mog Slapna. Ta sreća je postajala još veća pri pomisli da satm opet pronašao svog dobrog druga i prijatelja, da neću biti sam. Jer, biti sam u tuđini, strašno je.

*
* * *

Pobegli smo, može se slobodno reći, a ne otišli. Pre zore sam sačekao Vilija na ugovorenom mestu, tako da nas je dan zatekao daleko, izvan grada.

Neko vreme smo išli bez reči. Dan je bio sunčan i prilično topao, što nam je umnogome otežavalo kretanje. Podne je još bilo daleko kad smo odlučili da se odmorimo pod jednim lisnatim drvetom, nešto udaljenim od puta.

— Znaš li — rekao je Vili spuštajući se na zemlju — da ovo putovanje nije bezopasno. Pričali su mi da je samo nekoliko godina pre našeg dolaska ovde besneo rat. Vrela krv, govorio sam ti ... Gle! — uskliknuo je najednom. — Nalazimo se u blizini jedne hacijende. Da im odemo u goste?

Pogledao sam u pravcu kojim je pokazao i spazio u daljini kamenu građevinu opkoljenu jakim zidom.

— Gospodari hacijenda još uvek vladaju ovom zemljom — rekao je Vili i dodao ozbiljno:

— Bilo bi dobro kad bismo se do noći približili kakvom naselju. Bez obzira na to što smo stranci, nije preporučljivo lutati.

Nastavili smo put. Zemlja kroz koju smo prolazili bila je sve lepša i zanimljivija.

Negdje pred mрак smo se našli u naselju od nekoliko desetina kuća. Pred jednom smo spazili dečka od, najviše, deset godina. Vili mu je prišao.

— Može li se spavati ovde, momče? — upitao ga je.

Dečak nas je gledao nepoverljivo. Bilo je očigledno da smo stranci: to su potvrdili i naš izgled i naš govor.

— Čuješ li šta sam te pitao? — postao je Vili nestrpljiv.

— No, senjor.

— Ne čuješ?

— Nema mesta, senjor.

Povukao sam svog druga. Nije mi izmaklo iz vida da je celo to mestašce izgledalo kao da je zamrlo. Niko se sem pomenutog dečka još nije pojavio.

Prišao sam vratima jedne kuće.

— Senjora, — pozvao sam.

Stara žena koja je poslovala kraj ognjišta podigla je glavu. — Da li biste bili tako dobri da nas uputite na neko dobro mesto gde bismo mogli prenoći?

Žena je pogledala u pravcu vrata. Prišla je.

— Šta da učinim? — upitala je gledajući bez izrazno.

— Hteli bismo da prenoćimo.

— A ko vam brani? Niste naši?

— Stranci smo.

— Znam, čujem — odgovorila je žena i žmirlula. Podigao sam ruku i zamahnuo joj ispred očiju.

— Jesi li poludeo! — prosiktao je Vili.

— Slepa je — odgovorio sam. — Mogli bismo da krenemo; od nje neće biti koristi... Hvala, senjora — obratio sam se ženi i pošao.

— Na čemu, stranče? Zaustavio sam se u čudu.

— Pa, tako... — promucao sam. — Snaći ćemo se mi već. Možda vi ne želite...

— Zar sam rekla da ne bih? — osorno je upitala žena, a ja sam se povukao korak unazad. Bilo mi je veoma neugodno i zahvaljivao sam sudbini što žena ne vidi, jer mi je sva krv navrla u glavu. — Benito se tek sutra vraća — nastavila je. — Njegov ležaj je slobodan. Plaćete koliko možete. Uvo me ne vara, pošteni ste ljudi.

Pogledao sam Vilija. Došlo mi je da zaplačem, ni sam ne znam zbog čega.

— Gladni ste? — upitala je, pa odmah nastavila: — Imam hrane dovoljno i za tebe i za tvog prijatelja, koga izgleda jezik ne služi najbolje. Ili možda nosi nekakav teret. U tom slučaju je bolje da čuti sve do trenutka dok se ne odluči da ga po-delis s nekim. Ako je ljubav, proći će brzo, to ne traje dugo kod ljudi kao što ste vi. stranci ne umeju da vole. I Meksikanac danas pomalo zaboravlja na to.

Vili i ja smo zauzeli mesta pored ognjišta. Sem grubog stola i ogromnog sanduka u uglu, u prostoriji nije bilo više ničeg. Po zidovima su visile alatke i svakakve potrebe od kojih su nam mnoge bile sasvim nepoznate.

— Nemam pića — rekla je starica — a poješćemo ono što se zateklo u kući.

Za vreme jela smo čutali. Bilo mi je neugodno da bilo šta pitam Vilija, naročito na jeziku koji starica, svakako, nije razumevala. Izmenjali smo poglede, i to je bilo sve.

— Prija u društvu — rekla je starica mljacnuvši snažno pri poslednjem zalogaju. — To je za mene retkost. Benito i kad je kod kuće proguta hranu i nestane. Moj sin — dodala je žena, setivši se valjda da treba da nam objasni.

Večera je uskoro bila završena.

— Doneću vam čebad — rekla je starica kad je pokupila sudove. — Tamo se — pokazala je prstom u pravcu velikog sanduka — Benito najradije odmara.

Nestala je zatim u susednoj sobi.

— Moj sin je kristeros, — rekla je starica vrativši se sa dva velika, šarena čebeta, sa dugim resama na krajevima — ali je i pored svega moj sin. Vi to ne možete da razumete. Dete za majku nikad ne može da se izmeni i postane nešto drugo, dete ostaje dete makar i sto godina imalo. Spavajte sad, a ako odlučite da krenete tokom noći, ostavite novac na stolu, koliko možete.

Prostrli smo čebad po sanduku koji je bio veoma širok, tako da je bilo dovoljno mesta za obojicu. Nismo se svlačili. Svežina nastupajuće noći uvlačila se lagano u kuću. Znao sam da neću moći da zaspim dugo vremena, a osećao sam da ne može ni moj drug. Disali smo duboko i mirno, trudeći se da zavaramo jedan drugog. To je potrajalo valjda čitav sat.

— Spavaš li? — začuo sam najzad Vilijev glas. — Treba da ti kažem nešto. Uostalom, ne znam zbog čega bih to krio od tebe — nastavio je posle kratkog predaha. — Otićiću s tobom do Paname, ali se neću zadržavati u njoj. Jedno izvesno vreme pravicu ti društvo, pomoćiću ti da se snadeš i... vratíću se natrag.

Uspravio sam se na ležaju. Pokušao sam da u tami sagledam lice svog prijatelja.

— Znam da se čudiš, — nastavio je on lagano — čudim se i ja. Došao sam, vidiš, do zaključka da je besmisleno lutati ovom prostranom zemljom, da, u krajnjoj liniji, svuda nailazimo na isto. Šta ču, naj posle, naći u Argentini ili Kolumbiji?

Nije bilo moguće, to nije govorio Vili! Mislio sam grčevito u nameri da ga upitam nešto, ali mi je svako moje pitanje izgledalo besmisleno i glupo. Taj nagli preokret kod moga druga koji je do sada bio glavna pokretačka snaga, iznenadio me je do te mere da nisam znao šta da mislim. Ona neprijatna jeza koja obuzme čoveka pri pomisli da će, baš onda kad se navikne na nečije prisustvo, opet ostati sam, ponovo je počela da mi se penje uz telo. Znao sam samo jedno da je, ipak, nešto postojalo što je navelo mog druga na ovu iznenadnu odluku, da ga je nešto mučilo; to ga je, unekoliko, opravdavalo u mojim očima.

— Ne muči me ništa — rekao je on najednom kao da je pročitao moje misli — ne proganja me ništa. Jednostavno, dosadilo mi je sve. Ja sam radnik kao i ti, ali možda malo više mislim o svemu, o životu. Ko zna da li je to potrebno i korisno. Uostalom, ne tvrdim, mogu i ostati u Panami, a mogu i da se vratim. Ne čudi se. Sada je 1930. godina. Četiri godine kako sam otiašao iz zemlje.

— Skoro koliko i ja, — ubacio sam.

— I dokle? — dodao je Vili kao da je prečuo moju upadicu. — Više ne želim da govorim — zevnuo je glasno moj drug i dodao nešto blaže: — Ne ljuti se; umoran sam veoma.

Misli su me skolile kao osice. Iako sam i sam bio veoma umoran, san još uvek nije dolazio. Ta starica, pa sada Vili . . . Slušao sam o kristerosima od svog gazde i o borbi koju je tadašnji presednik vlade vodio s crkvom i stranim kapitalistima. I sve to što sam slušao o toj zemlji i njenim narodima, počelo je da mi se mesa u glavi i da me omamljuje nekakvom čudnom snagom.

Stresao sam se i pokušao da odagnam misli. Počela je da me obuzima panika. Spavao sam u kući jednog kristerosa. Ako se starica vara? Ako nas je obmanula? Šta bismo mogli da

učinimo kad bi u pola noći... Ne, ne! Gonio sam strašne i neprijatne misli i bežao nailazeći uvek na lik svog gazde Rafaela:

— Meksikanska radnička klasa je mlada, — govorio je — ali je svesna svog postojanja. Mi imamo Partido Nacional Revolucionario i naša snaga raste iz dana u dan, i ni kristerosi, ni bilo ko drugi neće uspeti da nas vrate u dane generala Diaza.³

Dođavola s celim Meksikom, mislio sam dozivajući san u kome je trebalo da nađem smirenje. Vili je bio miran i nepokretan. Oslušnuo sam. Disao je ravnometno. Bio sam besan na sebe. Sutradan je trebalo nastaviti s napornim putovanjem, a ja sam bio razapet brigama, Vilijevim i staričinim. Oni su, međutim, oboje spavali. Čvrsto sam stisnuo oči trudeći se da mislim na što gluplje i što besmislenije stvari, i san je došao, hteo ne hteo.

Koliko sam spavao ne znam. Znam samo da sam počeo osećati pritisak na svojoj ruci. Otvorio sam oči.

— Sta ti je? — šaptao je Vili. — Sanjaš li, šta li?

Blenuo sam u njega ne razumevajući i ne videći ga, jer je još uvek skoro neprozirna tama ispunjavaša prostoriju.

U trenutku kad sam hteo da progovorim, opazio sam senke na vratima.

Senke su se pomerile. Čuo sam tih šapat, blesnulo je nešto. Tih topot i u prostoriju se uvukla svetlost.

— Zatvori vrata — čuli smo snažni bariton. Pri svetlosti lampe ugledali smo trojicu ljudi. Jedan od njih je prišao našem ležaju.

— Šta tražite u mojoj kući? — upitao nas je nimalo prijateljski.

— Stranci smo, senjor — promucao sam. — Sutra putujemo dalje.

— U ovoj kući se ne ukazuje gostoprимstvo, pogotovo ne strancima — izgovorio je čovek lagano.

Okrenuo se svom drugu iza sebe: — Vodi ih! — dreknuo je ovog puta.

U istom času prostorijom je odjeknuo još jedan glas. Svi smo se okrenuli.

Na vratima druge sobe stajala je naša gostoprimaljiva domaćica.

— Smetaju ti moji gosti, Benito? — upitala je. — Šta, ti se šunjaš oko svoje kuće. Ne skrivaj svoje poštjenje nasrećući na tude. Ove ljude sam primila i oni su sigurni bar dok su u ovoj kući.

Ovladao je mučan tajac. Vili i ja nismo smeli ni da se pokrenemo. Bacali smo po neki skriven pogled jedan na drugog, i to je bilo sve.

— Sančo, — rekao je najzad Benito jedva prevaljujući reći preko usana — sačekajte me iznad krsta. Šta čekaš? Dolazim za vama.

Ljudi su izišli bez reči. Benito je tapkao jednom nogom po zemljanim podu smišljajući valjda Šta bi rekao. Zatim se naglo okrenuo i izišao u noć.

Proteklo je dosta vremena. Kad smo počeli da naziremo u tami, opazili smo nepomičnu ženu, kao crnu, skamenjenu masu, kako стојi na pragu i gleda za konjskim topotom koji se gubio u daljini. Gurnuo sam Vilija laktom, ali mi je on dao znak da se ne pomeramo. Tih civiljenje je doprlo do našeg ležaja, Nisam mogao da verujem.

— Plače — šapnuo sam Viliju. — Voli sina i pored svega.

Priznajem da se nismo osećali najprijetnije dok smo se negde oko pola noći izvlačili iz kuće i šunjali zaspalim i samotnim selom.

Tek posle dobrog sata pešačenja malo smo odahnuli.

Pokušali smo da se smestimo u retkom grmlju, nedaleko od druma. Bilo je neudobno i hladno. Pa ipak san nas je zgrabio kao da je tu, pored puta, celu noć samo na nas čekao.

Probudili smo se ukočeni od hladnoće i mokri od noćne vlage. U prvom trenutku nisam mogao ni da se pomerim. Sunčevi zraci su se probijali kroz grmlje. Trebalо je dokopati ih se.

³ Jedan od diktatora Meksika.

III

Napustili smo Meksiko. Mnogo utisaka sam poneo iz te lepe i slobodoljubive zemlje. Da nije bilo slepe starice i njenog sina, utisak bi bio sasvim nenarušen, bez obzira na to što sam iz Vera Kruza otišao zbog nepravde koju nisam mogao da podnesem. Zemlja Huareza, Zapate i Pančo Vile je dostoјna da živi u sećanju svakog onog ko je makar i na trenutak stupio na njen tlo.

Gvatemala.

Salvador.

Nikaragva.

Panama.

Zemlja do zemlje, kao perle na ogrlici srednjo-američke prevlake. Malu zemlju smenuje manja, ratoborniju ratoborniju.

Gvatemala, sa svojim plodnim, tropskim ravnicama, visokim platoima i planinama na kojima ima još nekoliko aktivnih vulkana, upola je manja od Jugoslavije. Još u Meksiku smo slušali priče o drevnoj civilizaciji Maya, čije je središte bilo baš u toj ljupkoj i maloj zemlji, u kojoj preko sedamdeset procenata stanovništva čine Indijanci.

Zatim Salvador, sa svojom modernom presto-nicorn kojoj neprekidno preti opasnost od zemljotresa.

Nikaragva, sa svojim borbama, invazijama, zemljotresima, građanskim ratovima i stranim intervencijama.

Najzad Panama, sva u znaku Panamskog Kanala.

Ono što nas je prijatno iznenadilo u zemlji s jednom od najvećih trgovačkih flota⁴ bio je veoma jak radnički pokret. Kako smo mi imali meksikanske radničke knjižice i dokaze da smo tamo bili organi-zovani, Sindikat nam je ubrzo našao posao.

Vili ga je primio nerado, jer mi je po dolasku u Panamu još jednom saopštio da želi da ostane samo neko vreme. Pa ipak, prihvatio je taj posao i ostao sa mnom više od mesec dana. Tih dana se veoma dobro i rado sećam,

Nije trebalo mnogo vremena da protekne pa da shvatimo da je eksploracija radnika u Panami veća nego u ma kojoj zemlji u kojoj smo dotada bili. Rad kod meksikanskog gazde bio je raj u poređenju s ovim. Stoga nije bilo čudo što smo već prvih dana bili uvučeni u opštu radničku borbu.

— Ovde se bori — uzvikivao je Vili, a ja sam se radovao jer sam verovao da će ostati. Međutim, radost je bila kratkog veka. Kad sam se najmanje nadao, saopštio mi je:

— Sutra odlazim. Vraćam se u Meksiko. Ima razloga, druže moj, svakako da ih ima. Zar bi ti zaista nešto vredelo da ih znaš? Zamisli, naprimer, da sam nešto zabrljao tamo, da možda treba da postanem otac, da sam bilo šta uradio preko čega ne može da pređe čak ni čovek kakav sam ja. Eto, imaš mogućnosti pa izmišljaj priču. Upamti samo: sećaću te se dogod živim.

Skoro je pobegao, tako da nisam još dobru nedelju dana mogao da dođem k sebi. Oko mene je vladala pustoš iako sam imao veoma mnogo prijatelja i drugova iz fabrike. Bilo je nečega što sebi nisam mogao da objasnim. Kad smo se u Vera Kruzu izgubili nesrećnim sticajem okolnosti, osećao sam i znao skoro pouzdano da je to samo pitanje dana i da se moramo naći po cenu bilo čega. Vilijev odlazak iz Paname obavio me je ledenim dahom punim slutnje. Pokušao sam da zaboravim bacajući se svom snagom u borbu koju su radnici vodili s vlasnicima fabrika.

Održavati život, to je pojам koji se često i lako izgovara, pojам koji to ostaje sve do trenutka dok se ne oseti na sopstvenim leđima. U fabrici se radilo iscrpljujućim tempom, a

⁴ Panama je na četvrtom mestu po veličini flote, a to dolazi otuda što su u Panami registrovani brodovi drugih zemalja. Razlog tome su povoljni i veoma elastični panamski zakoni.

vreme često nije bilo određeno. Do mene je radio Austrijanac Josip Hajzes, a u neposrednoj blizini Španac Francisko Alfonso. Sprijateljili smo se, a pošto je i Josip znao španski, nije bilo problema u sporazumevanju. Posle izvesnog vremena pronašli smo zajedničku, veoma jeftinu sobu, koju je Josip uredio s pravom germanskog brižljivošću. Nekoliko dana kasnije naša soba je postala stecište nezadovoljnika i organizatora štrajka. Dva Poljaka i jedan Jugosloven, među ostalima, bili su u najužem krugu buntovnika.

— Znamo da taj štrajk ne može da urodi bogzna kako velikim plodom — govorio je jedan od vođa, domorodac — ali ne treba da popustimo u naporima. Dovoljno je da ih uznemirimo, da izazovemo malo straha kod naših gazda, pa će i to biti uspeh. Panama je lepa i bogata zemlja, ona ima uslova za razvitak, ima ljudi koji nisu naučili da budu zauzdani.

Reci tog čoveka su mi se urezivale u dušu. Zar je trebalo mirovati? Zar je živ čovek mogao da dozvoli da mu se za života peva opelo? Milioni mišica, ta snaga na kojoj počiva svet, bili su ustvari milioni leševa koje su smenjivali novi. Zar je trebalo ostaviti da se to protegne u nedogled? Otišao sam iz svoje zemlje jer nisam želeo da me gazi policiska čizma, a pronašao sam nove tlačitelje.

Sa neopisivim žarom sam učestvovao u ovom pokretu, tako da sam veoma brzo bio zapažen, što ni u kom slučaju nije bilo korisno po mene, jer sam znao da će se posle prvog naleta ponovo naći iza katanca. Tako je i bilo.

Osvanuo je veliki dan štrajka. Praznično obučeni izišli smo na ulice i pošli u pravcu fabrike. Trebalo je to da bude iznenadenje. I bilo je.

Čim nam se fabrika ukazala pred očima, znali smo kako će se sve svršiti. Gust lanac policajaca je zatvarao prilaz. Oklevali smo nekoliko trenutaka, a zatim smo sasvim mirno pošli prema zgradi. Bilo je odlučeno da masa ostane pred ulazom, a izabrana delegacija da ode na pregovaranje.

Policija nam je uputila samo jedan poziv. Nismo uspeli ni da se snađemo, kad su već odjeknule pištaljke, pucnji u vazduh i povici uhranjenih, uniformisanih ljudi.

Kakve bi svrhe imalo opisivati haos koji je nastao? Pucale su glave, pločnici su se crneli od popadalih i izgaženih ljudi.

Pokušao sam da zamaknem u bočnu ulicu kojom sam se često vraćao s posla, ali sam odmah shvatio da je to poslednje na šta bi se trebalo odvažiti. U toj ulici je stajala gomila spremnih policajaca. Čekali su, valjda, znak, ukoliko bi situacija postala kritična. Da se povučem nisam mogao jer me je masa nosila takvom snagom da u izvesnim trenucima nisam ni tle dodirivao. Poći napred značilo je direktno se sukobiti s pendrecima i revolverima. Pomislio sam da bi dobro bilo da padnem i pustim da me masa pregazi, ali sam u istom trenutku i od toga odustao. Ispod tih nogu ni koščica mi ne bi ostala čitava. Zverao sam i obazirao se ne obraćajući pažnju na sve što se dalje odigravalo. I onda sam se najednom našao u rukama policajaca. Sve se odigralo u tmag-novenju, sve kao brzi i prolazan popodnevni san.

U policiskim kolima se nalazio i jedan od Poljaka. Moj drug je bio krvav. Celo vreme pokušavao je da iščupa Zub koji je bio napola izvaljen. Mnogi su prigušeno ječali. Ćutao sam i mislio. Pred oči mi je izišao zatvor u Kanadi, setio sam se Vilija, slepe starice i njenog sina Benita. Ceo uzaludno pređeni put peo mi se uz nogu u glavu, čela epopeja jednog lutalaštva koje je moglo da nađe svoj kraj u Panami, čiji stanovnici nisu znali da postoji nekakva zemlja na Balkanu koja se zove Jugoslavija. Da me vrate nazad? Posramljenog i ismejanog u dvadeset osmoj godini života. Nije to više bila dečačka igra, nije se više moglo reći: ponovo će, pokušaću.

Spašavati se na bilo koji način, spašavati se ...! Ovo sam ponavljao i u trenutku kad su me izveli pred islednički sto i u trenutku kad sam začuo glas koji me je pitao za ime, godine i nacionalnost. A sve je išlo istim, dobro poznatim redom.

— Odakle si došao?

— Iz Meksika.

— Sta si tamo radio?
— Što i ovde, svoj stolarski zanat.
— Bio si organizovan?
— Ne.
— Opominjem te. Svaka laž samo tebi otežava.
— Ne lažem.

U tom trenutku sam se setio svog spasonosnog šeretluka koji mi je toliko puta pomogao. Trebalo je i sada izigravati čoveka kome u glavi nije baš sve u najboljem redu.

— Zbog čega štrajkuješ? — nastavio je islednik.
— Moram. Stranac sam.
— Kako? — iskolačio je islednik oči. — Moraš da se boriš protiv vlasti. Ko te goni na to?
— Kako ostali radnici, tako i ja. Ako ne idem s njima, tuku me, ako idem, kao ovo sada, vi me tučete. Eto, tako je to.

— Tuku te, kažeš?
Potvrđio sam klimanjem glave.

— Ili si budala, ili se praviš takvim. Vodi ga!

Sutradan su me pustili. Jedna noć u zatvoru bila je dovoljna da donesem odluku: što dalje od Paname.

Vraćao sam se u svoj stan veoma tužan, jer sam znao da neću naći ni Josipa ni Alfonsa, a najgore od svega: neću naći svog dragog Vilija. Put mi je izgledao veoma dug i tuđ, kao da nikad nisam prolazio tim gradom u kome sam radio skoro godinu dana.

Otvarami vrata svoje sobe, uzviknuo sam od iznenađenja.

Moji drugovi su me čekali.

— Bili smo na repu gomile — objasnio mi je Josip — i u trenutku kad smo videli šta se odigrava, odlučili smo. Bilo je sve besmisleno. Na ovako nešto nismo bili pripravljeni.

Nismo dugo razgovarali te večeri. Ćutali smo kao na pogrebu.

Sutradan smo Josip, Alfonso i ja napustili Panamu.

IV

Nastavili smo put kroz džunglu Kolumbije. Samo što smo stupili na tle ove zemlje doneli smo odluku da se ne zadržavamo u njoj, bez obzira na to što se ona trenutno nalazila na putu napretka i oslobađanja spona koje su je decenijama sputavale. Baš te 1930. godine, došla je na vlast liberalna stranka, koja je odvojila crkvu od države i oduzela joj monopol na prosvećivanje naroda u duhu koji je njoj odgovarao. Uvedeno je bilo progresivno radničko zakonodavstvo i pružena pomoć domaćoj industriji i poljoprivredi.

Sve je to moglo biti povod da ovde oprobamo treću. Pa ipak, nešto nas je vuklo dalje i mi smo odlučili da nastavimo put, i to da nastavimo peške iako smo imali nešto novaca koji smo uspeli da uštedimo u Panami.

— Uostalom, upoznaćemo bar zemlju — govorio je Josip, tražeći opravdanje za takvu odluku.

Upoznati zemlju! Bilo je to dobro rečeno, ali sprovesti tako nešto u delo!

Kad sam rekao kroz džunglu, imao sam potpuno pravo, jer su se planine kroz koje smo prolazili i reka koja nam je bila putokaz pretvarali s vremena na vreme u neprohodnu prašumu u koju nikad ljudska nogu nije kročila.

— Čitao sam mnoge knjige o džungli — govorio je Alfonso. — Svačega ima u tim šumetinama. A tek u rekama. — Znaš li ti — obraćao se Josipu — da je ovaj mir podmukao i opasniji od ne znam kakvog haosa i borbe. Ova reka, naprimjer, izgleda pitoma i mirna, mami prosto i čovek bi se skoro prevario. Ali, bratac, pokušaj da zagaziš, da se predaš, onako kako ti kažeš, higijenskom uživanju. Ribe ljudožderi, krokodili koji skriveni spavaju pod svakim

lokvanjem, zmije od čijeg se ujeda odmah umire. Ima guštera, bratac moj, o koje treba samo da se očešeš i ništa više. Pa izvoli, održavaj higijenu.

Na tom putu smo ljudi retko sretali, a kad smo ih sretali bili su to čitavi konvoji ljudi natovarenih džakovima. Nosili su kafu i izgledalo je da radni čovek pored tolikog obilja te manje-više luksuzne robe, taj radni čovek-proizvođač, nije smeo da se potuži na život. Zar obilje jedne zemlje u nečemu ne daje radnom čoveku mogućnost za pristojan život? To je moglo da bude u teoriji, u mislima ljudi željnih pravde i čovečnih odnosa, moglo je da bude i u mozgovima nas malih, nikad nenačenih na otimačinu i podlost. Moglo je to biti i u glavama tih domorodaca ali kakve koristi od toga kad su oni za sto kilograma kafe dobijali samo pet dolara, naspram ogromnih zarada koje su ostajale vlasnicima plantaža i zakupcima. A Kolumbija je jedan od najvećih proizvođača kafe u svetu.

U Kartageni nismo uspeli da nađemo posla, ali smo, odmah posle dolaska, stupili u vezu s tamošnjom radničkom organizacijom i pristupili pripremama za organizovanje protestnog mitinga za Prvi maj. Nastupilo je nekoliko dana punih grozničavog rada, kada čovek zaboravi da odvoji poneki čas i za odmor.

Prvog maja, rano ujutru, pošli smo prema centru grada izvikujući parolu: „Hoćemo hleba — hoćemo rada!"

Kao i uvek, policija je bila spremna i ne mnogo voljna da se dugo nosi s nama. Posle jednog sata gužve, našao sam se s mnogima u zatvoru. Ponovo ispitivanje, ponovo sve isto. Istukli su me i pustili. Istog dana smo krenuli dalje i ponovo zagazili u džungle Kolumbije.

Ni u Kolumbiji nismo mogli da se oslobođimo pratioca koji je svoj dolazak najavio još u Kanadi, dočekao nas u Meksiku, pratio kroz Panamu i nije nas napuštao ni u ovim skoro neprohodnim džunglama. Bila je to čuvena kriza, koja je zahvatila ne samo američki kontinent već i ceo svet.

Trebalo je videti gladne i izbezumljene ljudе, zaviriti u udžerice u kojima se umiralo od gladi, sresti golu i mršavu decu koja lutaju u čoporima po ulicama. Nezapamćeni uragan se valjao prostranim kontinentom, nemilosrdan i neumoljiv. Trebalо je naći se u tom haosu pa shvatiti i spoznati do koje mere mogu panika i hysterija da zahvate ljudе. Kao da je najednom nestalo zemlje koja je dotada hrnila, kao da su voćke prestale da rađaju, kao da se voda sa izvora više nije mogla piti. Nad svakim korakom, nad svim što bi čovek učinio ili bi se poduhvatio da učini lebdela je kobna i neshvatljiva senka propasti. Veliki su pokušavali da spasu ono što se spasti može, a mali da ne izgube život pre njenog završetka; a završetka je moralo da bude. Bez obzira na to što nikakvi znaci nisu davali nade.

Ni najudaljeniji kut zemlje nije bio zaboravljen ni pošteđen, niko se nije mogao skriti pred tim neopipljivim a svuda prisutnim neprijateljem koji je nosio resko i neprijatno ime: kriza. Ni u Kolumbiji, ni u Ekvadoru, ni, zatim, u Čileu i Peruu, ni, mnogo kasnije, u Argentini, nije nas napuštala. Pratila nas je iz mesta u mesto i dočekivala i tamo gde smo smatrali da je nećemo zateći.

*
* * *

— Sutra ćemo biti tačno na središtu Zemljine kugle, na ekuatoru — saopštio nam je Josip i dodao tonom učitelja: — Ekvador je po tome i dobio ime. Pomislite, bilo da pogledamo na sever, bilo na jug, na istom smo rastojanju i od jednog i od drugog pola. — Pogledao nas je ponosito, pa nastavio: — Glavni grad Kito nalazi se skoro na samom Zemljinom polutaru. Ustvari, proći ćemo preko njega pre nego što stignemo u Kito.

U glavnom gradu sam našao zapošljjenje i u njemu ostao izvesno vreme, nezadovoljniji nego ikad dotle. Bilo mi je jasno da je Ekvador najzaostalija zemlja Latinske Amerike, a njen

radnik najviše iskorišćavan. Sukra⁵ dnevno, bila je uobičajena zarada, a to je bilo taman toliko da se lagano i svesno umire.

Svaki dan donosio je nova iznenađenja. Na prilazu prestonici opazio sam jednog predvečerja čudnu sliku. Drumom je išla žena s vrećom pirinča na leđima i malim detetom u jednoj ruci, a za njom muž, natežući neprestano nekakvo piće iz suda čiji je oblik umnogome potsećao na našu tikvu. Upoznao sam kasnije to piće koje se veoma mnogo pilo u svim zemljama Latinske Amerike. Zvali su ga čića ili čićerija. Piće je spravljano od kukuruza na čudan način: kukuruz se kuvao, pa zatim jedan deo skuvanih zrna žvakao. Ovako sažvakan ponovo se mešao s ostalim zrnevljem i najposle je gnječen ogromnim drvenim maljevima u avanima koji su bili ukopani u zemlju. Piće su spravljale žene, a pili ga isključivo muškarci, i to u velikim količinama. Ljudi su pili iz posuda koje su zahvatale dva do tri litra, ne skidajući ih skoro sa usana dok ih sasvim ne isprazne. Kad u prepunom stomaku ne bi više bilo mesta, povraćali bi i nastavljadi da piju. To se ponavljalo bezbroj puta i potsećalo na gozbe starih Rimljana, na kojima se jelo, povraćalo i ponovo jelo.

Dugo sam gledao za natovarenom ženom i čovekom koji je teturao, ne mogavši da shvatim da li je to bio odraz bede koja je vladala ili nekakvo nakazno nasleđe. Vreme osvajača kao da se proteglo do današnjeg dana, vreme koje je bilo urezano u srce svakog domoroca.

— Naišli su na miroljubivu i bogatu zemlju — pričao mi je jedan domorodac kao da je i sam učestvovao u katastrofi koja je nekad zadesila njegove pretke. — Moj narod je radosno primio naoružane i, naizgled, ponosite ljude, darovao ih i želeo da im se pokloni kao bogovima. Doći iz daleka u dotada nepoznate zemlje, trebalo je da znači doneti neviđena i neslućeno. Tako je i bilo. Španski osvajači su doneli i nevideno i neslućeno — krv, izdajstvo i smrt.

Gnev mi je zažario obaze i ja sam se setio stare Meksikanke, setio radnika Paname, setio legije onih koje sam sretao u gradovima i na drumovima Gvatemale, Salvadora i Nikaragve.

— Stidim se što sam Španac — rekao je kasnije, u sobi, Alfonso.

I treba — odvratio mu je Josip, radostan što može da mu se na neki način revanšira za česta zadirkivanja tokom celog puta.

Nešto malo zarađenog novca bio je dobar povod da se krene dalje. Odlučili smo i jednog jutra, ne javljajući se svojim gazdama, pošto smo veče pre toga bili isplaćeni za proteklu nedelju, krenuli smo u pravcu Ambata. Trudili smo se da nas noć uvek zatekne u nekom mestu, jer noćiti pod vedrim nebom u Ekvadoru nije priyatna stvar. Bila je to jedinstvena zemlja koja je ležala na Polutaru, a imala prolećnu klimu sa veoma hladnim noćima. Dok su visoravni Ekvadora opkoljene ogromnim planinama, bile pod većitim snegom, obalski pojasi imao tropsku klimu.

U Ambat smo stigli na vreme, tako je bar rekao Alfonso, da bismo se našli u središtu ne pobune već pravog građanskog rata. Narod, udružen s jednim delom vojske, pokušavao je ko zna po koji put da dođe do svojih prava. Ovo nije čudno onome ko makar malo poznaće istoriju Ekvadora, istoriju prepunu buna, političke nestabilnosti i nasilnih promena vlada. Ovo što smo zatekli u Ambatu moglo je da se okarakteriše i kao plod krize koja je, dostižući kulminaciju, sve vise zaoštravala i tako netrpeljive odnose između naroda i vlasti.

— Iz zatvora u zatvor — bunio se Josip — iz haosa u haos. U ovoj Americi se samo boris, proganja i jadikuje. Nema zemlje u kojoj nisam naišao na sličnu situaciju. A razloga za ubijanje uvek ima, čovek ga uvek pronađe. Ne pamtim da je neko u istoriji pronašao razlog za miran i ugodan život. Sta sad treba da radimo? Da se bijemo, ne znajući ni za koga, ni protiv koga?

⁵ Sukra: ekvadorski novac.

Josip je uzalud postavio takvo pitanje. Izbora nije moglo da bude, pogotovu što je svuda i u svakoj situaciji naše srce bilo na strani onih koji se bore za pravdu.

Nekoliko dana po našem dolasku otpočele su borbe. Mi smo, za čudo, već uspeli da se zaposlimo. Radio sam kod nekog Italijana koji je izrađivao vodenice za mlevenje šećerne trske.

Po predviđenom planu, borba je trebalo da počne u određeno vreme u svim krajevima grada. Kako je došlo do preuranjene okršaja, ne bih znao da kažem. Znam samo to da smo se našli u pucnjavi i lomu i da smo, hteli ne hteli, morali da pucamo i ubijamo. Valjda su izvesni ljudi, dobivši oružje, osetili neslućenu snagu u sebi i došli do zaključka da je svako čekanje i nepotrebitno, i opasno.

Tih dana i u toj borbi rodio se diverzant u meni.

Pobuna u kojoj sam učestvovao nije bila ni izdaleka slična dobro organizovanom ustanku. Bila je to neobuzdana masa sa više centara, sa više voda, od kojih su mnogi bili i slavoljubivi; bila je to neorganizovana rulja kojoj su beda i ekonomске prilike stavile oružje u ruke. Jedinstvenog rukovodećeg mesta nije bilo, a ideja je nasla svoj smisao u nasušnoj čovekovoj potrebi: jesti. Dešavalo se mnogo puta da su se delovi pobunjene vojske spajali s delovima regularnih trupa boreći se neko vreme protiv svojih prijatelja, bilo je scena koje su još više dočaravale nered, otsustvo organizacije i jedinstvene političke svesti. I pored svega toga, sve je to moralno da osvaja duboke ljudske simpatije, jer je bilo uzrokovano postojećom nepravdom i bezobzirnim tlačenjem.

U centru kome sam pripadao radilo se još najozbiljnije. Dobar deo grada je bio u našim rukama a, što je najvažnije, i prilaz železničkoj stanici. I tada je nastupio trenutak koji je bio od presudnog značaja po ceo moj dalji život.

Doznali smo da se prema Ambatu kreće kompozicija natovarena vojskom i lakim oružjem. Njihov neometani dolazak bi značio kraj pobune. Trebalо je nešto preduzeti. Osetio sam kako svaki damar igra na meni. Nešto me je nagonilo da se ja poduhvatim tog posla. Javio sam se i izneo svoj plan.

Sa nekoliko drugova pošao sam duž pruge, a jedino naoružanje bili su mi revolver i nekoliko železničkih ključeva za odvrtanje zavrtanja koji su spajali šine s drvenim pragovima. Nikakve ideje nisam imao u glavi, ali sam osećao da je to posao koji mogu da obavim, da je to upravo ono na šta sam toliko vremena čekao.

Stezaо sam ključeve i hitao prema mestu koje je bilo udaljeno nekoliko stotina metara od stanice. Velika i dobro naoružana grupa ljudi je zaobišla prugu s druge strane i u jednom šumarku čekala u pripravnosti rezultat našeg poduhvata.

Na mestu koje sam ocenio kao najpogodnije zaustavio sarn svoje pratioce. S leve strane pruge spuštala se strmina duga šest do sedam metara. Ukoliko voz izleti iz šina, biće to više nego dovoljno.

Plan je već bio skovan. Rasporedio sam ljude i razdelio im alat. Trebalо je skinuti zavrtnje, razlabaviti šine i pragove, tako da ne mogu da izdrže ni daleko manji teret. Radili smo užurbano, jer smo voz očekivali svakog trenutka. Za cijelo to vreme nalazio sam se u nekoj vrsti groznice, koja mi je, čak, bila priyatna. Bilo je to osećanje čoveka koji je s prinudnog rada pušten i sad je u mogućnosti da Čini ono o čemu je mogao samo da sneva.

Huku i pištanje voza čuli smo ubrzo po završenom poslu. Davao je znak, jer se približavao stanici, ne sluteći šta ga čeka. Pritajio sam dah i zurio u daljinu na čijem se nebu već video krivudavi trag dima. Kroz glavu su mi prolazile hiljade nevezanih misli, i ja sam se u tofm trenutku, ni saim ne znam zbog čega, setio svoje porodice, detinjstva, braće koja kao i ja lutaju američkim kontinentom i koju, možda, više nikad neću videti.

Najzad smo ugledali zahuktalu lokomotivu. Samo sto metara su je odvajala od kobnog mesta.

Hoću li uspeti, prolazile su mi misli kroz glavu mešajući se sa onima koje su opominjale: U tom vozu irna možda dobrih ljudi, sinova čije će majke proklinjati njihovog krvnika. U tom vozu ima zaslepljenih ljudi koji ne znaju za šta se bore, odgovarao sam sopstvenim mislima i sve jače stezao oružje. Ruka me je već bolela, a u trenutku kad je voz sasvim prišao odabranom mestu za akciju, mislio sam da će mi sve tutive popucati.

U strahovitoj lomljavi, kricima i haosu našao sam umirenje. Pred mojim očima se propinjao zahuktali čelik, trzao i roptao, pokušavao da nastavi svoj uzaludni put i, najzad, uz zaglušni prasak jurnuo preko nasipa niz strminu. Gomila gvožđa, gomila mesa i gomila uništene nepravde.

Povici mojih drugova doveli su me k svesti.

Klupko čelika i mesa pretvaralo se u razbojište na kome je pobeda unapred bila određena. Ono malo preživelih i izranjavljenih vojnika nije pokazivalo veliku želju da se suprotstavi ogorčenim ljudima kao iz zemlje izniklim.

Stajao sam nesposoban da se pokrenem. Pod mojim nogama ležalo je moje delo. Pobunjenici su razoružavali preživele vojnike, skidali im odeću. Osetio sam ruku na svom ramenu. Vod me je gledao zadovoljno.

— Druže, — rekao je — to se zove posao.

Nisam mu odgovorio. Pošao sam u pravcu razorene pruge i delova kompozicije koji su se zadržali na nasipu. Presečena i obezglavljenja zmija ispuštalala je i poslednji trzaj iz svog pocrnelog tela.

— Tri topa, drugovi! — Čuo sam poklike i pohitao prema mestu odakle su dolazili. Bilo je tu još dragocenog i neupotrebljenog oružja, ležao je tu deo slomljenog nasilja, do čijeg je konačnog pada, nažalost, bilo veoma daleko.

Topovi i zaplenjeno oružje učinili su mnogo, tako da smo sledećih nekoliko dana potpuno vladali situacijom, pogotovu što je očekivano pojačanje tako neslavno završilo u zamci moje prve diverzije.

Jedanaest dana je trajala borba koja je imala smisao, ali ne, možda, i jasno određen cilj. Bilo je trenutaka kad smo poverovali u konačni uspeh, ali je to brzo prolazilo. Ni polet, ni volja, ni ogorčenje nisu bili faktori koji su mogli da odluče, a ponajmanje naša tri topa. Vladine dobro naoružane trupe pokazale su nam šta znači boriti se, ne samo nedovoljno naoružan već i nedovoljno svestan i organizovan. Sem toga, vlada Kolumbije je pritekla u pomoć ekvadorskoj, tako da je posle deset dana borba izgubila svoj praktični značaj.

Poslednjih dana je i moral bio znatno opao, tako da je jedno bilo više nego očigledno: trebalo je spašavati se. Mi smo bili stranci, i najjednostavnije rešenje bilo je otići dalje na jug. putevi su nam bili otvoreni, a nikakvih obaveza nismo mogli da imamo prema već dezorijentisanoj i razbijenoj masi.

Niko nije ni pokušavao da nam zameri.

— Borili ste se kao da ste u svojoj zemlji — rekao nam je jedan od vođa — i ostaćete nam u najlepšoj uspomeni. Vaši putevi su putevi hleba i zarade, a naši ostaju zatvoreni granicama ove zemlje.

Bilo nam je teško, žalili smo te ljude, jer su nam ličili na stvorove koji u polutami opipavaju, verujući da sasvim jasno vide. U njima je bio ukorenjen bunt protiv nasilja, ali nije bilo jasno izražene ideje koja bi ih svojim vezama pretvorila u nepokolebljivu i neuništivu snagu.

Alfonso i Josip su takođe dobro prošli, ali je i njima gospodarila ista želja: dalje na jug.

Ne znaim šta vuče i pokreće čoveka koji se jednom odvaži i utopi u skitnički život. I pored svega toga, ne može se reći da je naše lutanje bilo u stilu onog kojim se bave skitnice, pa ipak, bilo je to lutanje. Svi smo iz svojih zemalja pošli s nekakvim ciljevima koje je trebalo ostvariti i vratiti se natrag, s težnjom koju je trebalo opravdano zadovoljiti: naći hleba, zaraditi! Sve su te težnje mogle biti prihvaćene ali su isto tako mogle da budu i odbačene,

ukoliko su služile samo kao izgovor za nešto neshvatljivo. Tražiti hleba, rečice neko, duž celog američkog kontinenta i napuštati mesto samo zato što nekakva neobjašnjiva težnja odvlači sve dalje i dalje, nije li to malo čudno? Nije li Vili, možda, imao pravo što je stao?

V

Kroz zemlju drevnog carstva Inka, Peru, samo smo prošli. Peru je posle Meksika bio najvažniji centar iz koga je Španija vladala svojim kolonijama. U toj zemlji je živela najveća španska aristokratija i njeni direktni potomci vladaće još dugo Peruom. Kao i u Ekvadoru, zatalasane visoravni imaju blagu klimu, dok su planinski vrhovi pokriveni većitim snegom.

Nadohvat smo se upoznavali sa zemljom kroz koju smo prolazili, stupali u kratkotrajne kontakte s ljudima i hitali dalje, prema Čileu.

Uzani zemljouz dugačak četiri hiljade kilometara a širok od sedamdeset pet do tri stotine sedamdeset pet — to je ustvari Čile. Dve trećine te zemlje, u kojoj vlada večno proleće, sačinjavaju planine, sem severa u kome su pustinje s vrelom i suvom klimom.

Dolazak u Antofagastu, grad na obali Tihog Okeana, bio nam je ugodan iz više razloga. Prvo, u Čileu postoji veoma jak sindikalni pokret, a drugo, u njegovim rudnicima šalitre radi veliki broj naših ljudi, najviše Dalmatinaca iz svih delova našeg primorja, a zatim Srba i nešto Makedonaca. Dočekali su nas veoma lepo i ponudili nam svoju pomoć. Nisam želeo da postanem rudar, a ne bih se, možda, odlučio da ostanem ni da sam našao zapošljenje u svom zanatu. Privlačila nas je Argentina, o kojoj smo za sve vreme puta slušali, možda malo preterane priče.

Onih nekoliko dana koliko smo ostali dobro su mi došli da se raspitam za svoju braću, pošto sam pretpostavljaо da bi se neko od njih mogao naći baš u tim rudnicima. Ljudi su vrteli glavama, razočarani što ne mogu da mi pričine radost. Moglo je da ne bude kraja pričama i ispitivanjima, a nama se žurilo. Čudno, kao da nas je u Argentini čekao neodložan posao, čak posao vezan za rok koji nije smeо da bude prekoračen. U psihologiju latalice, čoveka koji traži, teško je prodreći.

Josip, Alfonso i ja oprostili smo se od ljudi koje smo upoznali i, gazeći visoke planine, uputili se prema Argentini.

*
* * *

Kordiljeri su ostali za nama. Dospeli smo u zemlju čija je veličina otprilike jednaka četvrtini evropskog kontinenta. Prelaz preko planinskog masiva bio je sličan probijanju kroz kolumbisku džunglu, samo s tom razlikom što smo umesto tropskih kiša i žega nailazili na sneg i mrazovite noći. Koliko smo puta poželeti tropsku reku, pa ma kakva čudovišta živela u njoj.

Kroz mesto San Antonio de los Kovres prošli smo ne zaustavljajući se. Bili smo u zemlji koja je uživala ugled zemlje s najvišim životnim standardom u Latinskoj Americi. Trebalо je dokopati se njenog blistavog središta, kakav je, po priči, bio Buenos-Ajres.

U mestu Salta smo se zadržali ceo jedan dan raspitujući se detaljno o prilikama u zemlji, a naročito o glavnom gradu. U prvim razgovorima je ružičasta slika počela nešto da se menja, a mi smo s nelagodnošću počeli da shvatamo da visoki standard i ovde nije dostupan svakome. Nekoliko naših ljudi koje smo u ovom mestu pronašli pokušalo je da nas zadrži govoreći nam o mogućnosti bolje zarade nego u glavnom gradu. Josip i Alfonso su skoro bili pokolebani, ali ja nisam premišljao ni trenutka. Sanjao sam o Buenos-Ajresu i zar je trebalo sad da ostanem u nekakvoj palanci zbog nekoliko centi više!

— Ima mnogo naših ovde — govorio mi je Frane sa Hvara. — U Buenos-Ajresu postoji čitava kolonija naših ljudi. Privlači me taj grad, ali je put dug, a i ovde mi je sasvim dobro.

Gledao sam ga začuđeno. Bio mu je dalek put od Salta do Buenos-Ajresa kao da svojevremeno nije prevalio put od Jugoslavije do Južne Amerike.

Sledećeg dana smo Josip i ja krenuli za Buenos-Ajres. Pokolebani Alfonso ovog puta nije popustio. Ostao je u Salti.

Put od Salta do Buenos-Ajresa iznosio je nešto oko hiljadu i po kilometara. Trebalо je to preći u jednom dahu. Pomogla nam je reka Parana kojom smo nastavili put negde između mesta Parana i Santa Fe, baš na samom ušću Rio Salado u Paranu. Čas čamcem, čas nekim splavom, zatim ponovo pešice niz reku, pa ponovo s nekim gostoprimaljivim domorocem, i tako sve do krajnjeg cilja, koji nas je dočekao u svoj svojoj svetlosti i veličini.

Buenos-Ajres je milionski grad, sav u naponu izgradnje i procvata, tako da je utisak koji je proizveo na nas bio dotada nedozivljen. Kretali smo se kao po začaranoj zemlji i kao palančani zagledali izloge i brojali spratove velikih zgrada.

Prvo nam je bilo da potražimo sedište radničke organizacije i povežemo se s njom. Josip je pokušao da me odvrati od toga.

— Kad god im se priključimo, — rekao mi je

— upadnemo u nekakav metež. Stranci smo i, naravno, ne možemo da odbijemo, a sve se svrši po našim leđima.

Nisam se složio, pogotovu što prvih dana po dolasku nismo mogli da pronađemo zapošljenje. Zemlja s visokim standardom imala je svoje nedostatke i probleme, itekakve probleme. S njima smo se ubrzo upoznali.

— Mislim da bi ubuduće trebalo — rekao mi je Josip kad je saznao da se i ovde priprema štrajk — mislim da bi bilo bolje — popravio se — da se, u koju god zemlju stignemo, prvo prijavimo policiji i zahtevamo da odležimo svoje, kako bismo kasnije bili mirni.

Josip je u ovom pogledu možda imao prava, ali kojim bi putem trebalo da ide jedan radnik ako ne tim? Zanimljivo je napomenuti da su najvažniju ulogu ne samo u štrajku već i u celokupnoj organizaciji igrali baš stranci, ponajviše Jugosloveni, Poljaci i Italijani. Kako je bilo priyatno ponovo izgovarati naša imena, govoriti svojim jezikom, opsovati punim ustima. Bilo je to uživanje koje sam posle toliko godina lutanja prvi put osetio u Buenos-Ajresu.

— To neće biti miran štrajk — objašnjavao mi je Marko, jedan od organizatora. — Mi hoćemo da izazovemo i prisilimo. U ovakvoj jednoj zemlji ne bi smeо više da postoji pojам bede. Znaš li ti da Argentina ima skoro pola miliona industrijskih radnika. To je vojska, legija, to je snaga koja ne srne da ostane skrivena. Treba im pokazati sa čime treba ubuduće da računaju. Kakva je to komedija da u zemlji koja spada među najveće proizvođače hrane u svetu ljudi gladuju. Ovde se može, Ivo; temperamentan je i pošten ovo narod. Saživeo sam se s njima kao sa svojima. Videćeš.

Svaki je dobio svoj zadatak i ja sam se opet osećao u svom elementu, iako sam prepostavljao da bi krajnja stanica mogla biti — zatvor.

Tih dana sam napunio trideset godina života. Rodni kraj sam napustio u dvadeset petoj. To su dva suvoparna i ne mnogo značajna podatka koja bi mogla da budu i izostavljena da prilikom polaska na put nisam samouvereno rekao svojoj sestri:

„Dve godine, najviše tri, i eto me nazad, sa džepom nabreklim od para. Tada će starci moći da se odmore, a ti da uživaš“.

Zabluda koja me je uljuljkivala i gonila na put. Od toga dana prošlo je ne dve, već pet godina, a ja u džepu, danima, nisam imao ni prebijene pare.

U zakazani čas, dosta dobro organizovani i sa dovoljno materijalnih sredstava, otpočeli smo štrajk. Bio sam u grupi koja je trebalo da izazove nered i eventualno ošteti ili zapali gradska prevozna sredstva — tramvaje. Čudna igra života mi je ponovo dodelila posao od kojeg mi je zaigrao svaki damar a ruke me zasvrbele. Napravio sam plan imajući isto osećanje koje sam frnao onoga dana kad sajn u Ekvadoru uništio kompoziciju.

Na ulicama je vladao mir. Masa radnika! koja se pojavila s transparentima i parolama nije skrenula na sebe veću pažnju nego što je to uobičajeno u takvim prilikama. Ljudi su se zaustavljeni na trotoarima, posmatrali, komentarisali i dovikivali ukoliko bi pronašli poznate u gomili koja se kretala sredinom prostora određenog za vozila. Čak su se i usamljeni policajci po uglovima pretvarali u zainteresovane posmatrače.

Bili smo obavešteni da su jake policijske snage čekale spremne na određenim mestima, a da je ovakav stav policije u centru grada samo varka, bolje reći želja da u najživljim ulicama ne dođe do bilo kakvih incidenata.

Gomila je lagano prolazila ne odajući utisak rulje željne nereda. To je bio naš plan, jer smo znali da će prolaskom mase oslabiti pažnja i vera u mogućnost bilo kakvog kasnijeg ispada.

Tek što je masa nestala u dubini ulice, opazili smo kako se pojavljuju skrivena pojačanja policajaca, dobijaju nekakva naređenja i nekud odlaze. To je bio ujedno i znak za početak glavne akcije.

U centru je bilo nekoliko važnih nadleštava i vladinih ustanova. Provalili smo u prizemlje jednog nadleštva i, sateravši činovnike u jednu sobu, počeli da iznosimo stolice i stolove. U tom trenutku su, na našu sreću, naišli tramvaji. Po uglovima su se već naši ljudi borili s policajcima na liniji. Nastao je metež iz koga su se izdvajali reski zvuči pištaljki. Znali smo da treba brzo raditi, jer grupe policajaca svakako nisu daleko odmakle. Drvenarija izneta iz zgrade zakrčila je prugu, tako da su vozila morala da stanu. Putnike je zahvatila panika, pogotovu kad su videli spremne baklje i kante s benzinom. Iskakali su kroz prozore, gazili i tukli jedni druge.

Naredivao sam vozačima tramvaja, ne dozvolivši im da napuste kola, da se što više približe, tako da vozila budu tesno pribijena jedna uz druga. Pošto je postojao dupli kolosek, a s obe strane su u istom trenutku naišla po dva tramvaja sa prikolicama postojala je mogućnost da se sve to pretvori u naraznrsivo klupko, ukrašeno i upotpunjeno namešta-jem koji smo izneli iz zgrade. Vozači su bili poslušni. Izgleda da su i ti ljudi bili zadovoljni onim što smo mi bili pripremili.

Sve to nije trajalo više od nekoliko minuta, ali je i to bilo dovoljno. U daljini su se čuli povici i zvižduci. Nije se više smelo oklevati. Uleteo sam sa svojim ljudima u kola i izlio kante s benzinom — dve ili tri smo prosuli po trotoaru, tako da je prilaz kolima bio onemogućen, a na taj način i gašenje požara. Plamen je buknuo proždirući baš u trenutku kad su se pojavili prvi odredi policije. Trebalo je spašavati se, ali kako? Mali broj nas izvodio je ovaj poduhvat, a masa koja je prošla bila je već daleko.

Policajci su nasrnuli. Mi smo morali da stupimo u borbu, ma kako ona bila uzaludna. Hrabri pro-laznici, koji su dotada bili posmatrači počeli su da beže. Na uglovima su se sukobljavali s novim odredima policije koja je navirala kao da iz zemlje izvire. Mnogi od njih, iako nedužni, izvukli su ono čemu se nisu nadali.

Završetak je poznat i ne moram da opisujem vožnju policiskim kolima, ispitivanje i odlazak u dobro poznate sobe s rešetkama.

Sedeli smo u polutami. Čuo se samo šum mnogobrojnih dahova. Prvi put od trenutka kad smo počeli akciju setio sam se Josipa. On je bio u grupi koja je samo prošla ulicama grada.

— Neću da izazivam nered — rekao mi je kad sam mu pre toga izložio svoj plan. — Isuviše nereda ima i bez toga. Mogu intelektualno da pomognem ako treba, ali nisam za fizičko obračunavanje. Ne kažem, i to je potrebno, ali ja ne mogu. Uostalom, ne primorava me niko, zar ne?

Šta je bilo s njim onoga dana, nisam mogao da znam. Pouzdano je bilo jedno: Josip se nije nalazio u zatvoru. Neobjasnivo je to, ali smo u zatvoru znali ne samo šta se događa u samoj zgradi već uopšte u i ostalom slobodnom svetu. Kako? Ni danas to nemogu sebi da objasnim.

Bilo je dovoljno da zapitam da li se taj i taj nalazi u nekoj od celija, da kažem ime te osobe i da za kratko vreme dobijem odgovor. U obaveštenje se nije moglo sumnjati, bilo je tačnije nego da sam lično pošao od celije do celije i zavirio u svaku.

— Ti si onaj novi — prenuo me je glas do mene.

— Sluh me ne vara. Čini mi se da i ti hoćeš iz Argentine, dalje na jug? Ne moraš od mene da kriješ, i ja sam ti nekakav izuzetak, bela vrana. Uostalom, i ovi zanesenjaci greše: nisam došao u Argentinu da se borim za interes... ma, šta ima da pričam, hoću dalje i niko ne može da me spreči u tome. Od kuće sam otišao sa idejom koju do danas nisam ni počeo da ostvarujem. Ako treba da se borim, onda će da se vratim u svoju zemlju. Ima nepravde i u mojoj zemlji, a ja štitim interes Argentinaca. Došao sam da zaradim, a šta sam dobio? Pendrek po leđima. To imam i kod kuće, ali sam bar među svojima. Nego, dosta je zanovetanja. U Patagoniji ima mogućnosti, pouzdano znam.

— Reci, — potsticao sam ga — jer i ja želim da već jednom zaradim veliku paru.

— To je Nacionalni park — nastavio je čovek.

— Čuo si valjda, nešto kao veliki zoološki vrt, samo mnogo prostranije i sve na otvorenom prostoru, u slobodi. Tamo dolaze turisti i imaš mogućnosti da zaradiš i preko plate. Šta si po zanimanju?

— Stolar.

— Rođen si pod srećom zvezdom. Takvi su im baš i potrebni. Razgovarao sam s prijateljem pre dve nedelje i da nije bilo ovog prokletog štrajka, već bih bio na putu. Ideš li, zaista?

Potvrđio sam.

— Sam si?

— Imam druga, verujem da će i on pristati.

Buenos-Ajres je bio kratkotrajan i nestvaran san. Još i sada mi poneki put zatitraju slike i ne mogu da poverujem da sam ikada bio u tom gradu. I bulevari, i široke ulice, i ljudi, i ceo taj ključali život, trebalo je da ispijem u jednom dahu. Da li je to bilo moguće? Samo epizoda-dve i sve je kazano. Može li se to? Zar sam se kao senka provlačio kroz taj uzavreli život? Zar su stvari prolazile pored mene ne dodirnuvši me? Nisam bio šlep, neosetljiv još manje; nisam možda nalazio pravi put, trčeći i zavaravajući se na puteljcima, od krajnjeg severa Amerike do krajnjeg juga. Može li se time samo obeležiti put jednog čoveka ili se time može označiti jedan život, potpuno odvojen i nezavisan od dotadašnjeg, novorođen skoro? Novorođen? Zar sam imao više života? Kako je i kad trebalo da stupim u sledeći? Nije li Ivanu Harišu određeno da skonča negde na četrdesetom uporedniku sa istim snovima sa kojima je tako hrabro i besmisleno krenuo iz svoga Slapna?

Svoju sobu sam zatekao izdatu, a od Josipa je ostala samo kratka poruka:

„Vraćam se u Salto. Ne želim da ostanem u ovoj ludnici niti da idem dalje. Kuda? Sem na Južni Pol. Radiću sa Alfonsom. Mnogo sreće. Josip“.

Sutradan smo, moj novi poznanik Jure i ja, krenuli prema najjužnijem delu Argentine — Patagoniji.

VI

Najvećim delom pešice, a nešto i prevoznim sredstvima koje smo tu i tamo pronalazili ili se nepozvani kačili za njih, prevalili smo put do Patagonije. Na tom putu smo uglavnom, i upoznali tu bogatu i prostranu zemlju. Ponekad su slike koje su nam se pružale pred očima — milioni ovaca i konja, nepregledna polja zasejana pšenicom — bile veličanstvene.

— U takvoj zemlji — čudio se Jure — ne bi trebalo ni da se pomisli na štrajk.

— U takvoj zemlji — odvraćao sam ja — ne bi smelo da se traga za poslom.

Razgovori su nam ponekad bili kratki i svodili su se na pitanja i odgovore, a ponekad smo znali sa tima da pričamo, i to najviše o svojoj zemlji koju smo napustili sa smešnom nadom što nikako nije mogla da se ostvari.

— Ako u Patagoniji ne zaradim toliko novaca da bih u zemlji bio milionar, vraćam se — zaključio je Jure.

— A šta bi još mogao i da tražiš? Pošao si u potragu za njim, ne nađeš li ga — natrag istim putem.

— Kad steknem toliko novaca — raspoložio bi se ponekad moj drug — zaista toliko da s njime mogu da ostvarim sve što zamislim, podići ču ogromnu fabriku u svom kraju, izgradiću radničko naselje sa školom, bioskopom i pozorištem, naselje koje bi moglo da se zove Juringrad. Zamisli, ljudi bi prolazili, zagledali, vrteli pakosno glavama i bili prisiljeni da kažu: „To je mogao da napravi samo Jure Amerikanac.“

Stigli smo u srce Patagonije. Posao snio zaista dobili odmah. Kad su u upravi doznali da sam stolar sa dugogodišnjom praksom, ponudili su mi posao koji sam veoma rado prihvatio. Naime, trebalo je da s grupom ljudi koji su mi bili podređeni, pristupim gradnji drvenih mostova, koji će služiti ne samo za praktičnu upotrebu već će davati i posebnu draž parku. Imao sam ideju i odmah sam je izložio. Bili su zadovoljni i, odredivši me za vođu grupe, dodelili su mi platu, koja je zaista bila najveća koju sam ikad dobio u Americi.

— Zar ti nisam rekao — kliknuo je Jure, bez obzira na to što je sam dobio mnogo manje — odavde ćemo obojica poneti po fabriku.

Posao je počeo i ja sam mu se sav predao.

Kao član sindikata nisam propustio ni u Patagoniji da se pozabavim i posvetim radničkim pitanjima. Ona su, pak, bezuslovno dovodila do raznovrsnih akcija. Učestvovao saim u više akcija, zajedno s Poljacima, Ukrajincima i našim ljudima, kojih je i tamo bilo u priličnom broju. Ovdje sam došao u dodir s ljudima koji su bili članovi komunističke partije, bolje rečeno, došao sam u dodir s problemom koji mi se dotada nije nametao. Uvek sam bio na strani radnika, pošto sam i sam bio to, nikad nisam prezao da stupim u bilo kakvu akciju koja bi se sprovodila u korist radnog čoveka, borio sam se čak s oružjem u ruci, ali nikad nisam ozbiljno razmišljao o ideji koja je okupljala i ujedinjavala te nezadovoljnike. Od 1929. godine bio sam organizovan kao socijalist i kao takav sam delao na celom svom putu kroz Ameriku, bio sam član sindikata i ni jednog trenutka nisam učinio nešto što bi se kosilo s interesima te organizacije. Sada sam, međutim, došao u kontakt s jednom organizacijom u kojoj nije moglo biti dvoumljenja, kolebanja ili pravljenja eksperimenata. Drugovi koji su me prihvatali govorili su mi o svemu, upoznavali me i pripremali. Šta je tu trebalo da se priprema jedan čovek koji je sagledao socijalne probleme, osetio nepravdu i, kao najvažnije, nepoštедno mrzeo buržoaziju. Bilo je to tako jednostavno da, našavši se u partiji, nisam osetio nikakvu promenu. Doduše, moram priznati, od tog vremena pridavao sam sebi nekakav naročit značaj, bio sam svestan da je krovimjara najednom postala kuća s temeljom. Naša partiska organizacija je imala devet članova, a sekretar joj je bio Litvanac. Sastanci, koje smo redovno održavali, počeli su da mi otvaraju dotada nepoznate vidike i otkrivaju svetove za koje sam verovao da poznajem. Sa Filipom Vodopijom iz Kanjiške Ive znao sam satima da razgovaram i ulazim u suštinu problema, a sa Poljacima iz naše grupe sam se nekoliko puta ozbiljno uhvatio u koštač oko nečega u čemu se nismo slagali.

— Izgleda mi kao da je tek sada počeo život — rekao sam jednog dana oduševljeno Juretu.

— Čuo sam — odgovorio mi je — da se na krajnjem jugu Patagonije daleko više plaća. Znaš, tamo je hladnije i ljudi nerado idu. Što da budem lud i propustim tu priliku.

Nagovarao je i mene. Odbio sam. O Juretu više nisam čuo, kao ni o Viliju, Alfonsu i Josipu.

*
* *

Dve godine sam ostao u Nacionalnom parku, gradeći mostove i upoznajući ljude. Grupa kojom sam rukovodio na radu bila je sastavljena od ljudi raznih nacionalnosti, ali ljudi spremnih da pošteno i predano rade, tako da u tom pogledu nisam imao muke. Zarada nam je bila pristojna, pa nam je posao izgledao manje naporan nego što je ustvari bio.

— Boga mu, — govorio mi je Filip Vodopija — ko bi rekao da jedan stolar može da bude ovako sposoban graditelj mostova. Jednog dana može mnogo da ti koristi stečeno iskustvo.

Filip je, i ne sluteći, rekao veliku istinu, koja je već u Španiji dokazana, a i kasnije u borbama u Jugoslaviji. Poznavao sam dušu konstrukcije i mehanizma, a to je isto toliko potrebno za rušenje koliko i za građenje.

I sad su mi jasne i žive misli koje su me proganjale dok sam izdavao naređenja ili i sam pomagao pri postavljanju neke složenije konstrukcije. Nisam znao zašto i odakle mi dolaze, ali ih se nisam mogao otresti.

„Graditi“, mislio sam, „a kako bi izgledalo rušiti, kad bi se ukazala potreba za to. Mnogo manje truda, ali isto toliko veštine. Znam na kome bi mestu trebalo preseći kičmu konstrukcije, gde joj je žila kucavica. Bilo bi potrebno samo...“ I u tim trenucima sam razmatrao sve mogućnosti odabirajući najbolje i radujući se kad bi pronašao neku izuzetnu. Čudno! Dan kad sam izbacio voz iz šina nisam mogao da zaboravim. Dešavalо bi mi se da ga noću, ležeći u krevetu, preživljujem detalj po detalj, kao dete koje sneva o nedostupnim poduhvatima. Da li je to bilo neko naslućivanje stvari i događaja koji su nailazili ili jednostavno želja za rušenjem? Smešno, uvek sam mrzeo haos i nered, uvek sam se protivio uništavanju stvari koje služe čoveku i koriste mu, bio sam zakleti neprijatelj nasilja, a rušenje je bilo nasilje. Ne mogu i ne želim da objasnim. Kasnije, možda, kad sam se našao i dušom i telom u takvoj delatnosti, nalazio sam nekakva opravdanja i rešenja koja ustvari nisu bila ni potrebna ni bitna.

Jednog dana, na kontinent koji je još uvek nosio tragove španskog nasilja i razaranja stigla je vest o građanskom ratu u Španiji. Bilo je to 1936. godine, devete godine mog uzaludnog lutanja po zemljama obeju Amerika.

Uskoro posle toga stigla je direktiva iz Buenos-Ajresa. Komunistička partija je, kao i španski Narodni front, apelovala za pomoć, koju je u prvim trenucima trebalo poslati u novcu.

Sokoro roho Internacional (Internacionalna crvena pomoć) počela je s delatnošću kojoj nema primera. Zaradivali smo dobro, i naša novčana pomoć je bilo najmanje što smo u tim trenucima mogli da pružimo narodu koji se bori za svoja prava i opstanak. Vesti i novine koje su počele stizati s prikazima vojne situacije na frontovima bili su izvor najživljeg interesovanja i diskusije.

Najzad je odjeknula toliko očekivana reč.

— Ako ovde sedimo, — rekao je Poljak iz naše partiske čelije — manje koristimo, bez obzira na to što šaljemo novac. Treba da odemo tamo i da se borimo.

Mno_gi od nas su prihvatali ovo bez razmišljanja.

— Zao mi je što prvi nisam pokrenuo ovo pitanje — vajkao se Filip. — O njemu razmišljjam danima.

Radni polet je u trenutku bio uništen, radilo se tek da se radi, da bi se na kraju svake nedelje primio novac, koji nam je sada bio potrebniji nego ikad dotada. Sastanci su učestali, naročito onih koji su se odmah izjasnili za odlazak u Španiju. Sta je trebalo činiti? Partiski centar u Buenos-Ajresu je već bio obavešten i uputstvo nam je bilo poslat. Trebalo je napustiti posao i što pre krenuti za prestonicu, odakle bi se transport izvršio pomoću španskog Narodnog fronta. U poslatoj direktivi je bilo rečeno i posle smrti. Uostalom, komunisti smo

postali svojom voljom, svesni smo obaveze koju smo primili pristupajući partiji. Nad nama ne visi mač, to je volja slobodnog čoveka.

Filipove reči su mi godile, ali sam i ja imao svojih misli. Pokušavao sam da stvorim sebi pretstavu zemlje u kojoj se organizovano bori i u kojoj se ta borba ne naziva pobunom, već nosi veliko i ozbiljno ime: građanski rat. Iako sam bio dečak u Prvom svetskom ratu, taj događaj mi je ostao u veoma živom sećanju. Frontovi, napredovanja i povlačenja, pozadinski rad — to je bio rat. Slično nas je čekalo u Španiji, slično onome o čemu sam kao dečak samo slušao a kao odrastao omirisao malo u Ekvadoru.

Kad smo stigli u Buenos-Ajres, javili smo se našem konzulu izjavivši da želimo da se vratimo u zemlju. Nismo smeli da kažemo da idemo u Španiju, prvo zbog naših u konzulatu, a i stoga što u tom slučaju ne bismo dobili francuske vize. O svemu smo već bili obavešteni, tako da nismo imali nikakvih neprilika. Uplatili smo put za Jugoslaviju i obezbedili mesta na teretnom brodu „Aises“, koji je mogao da primi samo trideset putnika.

Poljaci su učinili isto što i mi: izjavili su da se vraćaju u zemlju. Samo, kod njih se pojavio problem novca, tako da su morali da sačekaju pomoć Narodnog fronta i na taj način odlože put za nekoliko nedelja. Bili su tužni jer su se nadali da ćemo putovati zajedno. I pored najbolje volje, nismo im mogli pomoći — skoro sav novac smo izdali za sopstveni put.

Pakovao sam svoje stvari kojih nije bilo mnogo i pokušavao da razmišljam o godinama koje su protekle. Pošteno proživljeni život je kapital, govorili su ljudi, a ja sam se pitao nosim li nešto sa sobom iz Amerike i kolika je vrednost toga. Koliko je glumaca bilo na toj neopisivoj pozornici i da li je moje prisustvo bilo neophodno, a sudelovanje značajno? Glupih li pitanja i misli! Šta sam htEO u tom trenutku i o kakvom sam mestu u životu sanjao? Koliko sam bio važan za Benita, koji je u tom trenutku Čamio u tamnici ili, možda, više nije bio u životu, koliko za ljude u Panami ili Kolumbiji, koliko za sve one koji se duž prostranog kontinenta bore i sanjaju o ostvarenju svojih idea i, najzad, koliko i za samog Vilija s kojim sam proveo najlepše trenutke za vreme svih ovih devet godina koje su mi, možda, manje značile nego nekom devet dana?

Septembra 1936 napustili smo Argentinu.

II

ŠPANIJA

VII

Mesec i po dana brodom preko okeana, tog neshvatljivog vodenog prostranstva, puni želja koje narastaju u neizdržljivo nestrpljenje. Ne mogu da kažem da je put bio neugodan, još manje neprijatan, ali mi nismo bili turisti koji su pošli na put oko sveta samo zato da bi ga upoznali. Ostavljali smo za sobom ceo jedan život, kontinent na kome ljudi žive, bore se i nadaju kao i u ostalim delovima sveta, ostavili smo svoje neispunjene nade i svakako najlepše godine svoje mladosti. Rastajali smo se s godinama koje smo za sobom ostavili, a nismo mogli da izdržimo proticanje tih nekoliko desetina dana.

Tih dana sam na brodu mnogo razmišljao, pokušavao sam da dočaram ono ka čemu sam išao i da opravdam ono od čega sam bežao. Mogao sam kao Jure da odem na jug Patagonije gde se mnogo više zarađuje, mogao sam kao moj Vili da pronađem kakvu crnokosu devojku, mogao sam kao Josip i Alfonso da se odreknem neizvesnosti u korist neke druge neizvesnosti. Kakvih sve nije bilo mogućnosti, a ja sam ponovo izabrao onu staru: sve dalje i dalje u susret novom i nepoznatom. Doduše, Španija nije bila zagonetka, išli smo tamo svesni da ćemo se boriti, no i pored toga ona nije bila toliko jasna da bi se mogao odrediti ceo dalji životni smer.

Približavali smo se evropskoj obali a ja sam imao osećanje kao da nisu protekle tolike godine, kao da sam juče napustio svoj rodni kraj a danas se vraćam. Čudno. Mogao sam izgubiti život negde u džunglama Kolumbije, mogao me je ubiti Meksikanac Benito, mogao sam nastrandati kad sam palio tramvaje u Riju. Vihor borbe na sopstvenom kontinentu nije ništa bezopasniji, a ipak, radovao sam se kao malo dete kad sam ugledao kopno — obalu Francuske.

Grlio sam Filipa i jedva razumevao njegove reči, jedva prepoznavao glas s kojim sam živeo godinama.

— Da mi je milione neko ponudio — govorio je on — ne bih ostao. Ivo, kao da smo bili na drugoj planeti, a ne na drugom kontinentu. Neizvesno je šta će sutra da se dogodi s nama, ali reci mi, zar su ove protekle godine bile izvesne?

Iz pristaništa, u koje smo prispeli posle mesec i po dana slutnji, snova i nagadanja, pošli smo odmah vozom za Pariz. Na ovom dugom putu za Španiju francuska prestonica mi se najviše urezala u sećanje. Ostali smo u njoj nekoliko dana i bili u položaju čoveka koji obilazi oko boce izvrsnog pića a ne uspeva ni da je otvori, a kamoli da okusi izazivački napitak. Nekoliko dana u Parizu, smešno je i reći, u gradu koji s pravom nosi ime prestonice sveta! Ne znam da li zato što sam mnogo slušao o tom gradu, ili zato što on stvarno tako deluje, osećao sam se u njemu kao na svom rodnom tlu, tako lako, neusiljeno i slobodno. Tako je meni izgledalo za tih nekoliko dana. Nekoliko godina kasnije prošao sam kroz iskušenje pred kojim je potamnelo sve ono što sam nadohvat dobio od te blistave prestonice.

— Da nije Španije, — govorio mi je Filip — mogli bismo ga izabrati za svoje buduće boravište. Ovde se živi, a?

Nisam mu odgovorio, jer sam znao da je to bilo izgovoren u trenutnom ushićenju. Ne bismo ostali i da nije bilo Španije. Naš život se nije sastojao u traženju grada ili zemlje, već u traženju puta i smisla, a to se nije moglo napustiti, ma koliko bio privlačan trenutni sjaj.

Već na samom putu za Pariz osetili smo snagu organizacije za koju smo bili spremni da se borimo. Iako nismo imali partiskih legitimacija i isprava, za nas se znalo i bili smo dočekivani sa sigurnošću koja imponuje i podiže moral. Nama to nije bilo potrebno jer u moralu nismo oskudevali, čak ni kasnije u mnogo težim vremenima.

Napominjem da smo na polasku iz Argentine morali da predamo partijske legitimacije da ne bismo, u slučaju nekakvog pretresa ili bilo kakvog nepredviđenog događaja, došli u nepriliku. Argentinu smo napustili kao ljudi koji se vraćaju u svoju zemlju; kao takvi smo jedino i mogli da dobijemo francuske vize, a to je bio jedan od najneophodnijih uslova za put. Otkriti pravi smer puta bilo bi isto što i reći: prokrijumčarite nas legalno. U zamenu za predate

legitimacije dobili smo brojeve i oznake, koji su trebali da posluže kao neka vrsta znakova za raspoznavanje pred onima koji će nas prihvati u Francuskoj. Pa i njih smo morali da ušijemo u odelo i da se na taj način obezbedimo od svake eventualnosti. Na pretresanje u kome bi nam parali postavu od kaputa i rašivali džepove nismo ni pomišljali. Bili smo iseljenici koji se posle neuspeha vraćaju kući — to je moglo da izazove pre sažaljenje nego podozrenje.

Ta nevidljiva snaga je tek u Parizu pokazala svoje pravo lice. Sve je bilo određeno, sve pripremljeno, sve sračunato. I odmor, i hrana, i trošak — nismo pitali ni kako, ni odakle, dozvoljavali smo jednostavno da nas nevidljiva ruka vodi, ne sumnjajući i ne kolebajući se ni jednog trenutka. To je bio glavni razlog što nam je i čitav Pariz ostao u tako lepom sećanju.

Ceo put kroz Francusku je prošao tako prirodno i mirno da smo na trenutke zaboravljeni kuda idemo i s kakvim ciljem.

Pred granicom se jedino osetila pritajena živost i uznemirenje, koje nije moglo da bude sasvim skriveno. U automobile smo posedali nagrizani najrazličitijim pitanjima i prepostavkama.

Prešli smo granicu. Kako je lako izgovoriti te reči a kako su one zvučale u onoj prigušenoj i uzdrhtaloj noći u kojoj je slučaj mogao da odluči i odredi sudbinu nekoliko desetina bezglasnih i pogurenih ljudi!

Išao sam jedva nazirući Filipova leđa, pazeći da se ne okliznem preko neravnog i strmog terena. Čuo sam samo dah onog ispred i iza sebe. U tom trenutku bilo je veoma mnogo ljudi na svetu koji su, završivši svoj manje ili više naporan dan, pripremali postelju, mislili na sutrašnjicu koja neće doneti ništa novo, i uzdisali ili se radovali. Sve su to ti ljudi činili mirno i neometano, ne verujući u mogućnost jednog pohoda, u noć koja privlači i plaši, ne verujući u trenutak kada bi i sami pretvoreni u zveri morali da strahuju od sebi sličnih grabljivica. Nismo više bili ljudi sa prošlošću, nismo imali više porodice, nije imao ko da nas opominje i savetuje u tom trenutku — išli smo prepušteni noći i vođama koje nismo poznavali, ususret sutrašnjici za koju niko od nas nije znao kakva je.

Španska zemlja. Nisam izgovorio ove reči, ali sam ih osetio, shvatio sam da sam se utopio u njih kao kupač u osvežavajuću i spasonosnu vodu. Ostajalo je samo da zaplovim zemljom u koju sam tog trenutka verovao više nego u bilo šta dotada. I danas, dok ispisujem ove redove, mogu da tvrdim da ta vera nije nikad bila pokolevana.

Za vreme svog dugogodišnjeg boravka na američkom kontinentu prošao sam kroz zemlje u kojima su Španci svojevremeno posejali mržnju. Upoznati nedela konkivistadom, bezdušnih hidalga i katoličkih misionara, pa zatim doći u njihovu otadžbinu u kojoj se vodi poštena i besprimerna borba, stvar je koja čoveka dovodi u nedoumicu i nateruje ga da pažljivo i s puno objektivnosti posmatra stvari. Mi smo se, prelaskom granice, upoznali s narodom čiji duh - moral nisu bili narušeni ni bliskom, ni dalekom prošlošću, s narodom koji je, kao i bilo koji drugi narod na svetu, snevao samo o čistim i uzvišenim stvarima. Narod Pizara i Kortesa je snevao o slobodi, jednakosti i hlebu, podanici nemilosrdnih španskih kraljeva želeli su ono o čemu mašta i ugnjeteni čovek Afrike, i Azijat koji sav svoj napor ulaže da se oslobođi vekovnog kolonijalnog jarma. Narodi i kraljevi u svim vremenima ostaju isti, prvi željni pravde, drugi željni nasilja i vlasti.

Ushićenje i zanos kojim nas je dočekao španski narod zadivili su nas. Naš dolazak je bio simbol koji je španski narod shvatio onako kako bi ga shvatio retko ko. Nije to bila samo fizička snaga, nisu to bile divizije koje će svojom brojnošću i spremom da odluče borbu. Bili su to ljudi koji su donosili uverenje da u svakom, pa i najudaljenijem kutu Zemljine kugle, žive pojmovi slobode i časti. I baš mi, interbrigadisti⁶, doneli smo španskom narodu veliku poruku: ceo svet je sa vama!

⁶ Pripadnici internacionalnih brigada — španski borci.

Albasete, mesto na tromeđi pokrajina La Manče, Valensije i Mursije, bio je centar u koji su dopremani svi prispeli dobrovoljci. Tu je vršeno razvrstavanje ljudi i raspored. Oni koji su bili spremni za borbu dodeljivani su odmah jedinicama, dok su ostali, koje je trebalo podvrgnuti obuci, bili raspoređivani u logore za obuku.

Nisam se dvoumio mnogo; iskreno rečeno, u meni je nešto sazrevalo godinama, od trenutka kad sam u Ekvadoru izvršio prvu diverziju. Kako sam znao španski i engleski, a dosta sam dobro vladao i ruskim — što je sve bila zasluga mog lutalačkog života i dolaženja u dodir s ljudima svih nacija — pokazao sam se pogodnim za vezu s Rusima, koji su u to vreme obučavali diverzante i organizovali diverzantske akcije.

— U Haenu je sovjetski stručnjak koji treba da organizuje gerilske akcije i diverzije — rekao mi je španski oficir koji je vršio raspored. — Malo ljudi može da se sporazumeva s njim, — nastavio je Španac — pa bi vaša korist, kao čoveka koji govori ruski, bila dvostruka. Sem toga, diverzantska delatnost je veoma zanimljiva. . . naravno i opasna.

*
* * *

Haen se nalazi na jugu Španije, na ograncima Betijskih Kordiljera. S Filipom Vodopijom i nekoliko Poljaka koji su nam se pridružili javio sam se sovjetskom stručnjaku. Zvao se Rudolf Wolf. Ustvari većina imena koja navodim i koja će ubuduće pominjati uzeta su kao ratna imena, tako da mnogim ljudima do kraja rata nisam doznao pravo.

Rudolf Wolf nas je lepo primio. Naročito ga je obradovalo saznanje da smo organizovani.

— Mislim da će naša saradnja biti plodna — rekao je — jer se ne razilazimo ni u čemu. Komunisti smo i mrzimo fašiste; to je dovoljno, zar ne?

Obuka je počela odmah i trajala je nešto više od mesec i po dana. Ona je samo za mene toliko trajala, jer mi je Wolf poklonio izuzetnu pažnju uputivši me u stvari koje su za druge ostale tajna. Inače je obuka za svaku grupu trajala petnaest dana.

— Brzo shvataš stvari, — govorio mi je Wolf — a naročito ove i šteta bi bilo da se ne usavršiš sasvim. Ponekad imam utisak da si rođen za diverzanta.

U logoru je sem Poljaka i Španaca bilo Engleza i Amerikanaca, tako da je moje znanje jezika veoma koristilo. Petnaest dana po dolasku postao sam instruktor, što me u prvo vreme nije mnogo veselilo jer sam i sam želeo da što više naučim; a bilo je još mnogo nepoznatih stvari.

— Ne strahuj, — rekao mi je Wolf — pomažeš mi mnogo, a za uzvrat će te naučiti svemu onome što i sam znam.

Mesec dana kasnije, znao sam koliko i on. Drugovi s kojima sam došao bili su već otišli, i Filip s njima, a ja sam još uvek bio i učitelj i učenik.

Diverzantski posao nije ni jednostavan ni lak. Svaka akcija se može svesti na jednostavnu i kratku rečenicu: toga i toga dana, na tom i tom sektoru, podignuta je u vazduh kompozicija koja je prevozila oružje za front. Međutim, u toj rečenici je skriven naporan i odgovoran rad stručnjaka koji se sastojao iz više komponenata, neraskidivo povezanih u lanac u kome svaka karika može da znači ili uspeh ili neuspeh.

Na prvom mestu dolazi brižljivo proučavanje i pripremanje sredstava diverzije, a to nije ni mali ni lak posao. Laik bi pomislio da je dovoljno odneti izvesnu količinu eksploziva, staviti je na određeno mesto, sačekati određeni trenutak i aktivirati. Naravno, u najgrubljim crtama to tako izgleda.

Priprema eksploziva je veoma osetljiva i odgovorna strana diverzije i mora biti najbrižljivije obavljena. Sve mogućnosti moraju da budu uzete u obzir, pa čak i one koje bi laiku izgledale nevažne. Količina eksploziva koja bi bila dovoljna da podigne tri kompozicije u vazduh, u neveštim rukama bi jedva oštetila drveni mostić. Rasporediti eksploziv i

poznavati dušu konstrukcije ili mehanizma koji treba uništiti — to su dva osnovna pravila diverzije.

Volf je bio zadivljen primedbama i pitanjima koja sam mu za vreme obuke postavljaо. Kad bi mi se učinilo da je napravio propust u objašnjavanju, nisam se ustručavaо da zatražim objašnjenje.

— Imaš osećanje i dušu diverzanta — govorio mi je često. — Ovo sam namerno izostavio da bih video hoćeš li opaziti.

Opažao sam, itekako sam opažao, jer sam već živeo sa onim čemu sam se tek učio.

Posle osnovnog upoznavanja s vrstama eksploziva, s načinom spravljanja i montiranja celog sistema koji u datom trenutku treba nešto da razori ili podigne u vazduh, prešao sam na proučavanje sistema postavljanja eksploziva, što je bila jedna od najvažnijih stvari. Prugu na jednom mestu može da ošteći i dete, uostalom, i ja sam, sasvim neuk, učinio to u Ekvadoru; most ili put mogu da budu onesposobljeni za kratko vreme, ali to nije cilj. Svrha diverzije je trajno uništiti ili onesposobiti, a to se može postići na jedan jedini način: pogoditi tačno gde treba, preseći žilu kucavicu. Neko bi mogao da kaže da je smešno tražiti žilu kucavicu jedne železničke pruge, međutim ja mu kažem da se vara. Pravi diverzant u neshvatljivim stvarima pronalaži smisao, a u nemogućem moguće. Uzmimo primer pruge:

Očekuje se voz sa oružjem i municijom, treba ga uništiti. To se može na jedan jedini način: razoriti prugu. Naravno, nećemo ići primitivnim putem kakvim sam ja išao u Ekvadoru, već ćemo se poslužiti eksplozivom. Prepostavimo sad da diverziju vrši neko ko nema osećaja za to, ko jednostavno ima srce i želju da nanese štetu neprijatelju. Sve je uređeno i postavljeno i očekuje se samo nailazak voza. I taj trenutak dolazi. Naprava je aktivirana, pruga se kida, kompozicija se propinje, nekoliko vagona je smrskano i pretureno. Šteta postoji, u to ne može biti sumnje ali... Nažalost, postoji jedno „ali“. Desetine vagona niz prugu ostaju mirni i neoštećeni, sa svojim teretom koji je ustvari bio cilj diverzije. Šta smo učinili? Šta smo dobili? Samo nekoliko sati zakašnjenja i nešto uništenog materijala. Još istog dana će, možda, neoštećeno oružje biti dopremljeno na front, jer ne treba zaboraviti da se ovakve nezgode u ratu otklanjavaju nepojmljivo brzo. Znači, šta treba zaključiti iz ovoga? — Diverzija ne sme da bude samo ometanje ili trenutno oštećenje, već uništavanje. To pravilo me je rukovodilo tokom čele moje diverzantske delatnosti i ja sam još na kursu počeo da izgrađujem sopstveni sistem, koji je uvek bio u skladu sa ovim zakonom. Volf je, valjda, to i osetio, i zbog toga mi je i poklonio izuzetnu pažnju.

Spravljanje eksploziva je od izuzetne važnosti, zatim njegovo postavljanje i, najzad, aktiviranje u najpogodnjem trenutku. Plan čele diverzije je nešto što ide naporedo sa ovim pripremama, nešto u čemu su odgovornost i snalažljivost zastupljeni do maksimuma. Diverzije se vrše na neprijateljskoj teritoriji, a šta to znači, mislim da može da shvati i čovek koji nikad nije bio u borbi.

— Postrojenje koje treba uništiti — govorio sam često Volkumu — liči na čoveka, a ipak se razlikuje od njega. Treba pronaći centar, srce, mada je kod postrojenja često i to nedovoljno. Srce jedne kompozicije je lokomotiva, a ja ne dobijam mnogo ako samo nju uništим. Shvatate li, meni je važno da uništenje bude totalno.

— To je idealna diverzija — odvraćao bi moj instruktor — i malo njih postižu takvu. Možda se varam, Ivane, ali verujem da ćeš ti to postići.

Godili su mi ovakvi razgovori i posle svakog od njih ja bih sa još većom žestinom nastavljaо učenje, približavajući se danu koji je bio neminovan.

Prošlo je dosta vremena i nekoliko grupa je već otišlo, a ja sam još uvek sedeо u logoru i čekao.

Nikad nisam bio samoljubiv, nikad bolesno uveren u svoje sposobnosti, ali nikad nisam ni dozvoljavao da moja ličnost bude potcenjena. Dan koji je došao nije bio plod moje samovolje niti precenjivanja sopstvene ličnosti.

— Ti ne čekaš, — rekao mi je Ljubo Ilić,⁷ glavni rukovodilac na tom sektoru — već nam koristiš više nego bilo ko. Znaš li ti šta znači obučiti tolike ljude, osposobiti ih za borbu takve vrste? Da sam na tvom mestu, bio bih veoma zadovoljan i ponosan, jer uspeh kakav si ti na obuci pokazao ne pokazuje svako.

Mogao sam da budem ponosan, ali zadovoljan nisam bio. U Španiju sam došao da se borim, a ne da sedim u nekakvom logoru kilometrima daleko od fronta. Zar nisam u Americi bez premišljanja uletao u svaki okršaj, zar nisam u tim zemljama gde nema prave borbe pokazao što mogu i koliko vredim? Prešao sam okean da bih sedeо i obučavaо ljude koji će se boriti umesto mene!

— I partiska svest ti to nalaže — opomenuo me je Wolf, ali sam ja odvratio razdraženo:

— Partiska svest mi nalaže da se borim, a ne da sedim kao kakav ubuđali uča i preklapam po ceo dan. Uskoro će mi i naočari zatrebati. Ima vas dovoljno, uostalom, svaki dan pristižu novi; može se i među njima naći sposoban čovek koji bi me mogao zameniti — završio sam vičući.

Sukob između mene, Ilića i Volfa se sve više zaoštravao. Bio sam svestan da sam im potreban, ali sam isto tako bio svestan svoje želje koju nisam mogao da ugušim. Ne mogu da kažem da sam sve naučio, da nije bilo više stvari koje bi trebalo da saznam i da mi ostanak u logoru, još za izvesno vreme, ne bi mnogo koristio. Sve je to bilo istina, ali je u meni gorela vatra koja je bila jača od svih razloga, ma kako oni bili opravdani.

Nekoliko dana sam se borio sa samim sobom i dolazio u stalne sukobe s rukovodiocima, znajući da je to samo jalovo opravdavanje savesti — odluka je bila neizmenljiva i već davno doneta.

Napustio sam Haen i pošao prema srcu Andaluzije. Sa sobom sam poveo i jednog Poljaka, koji je bio veoma dobar drug i sposoban diverzant. Kroz jedno mesto smo prošli u vreme nekakvog praznika. Slika koja nam se pružila pred očima bila je neshvatljivo i neopisivo lepa. Crnokose devojke u haljinama živilih boja, sa širokim suknjama i tradicionalnim šalovima, koje su ljudko i graciozno nosile na ramenima, sa igrom i kastanjetama, o kojima sam dotada samo slušao, zatim muškarci, vitki, oštreni likova, ljudi koji su znali tako vatreno i zanosno da igraju zaboravljujući na stvarnost koja je već sutra mogla da načini leševe od njih.

Na kružnom trgu je bilo okupljeno mnoštvo naroda i mi smo naišli baš u trenutku kad je otpočinjala skupna igra. Iako je prvi utisak bio najjači, nije bio i jedini. Slike su se smenjivale kao u nestvarnoj priči, a ljudi i žene su lebdeli kao nestvarna bića. Sve je bilo u pokretu, sve u spletu ritma, boja i pesme, sve nadahnuto lepotom koja kao da se nekim čudom našla na zemlji, u središtu tako profanih i mrskih stvari. Zar je neko mogao da poveruje u tom trenutku da se nekoliko desetina kilometara dalje vodila borba, da su se međusobno ubijali su-narodnici, rođaci možda ovih koji su pred nama igrali?

Ceo trg je bio ispunjen ljudima, izgledalo je kao da se ceo gradić stopio u jedno ogromno, goruće i raspevano srce. A to srce, to isto srce krvarilo je na frontovima Siera Morene, Estramadure i Kastilije.

Ostali smo nekoliko časova, pa smo nastavili put.

Sutradan, u samu zoru, stigli smo u Vilanueva de Kordova.

⁷ Ljubo Ilić, španski borac, za sve vreme rata aktivni učesnik u francuskom Pokretu otpora, generalmajor JNA. Posle rata jugoslavenski ambasador u Danskoj. Narodni heroj.

VIII

U Vilanueva de Kordova se nalazio centar za obucavanje sličan onom u Haenu, tako da su me oberučke primili. Pored španskog rukovodioca Dominga Hungrije, bio je tu i ruski instruktor, koji me je saslušao s velikim zadovoljstvom.

— Ako si kod Rudolfa bio instruktor — rekao mi je — onda si to i ovde. Potrebno nam je sve više kadrova, a malo je ljudi koji bi mogli da pripreme te kadrove.

Ne krijem da mi se ovo nije svjedelo, jer sam iz Haena pobegao u želji da odem u kakvu borbenu jedinicu. I ponovo sam došao u sukob s rukovodicima, koji su zahtevali da ostanem kao stručnjak.

— A ko će da ruši pruge i uništava objekte? — pitao sam ih. — Treba smenjivati ljude, a ne ubijati u njima borbeni duh.

Ostao sam, uprkos svemu tome, nekoliko meseci, upravo onoliko koliko sam mogao da izdržim.

Bližila se polovina 1937 godine, a ja još nisam ni omirisao barut. Kad se rad sa mnom pretvorio u svakodnevne sukobe, rukovodioci su odlučili da me pošalju u Granadu.

— Pokazaćeš šta znaš — rekao mi je Španac. — U Granadi ima nekoliko važnih objekata koje treba uništiti. Tamo ćeš naći i veoma sposobne ljude.

U Granadi sam proizveden za komandira čete s obzirom na stručnost i preporuke koje sam, i pored mog nezgodnog karaktera, dobio.

Čim sam došao, osetio sam da se ta atmosfera razlikuje od onih u kojima sam dotada bio. Osećao se živi, borbeni pokret, mirisao je barut. Dolazak u Granadu je za mene bio od dvostrukog značaja: pored toga što sam najzad bio na putu ka borbi, u Granadi sam upoznao i jednog Jugoslovena koji će postati moj nerazdvojni drug tokom celog rata. Bio je to Petar Vukelić.⁸ Nisam ga zavoleo samo kao sunarodnika, kao dobrog čoveka i druga, već prvenstveno kao veoma sposobnog za posao koji je trebalo da obavljamo.

Po dolasku u Granadu nisam imao dugo da čekam na prvi zadatak. Bio sam ispunjen nemirom koji mi je čak i godio. Jednog dana mi je saopšteno:

— U podnožju Siere Nevade nalazi se centrala koja daje električnu energiju celoj Granadi a sem toga napaja fabriku eksploziva koja je u fašističkim rukama. Uništavanje te centrale je veoma važan, ali i težak poduhvat. Treba preći liniju fronta i u neprijateljskoj pozadini izvršiti diverziju. Plan čete napraviti prema sopstvenom nahođenju, a materijal koji vam bude potreban добићete u centralnom slagalištu.

Slušao sam te reči kao najlepšu muziku i sećao se svog ekvadorskog poduhvata, kad sam s nekoliko klešta i nenaoružanim ljudima izvršio svoj prvi poduhvat. Kako se sada sve to ukazivalo u potpuno novoj svetlosti, kako je sada sve dobijalo nekakav veliki i neocenjivi značaj.

Postrojio sam četu da bih odabralo ljude, a u glavi mi je sve vrvilo od misli i mogućnosti koje sam već ispitivao. Cijelu prethodnu noć sam proučavao geografsku kartu i znao skoro svaki puteljak, svaku kuću kraj koje je trebalo proći. Tada još linija fronta nije bila tako gusta i kompaktna, tako da samo prolazeњe kroz nju nije pretstavljalo najveću teškoću. Trebalо je misliti na sam objekat, koji je, s obzirom na svoju funkciju i značaj, svakako bio veoma dobro čuvan.

Odabralo sam vod u kome je bio Petar Vukelić, a ostale ljude raspustio. Trebalо je svima onima koji su išli sa mnom izložiti plan skoro do najsitnijih detalja. Plan diverzije je bio moje delo, ali ako bi ma i jedan čovek zatajio ili načinio omašku, mogli bismo svi platiti glavom. Kako su u vodu bili uglavnom Španci, verovao sam da prelaženje preko neprijateljske teritorije neće biti tako opasno, pogotovu što su neki bili rodom iz Granade.

⁸ Petar Vukelić, španski borac. Živio kao penzioner u Zagrebu nakon rata.

Poneli smo dvesta pedeset kilograma eksploziva i bili smo naoružani do zuba. Na putu sam neprekidno bio u društvu Vukelića i Španca Hose Lame, koga smo zvali Malaga. Taj Španac je pokazivao živo interesovanje za akcije ove vrste i neobično mnogo razumevanja, tako da sam mu odmah poklonio pažnju. Svi ljudi moje čete su prošli kroz diverzantski kurs, ali se Malaga znatno izdvajao od ostalih. Još prvih dana sam naslutio da sam u njemu dobio svog najboljeg učenika i pomagača, što je ustvari i bio tokom celog rata.

U zoru smo stigli do mesta gde se nalazila centrala. Sećam se dobro: bilo je tri sata ujutru. Liniju fronta smo prešli lakše nego što smo mislili, jer je u to vreme front bio veoma rastegnut, a težište borbi nije bilo na toj strani.

Pre nego što sam preduzeo bilo kakvu akciju, dao sam ljudima odmor, koji sam iskoristio da još jednom ispitam plan i odredim svakome mesto i dužnost.

Plan se uglavnom sastoјao iz ovoga: trebalo je prvo privući se stražarskom mestu, koje se nalazilo pored cevi za dovod vode u turbine, i ukloniti stražara. Uzeo sam to na sebe i odredio da Malaga pođe sa mnom. Kad budemo otklonili tu opasnost, nekoliko ljudi bi prenelo eksploziv koji bismo nas dvojica postavili uz cev i pripremili ga za aktiviranje. Ostali ljudi bi čekali u pripravnosti. Vukelića sam odredio da rukovodi prenosom eksploziva i da pazi na naš znak. Mislili smo na svaki detalj; nije smelo da bude propusta.

Španija 1937. god. Prvi s lijeva Ivan Hariš; prvi s desna Petar Vukelić sa grupom Španaca.

Malaga i ja smo se rasteretili uzevši samo najpotrebnije oružje. Okretnost i lakoća su bili osnov ovakvog poduhvata, tako da bi nam puška ili bomba samo smetali.

Mahnuo sam rukom svojim drugovima u znak pozdrava i pošao. Osećao sam kako mi srce bije u grudima i kako mi dah postaje ubrzaniji i kraći. Bili su to plodovi uzbuđenja, a ne straha; na strah tada nisam imao vremena ni da pomislim. Pred očima su mi stalno igrale slike svih mogućih eksplozija koje jedan čovek može da zamisli a o kojima mesecima mašta.

„Srce pronaći“ mislio sam „žilu kucavicu, i jednim potezom uništiti“.

Malaga se skoro bezumno vukao za mnom, samo ga je dah odavao.

Zgradu centrale smo već sasvim lepo videli, ali se stražar još nije ukazivao. Verovatno se nalazio u zaklonu, a možda i u nekom bunkeru za koji nismo znali. Šta je trebalo raditi u slučaju da mu se ne može prići onako kako smo mi to zamišljali? Ta misao me je zaustavila na trenutak. Malaga mi je prišao. Pogledali smo se. Izgledalo mi je kao da me je razumeo. Nisam htio da mu saopštим svoju bojazan, pokazao sam samo rukom u pravcu građevine i nastavio sa bauljanjem.

Šum nas je zaustavio, skamenio. Dvadesetak koračaji od nas šetao je naoružani čovek. Od mesta na kome je stajao pa do nas bilo je nekoliko metara potpune čistine. Prepad je morao da bude izvršen munjevito i neodoljivo. Jedan stražarev pucanj bio bi dovoljan. Pogledao sam Malagu. Dao mi je znak rukom. Objasnio mi je da treba jednovremeno da poletimo i da se obojica oborimo na stražara, kao jedan čovek, kao nepogrešivi mehanizam.

Nastavili smo put vukući se naporedo i koristeći trenutke kad je i stražar šetao, tako da od sopstvenog šuma nije mogao da čuje naš. Pred brisanim prostorom smo se još jednom zaustavili. Činilo mi se da čujem i svoje i Malagino srce. Nismo smeli više ni pokret da napravimo, trebalo je sve pročitati iz pogleda koji je morao da bude nepogrešiv. Gledali smo se nekoliko sekunada, a zatim, kao po nekoj jasnoj i određenoj komandi, skočili i poleteli. Stražar je u tom trenutku zevnuo i proteglio se jako raširivši ruke. Pao je u zagrljaj iz kojeg se ne izlazi lako. Nije uspeo ni da jekne — držak Malaginog revolvera je učinio svoje.

Pritajili smo se zatim izvesno vreme, a onda smo dobro vezali svoju žrtvu, pošto smo joj pre toga zapušili usta. Pre nego što smo dali znak ljudima, ispitali smo okolinu u krugu od desetak metara — drugi stražar nije mogao da nas omete, bio je udaljen vaše od pedeset metara.

Kao duhovi su se privlačili moji ljudi donoseći eksploziv.

— Ti ćeš ostati, — rekao sam Petru. — Potreban je neko ko će nam dodavati eksploziv dok budemo išli uz cev. Ja ću postavljati, a Malaga će biti veza između tebe i mene.

Ostali su se vratili do mesta gde je čekao drugi deo voda.

Uzeo sam izvesnu količinu eksploziva i pošao uz cev. Privlačio sam se oprezno i grozničavo, jer uništiti turbinu znači uništiti centralu. Doprevši do mesta koje sam bio odredio za postavljanje eksploziva, opustio sam se na trenutak da odahnem. Čuo sam kako se Malaga vuče. Šum je čudno odjekivao u toj već i tako nestvarnoj atmosferi.

Prolazili su minuti, a meni je izgledalo kao da smo već mnogo sati proveli na neobičnom poslu.

Najzad je sav eksploziv bio prenet. Pokazivao sam Malagi kako treba nastaviti s pripremama, ali sam video da je to bilo nepotrebno, on ne samo da je znao posao već ga je i voleo.

Minut kasnije smo već trčali, pogurenici, u pravcu mesta gde su bili skriveni naši drugovi. S njima je bio i vezani stražar, koga smo odlučili da povedemo sa sobom.

Gledao sam na sat. Četiri minuta je bilo prošlo otkako smo napustili turbinu, ostajalo je, znači, još jedanaest, jer je eksplozija trebalo da odjekne tačno petnaest minuta posle aktiviranja. Čini mi se da je to bilo najduže proticanje vremena koje sam u svom životu doživeo.

Eksplozija je odjeknula snažnije nego što smo očekivali.

Nismo se smeli zadržavati više ni časa. Plan je bio izvršen, a neprijatelj će znati da su njegovi izvršioci u blizini. Goneći pred sobom zarobljenika, pohitao sam da se udaljam sa svojim ljudima, na čilim licima se ogledalo očigledno zadovoljstvo. Zar je moglo da bude veće radosti nego izvršiti ovakav zadatak bez ijedne žrtve. Cela Granada je ostala u mraku, a fabrika oružja će morati da prekine.

Moja prva samostalna akcija je bila krunisana uspehom i, ne samo to, bio je to uvod u niz drugih, u čitav jedan sistem, od kojih će biti izgrađen moj dalji život.

* * *

Polazeći nekoliko dana kasnije na sam grad Granadu, poveo sam ponovo Malagu i Vukelića, ljude ne koje sam se mogao osloniti kao na sebe samog.

„Dići u vazduh kompoziciju punu naoružanih vojnika, spremnih za front.“ Bilo je to lakonsko naređenje. Izgledalo mi je kao da već bezbroj diverzija imam za sobom. Izdavao sam naređenja ispunjen sigurnošću koja se mešala s radošću i nestrpljenjem. Da li je diverzija već postala moja strast? Nije mi ništa bilo važno, ništa preče, ništa lepše od trenutka kad treba da se začuje detonacija i da mlazevi vatre i dima šiknu u nebo.

„A kompozicija će ovoga puta“, mislio sam sećajući se Ekvadora, „da leti u vazduh u pravom smislu te reci. Biće to vatromet kakav sam odavno želeo“.

Za sve vreme puta nisam mogao da odagnam sliku raskidane pruge, kompozicije koja se lomi, gomile telesa i uništene gvoždurije. Prići samoj Granadi bilo je mnogo opasnije nego privući se centrali koju je čuvalo nekoliko strażara. To je veliki grad, jedan od neprijateljskih centara, u kome je sve vrvalo od vojske i vozila koja su prenolisa hranu i municiju. Otići u osinje gnezdo i u njemu učiniti nešto slično kao u centrali, o tome se samo moglo sanjati bez pomisli na opasnost.

Srećno smo se privukli Granadi i pošto smo bili dobro obavešteni, pronašli smo željenu prugu bez ikakvih teškoća. Doduše, tu i tamo smo nailazili na železničko osoblje, na naoružane ljude, ali smo ih lako i vešto izbegavali.

Brzo i bez velikih teškoća pronašao sam mesto i rasporedio ljude. Nije se smelo gubiti vreme jer do dolaska voza nije ostajalo mnogo, nešto više od pola sata. Ovog puta sam poneo takozvane nagazne mine, koje se aktiviraju u trenutku kad voz najde na njih, tako da je trebalo ukloniti se odmah posle njihovog postavljanja. To je ujedno bila predostrožnost i protiv bilo koje druge eventualnosti. Nalazili smo se u gradu i zaista bismo se našli u beznadežnom položaju ako bismo bili otkriveni.

Ovog puta sam imao sasvim drugu situaciju. U centrali je bilo dovoljno razoriti turbine i preseći dovod vode, ovde je pak bilo potrebno uništiti kompoziciju, koja se možda protezala više desetina metara. Ni jednog trenutka nisam odustajao od svoje teorije da treba uništiti sasvim, a ne samo oštetiti. Ovo je, međutim, zahtevalo poseban sistem, koji sam već imao u glavi, tako da sam prilikom postavljanja mina bio veoma pažljiv i oprezan. Trebalo je tačno izračunati i podesiti otstojanje vodeći računa o dužini vagona i, možda, dužini čele kompozicije. Ovo poslednje je bilo samo nagađanje, jer je moglo da bude deset, a moglo je da bude i više od trideset vagona, što je umnogome menjalo situaciju. Trebalo je imati osećaj za to, a mnoge stvari i naslutiti.

Kad je sve bilo spremno, do dolaska voza je ostalo još samo nekoliko minuta. Povukli smo se što je moguće bilo brže i neopaženije. Zaustavili smo se nekoliko stotina metara od grada, pronašavši mesto sa kojeg se veoma dobro video deo pruge na kome je trebalo da dođe do željene katastrofe.

Dim je zavijugao. Čuli smo pisak lokomotive. Na prozorima vagona nazirale su se glave radoznalih vojnika. Prema obaveštenjima, bio je to veliki kontigent Marokanaca koji su dolazili kao pojačanje jednom dosta oslabelom Frankovom delu fronta. Dok sam pogledom pratilo vijugavu zmiju koja se sve više bližila mestu za koje su bile prikovane tolike oči, bio sam ubeden da nikad neće stići na određeno mesto. Eksplozija je odjeknula — jedna, druga, poslednja. Kompozicija je bila pokidana na nekoliko mesta, a ti odvojeni delovi su se propinjali, naletali jedni na druge, praštali i survavalii se niz nasip. Mine su bile postavljene s nepogrešivom tačnošću; dužina kompozicije i broj vagona bili su onoliki koliki sam pretpostavljao da treba da budu.

Kasnije smo saznali da je bilo oko sto dvadeset mrtvih i mnoštvo ranjenih. Za takav broj se poneki put bori i više dana.

A tada je došlo do onoga čega smo se najviše bojali. Opreznost je popustila na trenutak i mi smo, predajući se prizoru, zaboravili na opasnost koja nas okružuje. Samo što se stišala lomnjava prouzrokovana eksplozijom, bili smo otkriveni. Jak odred neprijateljskih vojnika je trčao prema mestu na kome smo bili skriveni. Najjednostavniji plan je bio napravljen istog trenutka. Trebalo se brzo polvačiti u pravcu planina zavaravajući neprijatelja. To smo činili ostavljući uvek po nekoliko ljudi koji su otvarali vatru sve dok neprijatelj ne bi zauzeo busiju, a odmah zatim bežali sustižući ostale. Cilj su nam bile planine; dokopati se njih značilo je dospeti u potpunu sigurnost, jer se neprijatelj neće usudit da nas po njima progoni. Sem toga, bili smo naoružani američkim Tomson automatima, što je neprijatelj u prvom dodiru itekako opazio.

Odmicali smo sve više ne nailazeći usput na nove opasnosti. Dovoljno je bilo da nam jedan odred nađe ususret, pa da budemo sasvim izgubljeni. Doduše, bili smo rešeni da svoju kožu prodamo što skuplje, ali od toga zaista ne bismo imali ništa.

Progon je trajao nekoliko sati. Na našu sreću planine su bile blizu. Dokopali smo ih se već prilično iscrpeni. Srećom, neprijatelj je odusao od gonjenja. Kuriti za vucima po planini nije bio lak niti bezopasan posao.

*
* * *

Dve akcije izvršene u roku od svega deset dana označavale su tek početak naše delatnosti. Skoro nije prošla nedelja dana a da nisam organizovao jednu ili više diverzija, rušeći mostove, kanale, telefonske i električne stubove. Svaka nova akcija je donosila nove i veće teškoće, jer je neprijatelj postao svestan da to vrši jedna određena grupa, tako da je sve više nastojao da nas uhvati i onemogući u daljim poduhvatima. Kako je naša delatnost uglavnom bila usmerena na Granadu i okolinu, to je neprijatelj u celoj pokrajini pooštio mere bezbednosti. Do želenog objekta smo skoro uvek dolazili lako jer nismo davali nikakvog znaka od sebe. Povratak je, međutim, uvek bio opasan iz dva razloga: odavali smo se eksplozijom koja je bila neminovna i morali srno da se vraćamo preko terena koji nije bio mnogo podesan za skrivanje. Sektor naše delatnosti je otprilike potsećao na našu Dalmaciju — nisko žbuhje koje po danu nije pružalo sigurnu zaštitu. Sem toga, treba znati, mnogi su objekti bili veoma dobro čuvani, a to je zahtevalo posebnu taktiku. Morali smo ponekad danima da se krijemo, da čekamo trenutak kad će pažnja neprijatelja da popusti, da gladujemo možda i bdimo po čitavu noć. Bilo je slučajeva kad smo ceo dan prospavalici u nekakvom grmu, a noću tek izlazili i beznadežno se šunjali oko želenog objekta. Ako bi nas zatekao novi dan, vraćali bismo se u sklonište i čekali narednu noć. Diverzija nije samo otići, porušiti i vratiti se, diverzija je na prvom mestu lukavstvo i besprimerno strpljenje. Ribolovac to može najbolje da shvati, iako se ni njegovo strpljenje ne može meriti sa onim koje smo mi toliko puta morali da imamo.

I sad treba pretstaviti sebi eksploziju u kraju koji je dobro čuvan i u kome su nas očekivali. Dolazilo je mnogo puta do pravih borbi, a često i do progona u kojima smo bežali koliko su nas noge nosile. Sećam se jednog mosta koji je bio veoma dobro čuvan a koji nam se nalazio na dohvatu ruke. Dve noći smo čučali i posmatrali kako smenjuju straže, kako prolaze transporti, čuli čak i razgovore koje su vodili čuvari. Koliko puta sam tada jedva obuzdavao sebe, jer mi se stalno nametala misao o vremenu koje gubimo a koje bismo možda mogli da iskoristimo za neku drugu diverziju. Ali, most je još uvek stajao i izazivao nas. Kao što ni lovac ne bi napustio divljač kojoj je za petama, tako isto ni diverzant ne može da se odvoji od objekta koji je odlučio da uništi.

Tek treće noći smo uspeli da uništimo most i da se jedva povučemo u žestokoj pucnjavi i borbi.

Dani su prolazili i akcije su se nizale. Jedan za drugim neprijateljski objekti su leteli u vazduh. Pa ipak, postojao je jedan koji je još uvek bio čitav i koji mi nije davao mira. Mučilo

me je što je jedan deo Granade još uvek bio osvetljen, a za to je imao da zahvali jednoj maloj centrali na koju dotada nismo obraćali pažnju. Nalazila se samo dvadeset kilometara dalje od one koju smo uništili prilikom prve diverzije.

Izneo sam komandantu svoj plan.

— Možda to trenutno nije najvažnije — rekao mi je ne mnogo ubedljivo. Zatim je dodao:
— Uostalom, možda si u pravu, samo tvoja četa će mi baš ovih dana biti ovde mnogo potrebnija.

— Posao od tri dana — navaljivao sam uporno.

— Obavešteni smo da kroz pet dana treba da stigne nov transport oružja.

— Ni to neću propustiti — nisam popuštao.

Pristao je i ja sam već posle pola sata izdavao naređenja.

Naravno, bez Malage i Vukelića se nije moglo ni zamisliti. Plašio sam se malo surevnjivosti ostalih ljudi, ali sam morao da pređem preko toga, jer su interesi tako nalagali. Ovu dvojicu nisam vodio zato sto su mi samo dragi, što mi je njihovo društvo priyatno, već zato što su bili najspesobniji i najveštiji diverzanti u celoj jedinici. To nije mogao niko da mi zameri jer sam baš, zahvaljujući najviše njima dvojici, nanizao već dobar broj uspeha.

Sve pripreme su bile obavljene za nekoliko sati, tako da smo istog dana pošli prema cilju. Put smo poznavali veoma dobro, jer smo ga dotada prelazili nekoliko puta: i prilikom rušenja centrale i prilikom napada na prugu. Ovog puta smo nosili mnogo manje eksploziva, tako da je i to nešto značilo. Odmor sam dao samo jednom; hitao sam, bio sam nestrpljiv.

U blizini centrale počeo sam da raspoređujem ljude. Bili smo obavešteni da je ova centrala mnogo manje čuvana nego prethodna i da se u blizini ne nalaze veće jedinice neprijateljske vojske. To je bilo dovoljno da ne budemo oprezni do maksimuma — bila je to škola koju ćemo pamtiti dosta godina.

Do trenutka kad je trebalo aktivirati eksploziv odvijalo se sve kako sam bio predvideo. I stražar je bio uklonjen, i eksploziv dopremljen i postavljen, i ljudi raspoređeni, kao i uvek, za svaku eventualnost. Pošto ovog puta nismo primenili isti sistem, a i kako je sama centrala bila veoma mala, eksploziv je bio tako raspoređen i postavljen da je trebalo da uništi celu zgradu. Povezao sam sva mesta, tako da mi je ostalo još samo da aktiviram čitav sistem mina.

Ono čemu smo se najmanje nadali postalo je stvarnost. Odjeknuo je pucanj, zatim drugi. S desne strane centrale postojao je mali obronak koji se spuštao i dopirao skoro do same zgrade. Još dok smo se prikradali palo nam je u oči da je ceo obronak pokriven mladom, ali veoma gustom šumicom i šipražnjem koje bi, kako smo prepostavljali otkrilo svaki pokret. Doduše, bio sam poslao jednog od ljudi da izvidi i ispita tu stranu terena, ali je on doneo najpovoljniji izveštaj, tvrdeći da ni u šumarku, a svakako ni s one strane obronka, nema neprijateljskih snaga, pa da prema tome, možemo da počnemo. Složio sam se s njim, pogotovu što je akcija trebalo da se izvede sa suprotne strane. Pokazalo se, međutim, da se iza obronka ipak nalazio jak odred neprijateljskih vojnika.

Samo što je otpočelo puškaranje, a ja sam u času kad sam htio da izdam naređenje osetio snažan udar po ruci. Oštar bol i krv koja je odmah probila sukno ukazali su mi na to da sam ranjen. Prepad je bio toliko iznenadan da su se drugovi koji su bili spremni da nam priteknu u pomoć razbežali kao po komandi.

Bilo je kasno da se ma šta učini. Trebalo je što pre nestati sa opasnog mesta, pogotovu što smo po glasovima ocenili da je neprijatelj daleko brojniji i sigurniji od nas.

Malaga i Vukelić su ostali uz mene. Njih dvojica su mi tada spasli život. Rana u prvom trenutku nije izgledala opasna, ali je krvarila jako, pa sam iz časa u čas sve više gubio snagu.

Čuli smo glasove gonilaca i znali da je poduhvat osuđećen. Trebalo je spašavati živote. Malaga i Vukelić su me skoro nosili. Bio sam sve slabiji.

Trideset pet kilometara su me vukli. Kad smo stigli u logor, skoro sam zaplakao. Bilo bi mi lakše da sam tu istu ruku koja je mrtvo visila niz telo izgubio, samo da nisam ostavio centralnu netaknutu.

Lekar mi je pregledao ruku. Rana je bila ozbiljna. Trebalo je otići u bolnicu. Usprotivio sam se. Otići u bolnicu značilo je dobar deo vremena oprostiti se od posla koji je postao sastavni deo mog života.

— Ako želiš da izgubiš ruku, ostani — rekao mi je lekar i dodao: — Diverzant bez ruke, to je malo sumnjiva stvar.

Pred tim sam morao da popustim, iako teška srca.

Otišao sam u Guadis u bolnicu, a odatle u Valensiju na oporavak.

IX

Za vreme boravka u Valensiji došao sam ponovo u dodir s Rusima. U sovjetskom poslanstvu sam se sreo sa svojim nekadašnjim instruktorom Rudolfom Volfom. Rekao mi je da je slušao o mojim podvizima i da je veoma zadovoljan i ponosan.

S njime sam jedno vreme obilazio frontove, što mi je veoma koristilo za upoznavanje ljudi i za bolje shvatanje situacije uopšte, dok sam ostatak vremena provodio u odmoru i marksističkom obrazovanju.

Partiski rad se odvijao slično kao i kod nas, kasnije, u Narodnooslobodilačkoj borbi. U partiju su primani samo osvedočeni i prekaljeni borci kod kojih su, naravno, bili zastupljeni i ostali potrebni kvaliteti. Materijala je bilo dovoljno i na našem i na španskom jeziku. Postojale su štamparije koje su stalno izbacivale nove knjige i brošure, a kako sam za proteklu godinu još bolje savladao španski, mogao sam da pročitam veliki broj dela i na ovom jeziku. Najveće blago bio je ipak komplet Lenjinovih dela, koji su naši doneli iz Rusije.

Rekao sam već da su mi bolovanje i obilazak frontova mnogo koristili i doprineli boljem shvatanju borbe veoma požrtvovanog i hrabrog španskog naroda.

Hrabrost i požrtvovanje! Možda bi dugo moglo da se priča o ovim dvema rečima i da se one obasjavaju svim onim kvalitetima koje poseduje samo jedna herojska poezija, a možda bi sve to trebalo prepustiti samom Špancu da ispriča, prepustiti kovanje takve poezije žuljevitim rukama seljaka iz Granade i vrednih trudbenika sa obala Ebra.

Mislim da pesma koju sam često čuo u Španiji može da kaže više nego desetine napisanih stranica, borbena i samopregorna pesma čijih se reci još sećam:

Las compañias de acero
Cantando a la muerte van⁹.

Čelik tih četa nisu bili ni tenkovi ni topovi, već grudi boraca iz kojih se izvijala ta pesma, a ja sam tek posle mnogo meseci provedenih među ovim ljudima shvatio da ovako uzvišeni prezir prema smrti može da se rodi samo kod jednostavnih i uzvišeno slobodoljubivih ljudi.

Bilo je, međutim, nečega što je bacalo senku, ne na ove ljude i njihovu borbu, već na one koji su ih podržavali u toj borbi, na one koji su vukli nevidljive konce i sa jedne i sa druge strane. To je bilo toliko vidljivo i jasno da ja ni danas ne mogu da shvatim kako su se velike sile usuđivale, u ono vreme, da pred javnošću operišu s takvim moralom. Nevidljive niti toga morala nalazile su se na svakom koraku, a njih su vukle ruke koje nisu bile ni španske ni mnogo poštene. Tek kad se čovek malo udaljio iz borbe, tek kad je kao posmatrač krenuo kroz gradove, inostrane ambasade i mesta na kojima se vodila borba druge vrste, mogao je da shvati i oseti koliko je tadašnje špansko poprište bilo pretvoreno u igru tuđih interesa.

⁹ Čelične čete pevajući idu u smrt.

Španski građanski rat je bio prethodnica Drugog svetskog rata, to se i tada još osećalo, o tome se govorilo skoro u svakoj jedinici, i kao takav bio pretvoren u zamorče na kome su veliki i moćni vršili svoje eksperimente. To je bilo bolno, ali preko tog saznanja niko nije mogao, da pređe, a naročito ne onaj koji se borio rukovođen samo idealima.

*
* * *

Moje bolovanje je najzad završeno, kao i moje lutanje po frontovima i ambasadama. Ponovo sam se našao na starom poslu i to u vreme velikog fašističkog napada na sektor Saragose. Moja četa je bila prebačena iz Andaluzije s ciljem da što je moguće više omete ovaj neprijateljski napad. Kad sam saznao da treba izvršiti nekoliko veoma važnih diverzija, mom veselju nije bilo kraja.

Neprijatelj je bio veoma jak i počeo je jedan smišljen i dobro pripremljen napad. Pored izvanredne opreme i naoružanja, fašisti su neprekidno dobijali pojačanja, tako da je pritisak na republikanske redove postajao iz dana u dan sve jači. Materijal i trupe dopremani su železnicom. Presecanjem te arterije dizanjem pruge u vazduh, mogao bi se pružiti predah našim trupama, a ujedno i demoralisati neprijatelj.

U glavi mi je bučalo od planova koje sam pravio a grudi mi je raspinjala radost, jer sam ponovo bio sa svojim ljudima.

— Ponovo zajedno — govorio je Vukelić grleći me.

Malaga me je jedva otrgnuo od njega da bi me i sam uzeo u snažan i topao zagrljaj. Zatim mi je pokazao na jednog borca koji je stajao izdvojen od ostalih.

— Dobili smo četvrtog — rekao je kratko.

Dotada smo Vukelić, on i ja uglavnom vršili sve diverzije. Osmotrio sam pažljivo čoveka koji je imao veoma prijatno i pošteno lice.

— Zovemo ga Tihi — ubacio je Vukelić i objasnio mi da je Tihi svojevremeno došao iz Čehoslovačke i da se naselio u okolini Daruvara, gde i sad živi njegova porodica.

— Odličan diverzant — objašnjavao je Malaga. — Šteta je što ga nisi mogao videti u akcijama koje smo obavljali za vreme tvog bolovanja.

Tihi me je privukao pri prvom susretu, a kasnije se pokazalo da se nisam prevario.

Ruski instruktor se ponovo usprotivio mom odlasku, ali ja nisam htio da popustim. Mesto mi je bilo u borbi, to je već davno bilo prečišćeno. Sem toga, nalazio sam se pred svojom najvećom diverzijom, pred najznačajnijom akcijom u celom mom španskom ratovanju.

Pošto je akcija bila mnogostruka, trebalo je izraditi plan u kome nije smelo biti propusta, ali koji je morao biti jednostavan, jer smo samo na taj način mogli da savladamo prepreke koje su nas očekivale. Verovao sam da se u haosu tadašnje borbe mora sve rešiti najjednostavnije i što je moguće brže. Svako oklevanje je moglo da znači novo pojačanje za neprijatelja, a svako komplikovanje akcije mogućnost da budemo sprečeni.

U akciju je trebalo da pođem s celom četom, ali ne sa celom i da izvršim diverziju. Trebalo je na neki način da skrenemo pažnju neprijatelju, pogotovo što smo bili uveđeni da je on svom obezbedenju poklonio veliku pažnju. Sem toga, prelaženje Ebra moglo je pri odlasku i da ne bude teško, ali je zato vrlo lako moglo da se pretvori u nepremostivu prepreku pri povratku. Stoga sam mislio da jedan vod, sa Vukelićem na čelu, pošaljem prema mestu na kome su se vodile najžešće borbe, a koje je bilo jedva stotinu metara udaljeno od mesta gde je trebalo dići prugu u vazduh. Znali smo da su prilazi Saragosi zaštićeni i da je taj veliki grad svakako imao veoma jako obezbedenje. S druge strane, to me je u neku ruku i tešilo jer sam znao da se često u najmutnijem najbolje ulovi.

Naredio sam pokret. Da bismo stigli do određenog mesta, trebalo je preći najveću prirodnu prepreku: Ebro. Pronašli smo čamac, dan ranije pripremljene i skrivene na obali. Ukrcali smo se bez reći, bacajući, s vremenom na vreme, uz nemirene poglede niz reku. Vladao

je mir koji je izazivao neprijatnost u nama. Kažem mir, ne računajući potmule detonacije iz daljine i ratnu huku koja je do nas dopirala kao tiho brujanje udaljenog vodopada. Najgore od svega bilo je to što smo reku morali da pređemo po danu da bismo se oko sumraka našli na mestu diverzije. Da smo za prelaz reke koristili noć, morali bismo da sačekamo jutro za diverziju, a na to se nismo usuđivali, pošto je u neprijateljskom taboru preko cele noći vladala neobična živost a nije bilo neuobičajeno ni da transporti stignu baš po mraku. Prešli smo prvu prepreku — Ebro. Pažljivo smo izabrali mesto gde ćemo skriti čamce, jer će nam pri povratku svaki minut biti dragocen, a svaki pogrešan potez koban. Na drugoj obali sam podelio ljudе i Vukelić je pošao na svoju, a ja na svoju i stranu, prema pruzi. Nismo žurili jer je do sumraka bilo više od dva sata, a morali smo da budemo i krajnje oprezni. Teren je bio veoma pogodan, pun šibljaka i, mestifmično, ševara. Disao sam lakše, a posle sata hoda dao sam ljudima odmor i dozvolio da popuše po cigaretu, pošto sam prethodno izbacio straže u krugu od stotinu metara oko nas. Samo jedan sat nas je odvajao od velikog događaja i ja sam osetio kako mi svaki damar igra a ruke podrhtavaju.

Čim je stao da se spušta mrak, počeli smo da se privlačimo pruzi. Prema obaveštenju očekivane su dve kompozicije, jedna s ratnim materijalom a druga sa falangistima i jedinicom poznatom pod imenom „Gvardija civilé“. Imao sam nameru da uništим oba voza, ali je trebalo pronaći način da se to izvede. Jasno je da će prva eksplozija biti znak za uzbunu, posle čega nam ne ostaje ništa drugo do da se povučemo.

Međutim, pojavila se i treća mogućnost, o kojoj nismo ni sanjali a koju sam bez razmišljanja prihvatio. Saznali smo da će prvo sa fronta da kreće transport ranjenika, a tek posle toga da dođu prema frontu pomenuti transporti oružja i vojnika. Iako su mnogi od mojih drugova smatrali da bi rušenje sve tri kompozicije bio poduhvat koji se granici s ludošću, odlučio sam da ga izvedem.

Po jednostavnom planu — a bezbroj puta sam se osvedočio da su jednostavni planovi najbolji — bilo je rešeno da se postave mine na samom izlazu iz grada, a da se mnogo niže, daleko iza raskrsnice na kojoj bi ostali transporti morali da sačekaju prolazak voza s ranjenicima, postave druge. S trećim vozom još nisam znao šta ću da učinim, jer nisam bio tačno obavešten o vremenu njegovog dolaska. Mesto na kome smo odlučili da dignemo u vazduh transport s vojskom bilo je toliko udaljeno od grada da na nekoliko stotina metara-unaokolo nismo videli neprijateljskog vojnika. To nam je išlo u prilog, jer dok bude dat znak za uzbunu, mi ćemo već uveliko postavljati mine za treći voz.

Nije prošao ni sat kad nam je udaljena eksplozija dala do znanja da je voz s ranjenicima završio svoj put. U istom trenutku su naše izvidnice obja vile dolazak drugog voza, sa suprotne strane. Pošto nisam sumnjao u ispravnost i kvalitet postavljenih mina, naredio sam najbrži moguć pokret, i to u pravcu voza koji je donosio ratni materijal. Znao sam da će uzbuna i metež koji je nastao oko voza s ranjenicima jedno vreme zavarati neprijatelja, a to nam je bilo dovoljno.

Imali smo sreće, ništa se više ne može reći. Nekoliko stotina metara niz prugu, iza jednog oštrog zavoja, ugledali smo treću kompoziciju. Udaljenost je bila tolika da smo sasvim lepo mogli da postavimo eksploziv, da ga rasporedimo onako kako sam ja želeo i da se sklonimo.

Prasak, lomjava i detonacija bili su utoliko strasniji, jer je nekoliko vagona bilo napunjeno municijom.

Više nije moglo da bude oklevanja, a nije bilo ni potrebe — trebalo je povući se. Pognuti, trkoim smo išli prema reci. Moje pravilo u svim diverzijama bilo je: ne vraćati se istim putem. Ono je bilo korisno jer je neprijatelj obično pretražio najkraći put koji je vodio prema našim položajima, put kojim smo obično dolazili. I ovoga puta se to pokazalo kao dobro, i to iz dva razloga: prvi je poznati — izbegli smo neprijatelja, a drugi... ?

Trebalo je već da ugledamo reku kad smo začuli pisak. Nalazili smo se baš na jednoj od sporednih pruga na kojoj je u tom trenutku manevrisala lokomotiva. Nije trebalo ni da

govorim drugovima o onome što sam mislio. Shvatili su odmah i rasporedili se kao po komandi. Ostatak neupotrebljenog eksploziva je bio više nego dovoljan za žrtvu koja je bezbrižno zviždukala prugom.

Umorni, ali veoma zadovoljni sišli smo na reku, gde nas je čekalo novo iznenadenje, samo ovog puta ne mnogo priyatno. Našeg čamca, kojim je trebalo da se prebacimo na drugu stranu, nije više bilo. Obazirali smo se i zverali kao ljudi koji su iz svetle prostorije izbačeni u tamnu pa ne mogu da se snađu.

Mislili smo isto, samo se niko nije usuđivao da kaže ono što mu je bilo na umu. Ako smo bili otkriveni i ovog trenutka se nalazili opkoljeni?

— Moramo preplivati — prošaputao je Malaga i odmah dodao zabrinuto: — Samo, svi ne znaju da plivaju.

— U ovom kraju Ebro nije dubok — umešao se jedan od Španaca — ima plićaka koji se mogu pregaziti.

Od cele grupe bilo nas je trojica koji smo znali da plivamo. Bacili smo se u reku i počeli da je pretražujemo.

Pretraživali smo skoro sat dok nismo našli pogodno mesto za prelazak. Taj gubitak vremena je značio mnogo jer je trebalo da se na određenom mestu sastanemo s vodom koji je bio pod Vukelićevim vodstvom. Najgore je bilo što bi oni, ukoliko su na vreme obavili posao, mogli da pomisle da nam se nešto dogodilo i da odu bez nas, ili, što je još gore, da podu da nas traže i tako nalete na kakav neprijateljski odred, a njih je bilo veoma mnogo u ovom kraju.

Na određenom mestu nismo zatekli vod. Ne dvoumeći se, pošao sam s dvojicom da ih potražim. Deset minuta kasnije opazili smo ih kako lutaju šumom kao da nešto traže.

— Nismo uspeli da izvršimo zadatak — dočekao me je Vukelić snuždeno — a pri povratku smo skoro naleteli na neprijateljsku jedinicu. Odlučili smo da se sklonimo u šumu dok se vi ne vratite.

Bilo mi ga je žao, jer sam i sam znao šta znači za diverzanta ne izvršiti zadatak. Pokušao sam da ga utešim iako sam znao da će mu to malo koristiti. Moje prve reči prekinuli su pucnji. Meci su zafijukali, tako da sam jedva mogao da doviknem ljudima da se pojedinačno probijaju u određenom pravcu. Teren je bio povoljan i najbolje rešenje bilo je nestati što pre s tog nesigurnog mesta.

Odvraćali smo i sami na vatru i grabili napred. Prema povicima i pucnjima mogli smo zaključiti da fašisti više žele da nas zaplaše nego da stupe u otvorenu borbu. Pribrao sam se i prikupio ljudi. Niko nije bio ranjen, samo je jedan nedostajao, a to je bio razlog da ne idemo dalje. Možda bi neko u takvoj prilici, pravdajući se da je preča sigurnost čitave čete nego jedan zalutali čovek, napustio traganje i požurio da se izvuče iz opasne zone. Ja to nisam mogao da učinim. Ono požrtvovanje koje su nedavno moji drugovi pokazali iznoseći me ranjenog s bojišta po cenu sopstvene bezbednosti bilo mi je najbolji primer kako treba da postupim u situaciji kad se to isto drugome dogodi. Što mi se ovog puta nije pružila prilika da to učinim, trebalo je da zahvalim Malagi, koji je, i ne čekajući moje naređenje, nestao u šumi iz koje smo samo nekoliko trenutaka ranije izašli.

Nije ga dugo bilo. Tek što sam bio zaustio i predložio Vukeliću da pođemo nas dvojica u potragu za Malagom i izgubljenim, kad se grane razmakoše i naš drug se pojavi bled i snužden.

— Našao sam ga — rekao je pre nego što ga je iko išta zapitao. — Nije izdržao ... pucao je sam sebi u čelo.

*
* * *

Do jedinice nismo ni reč progovorili.

Začudo, sovjetski stručnjak je čutao kad sam mu, u kratkim crtama, opisao našu poslednju akciju. Jedno oko, koje mu je uvek bilo nešto zatvorenije, otvorilo se sasvim, gotovo razrogačilo, i prožimalo me svojim neizdržljivim sjajem. Nije bilo sumnje da je to bio jedan od onih trenutaka kad radost ili ma kakvo drugo uzbuđenje ne dozvoljavaju čoveku da dođe do reči, već ga guše, izazivaju drhtanje čitavog njegovog tela. Gledao me je raširenih očiju, sa osmehom koji je govorio više nego reči. Onda me je zagrljio čvrsto, pa, kao da se nečega prisjetio, hitro prišao ormanu i otud izvukao nekakvu kartonsku kutiju.

— Uzmi — rekao je pružajući mi tri časovnika. — To je jedino što mogu ja lično da ti poklonim. Učinio si veliko delo.

Bila su to dva ručna sata, jedan marke „Lonžin“, drugi srebrni čije se marke ne sećam, dok je treći bio džepni. „Lonžin“ sam zadržao, srebrni dao Malagi, a džepni jednom Špancu koji je bio u srodstvu s poginulim.

Još se skoro nismo ni odmorili od diverzije koju sam opisao, a već smo dobili nov zadatak.

U to vreme se front pružao duž Aragona, presecajući Ebro niže od Saragose i oslanjajući se jednim krilom na Iberiske Planine. Težište se nalazilo s obe strane Ebra, tako da je na tom sektoru bila koncen-trisana veoma jaka neprijateljska artiljerija. Naši su dobili obaveštenje da su fašisti dovukli topove novoga tipa, što je neobično zainteresovalo naše rukovodioce.

— Treba na bilo koji način uništiti baterije i dokopati se municije — saopštio nam je komandant i dodao: — Ovo je od takvog značaja da vas molim da se založite do krajnjih granica mogućnosti.

Razumeo sam. Bilo je potrebno ispitati i doznati kakvu vrstu eksplozivnog punjenja upotrebljavaju tvorci municije za nove topove. To je bilo utoliko važnije jer su topovi bili dopremljeni iz Nemačke. Shvatio sam značaj i potrebu toga i bio spreman da učinim i nemoguće. Trebalо je proći kroz neprijateljske redove, sasvim neopaženo, probiti se do pozadine, privući se baterijama, izvršiti tih, skoro bešuman napad i vratiti se s plenom. Na prvi pogled zadatak nije izgledao teži od mnogih koje smo dotada obavili, pogotovu što je konfiguracija terena bila takva da smo bar prelaz preko reke i prolazeњe kroz prvu liniju fronta mogli da obavimo s minimalnim opasnostima. Brdovit teren koji je na tom mestu pratio reku bio je neobično pogodan kako za nas tako i za neprijatelja — mogli smo neopaženo da se privučemo, isto kao što smo mogli da budemo otkriveni i uništeni pre nego što ma šta preduzmemo. Samo na jednom mestu reka je pravila okuku a obale su se spuštale i protezale više desetina metara na nivou vode, da bi odmah posle toga utonule u šipražje i ševar u kome je bilo nemoguće stacionirati borce. Slutio sam, proučivši teren unapred, da na tome mestu mora postojati prirodna bresa kroz koju bismo se provukli lakše nego na bilo kom drugom mestu. Šta je iza tog ševara bilo, nisam mogao da znam, ali sam se uzdao u sreću, jer druge nije bilo.

Određena su tri voda: jednim sam rukovodio ja, drugim Tihi, a trećim Španac, čijeg imena ne mogu da se setim. Svaki od nas je uzeo po jednu bateriju na sebe. I pored brižljivo napravljenog plana i do najmanjih sitnica proučenog terena, znao sam da idem u akciju koja ne može da prođe bez borbe. Stoga sam pripremio ljude i dao im uputstva u slučaju da budemo razdvojeni ili razbijeni, tako da svaki bude prepušten samom sebi. Odlučio sam da preplivamo Ebro, i to na mestu koje sam opisao, ali u razmacima i s jednom malom izmenom. Ševar se, kako sam rekao, protezao nekoliko desetina metara i završavao naglom uzvišicom iza koje je počinjala mlada ali gusta šuma, čiji se kraj mogao naslutiti nekoliko kilometara nizvodno. Ta šuma je, svakako, bila najjače neprijateljsko uporište a, što je najgore, iz nje je mogao da se drži pod prismotrom baš otsek na kome je trebalo da izvršimo glavni prelaz. Bilo smelo ili ne, poslao sam baš jedan vod tamo, sa zadatkom da, što je moguće opreznije i neopaženije, pređe reku. Ukoliko bi neprijatelj opazio taj vod, bila bi skrenuta pažnja sa nas, a

ukoliko ne bi, sve bi bilo rešeno: kad ne opaža pokret u svojoj blizini, neće ni onaj naš, glavni, koji bi se odvijao desetinama metara dalje. Na prelaženje reke čamcima, naravno, nismo ni pomisljali.

Do reke smo došli bez ikakvih teškoća. Zastali smo desetak minuta da još jednom, na brzinu, proverimo sve detalje plana, a potom smo se rastali. Drugovi, od kojih je u tom trenutku mnogo zavisilo, nestali su u ševaru. Ne dišući skoro, pripremili smo za kamuflažu sredstva koja su nam se nalazila pri ruci. Nasečeno šiblje, duga trava i sasušene grane, i mi smo pola sata kasnije izgledali kao pokretni grmovi. Opomenuo sam drugove da ne prelaze reku brzo, već da svoj hod što je moguće više podešavaju toku reke, kako neprijatelj ne bi mogao da čuje šum ili štograd posumnja. Vojnik u ratu, a naročito u prvoj liniji fronta, ima napregnute nerve i pažnju, on u svakom pokretu ili šumu traži uzrok i razlog za dejstvo i akciju. Više je nego sigurno da bi opazio šiblje koje neprirodnom brzinom plovi rekom. Na sve je trebalo misliti, o svemu voditi računa.

Sve je bilo spremno a na dati znak je trebalo da krene prva grupa. Podelio sam sve ljude u pet grupa, jer bi prelaženje velikog broja takođe moglo da skrene pažnju. Pet ili šest grana ili busena trave mogu sasvim prirodno da plove, ali ako ih je pedeset? Zagazio sam u vodu s prvom grupom. Znali smo, od drugova Španaca koji su ovaj teren poznavali, da je Ebro pun plićaka na ovom mestu, tako da smo se trudili da što više koračamo po dnu a što manje plivamo. Od oružja smo nosili samo revolvere, koje smo vezali na glavu da se ne bi okvasili, i noževe. Nadali smo se da ćemo tiho i lako obaviti svoj posao — bez pucnjave.

Išao sam prvi ne ispuštajući iz oka uzvišicu na kojoj je počinjala šuma. Drhtao sam od uzbuđenja i neizvesnosti. Nekoliko desetina metara nizvodno opazio sam sedam ili osam zelenih gomila kako se otiskuju od obale. Bili su to naši drugovi, zaštitnica koja je trebalo da skrene eventualnu pažnju neprijatelja. Voda je bila prilično hladna i neprijatno je delovala u dodiru s telom.

Bližili smo se polovini reke. Pošla je i druga naša grupa, takav je bio dogovor. Na drugoj obali je trebalo da se svi sakupimo i krenemo dalje. Pre toga sam bio odlučio da, dok se ljudi budu sakupljali, izvidim i ispitam teren. Znao sam da se neprijatelj ne nalazi samo u uzanom pojusu duž obale a zanimalo me je i koliko se proteže ševar ka kome smo išli. Kad smo se dokopali ševara, izdao sam naređenje i pošao u izvidnicu. Teren je bio mek, delimično prekriven žiktim blatom, tako da sam napredovao veoma sporo. Ovo me je u neku ruku i radovalo, jer su se moje slutnje obistinile. Neprijatelj je, poznajući ovaj teren sasvim odustao od njegove zaštite. Svakako je verovao da mu iz te male močvare ne može doći nikakvo iznenadenje, utoliko pre što bi baterije, koje su bile na izvanredno pogodnim mestima, brzo zbrisale sa zemlje i ševar i sve njegove slučajne stanovnike.

Trebalo mi je više od pola sata pa da saznam da nam je baš u tom pravcu put otvoren. Vratio sam se svojim ljudima i saopštio im ovo. I poslednja grupa je srećno prešla reku. Zagazio sam ponovo u vodu i pogledao niz reku: ništa više nije plovilo njenom mutnom i mirnom vodom.

Gazili smo nečujno, pognuti i napregnuti. Prvi deo puta je bio preden, ali smo tek tada uvideli da je to bio i lakši deo puta. Sad je trebalo privući se baterijama koje su bile daleko u pozadini, nečujno likvidirati posadu i vratiti se sa ne baš tako lakim teretom.

Već dobrih deset minuta smo gazili po čvrstom tlu. Šiblje je postajalo sve rede. Ostalo nam je samo još možda desetak metara pogodnog terena. Iza toga je trebalo preći jednu čistinu i naći se u podnožju brežuljka na čijoj je drugoj strani bila baterija. Dao sam znak ljudima da stanu. Bilo bi glupo i krajnje neoprezno da ćela grupa pode u nepoznato i neispitano. Nismo mogli da znamo ne krije li se, možda, u podnožju pretstraža, neka jedinica ili neprijateljska grupa, povučena na odmor u predahu između dve borbe.

Poslao sam dvojicu da ispitaju teren, a ostalima dao odmor. Čekali smo. Prošlo je skoro pola sata. Postao sam uznemiren. Da li je to značilo da je skriveni neprijatelj likvidirao moje

ljude? Ili su se zagubili i lutaju okolinom s mogućnošću da svakog trenutka nalete na neprijatelja? Odbacivao sam drugu mogućnost, jer su to bili Španci koji su ovaj kraj dobro poznavali. Prošlo je još pet minuta, a tada sam začuo šum. Pojavila se jedna, zatim druga glava.

— Ničeg sumnijivog — saopšteno mi je. — Put do brežuljka je potpuno slobodan, a brisani prostor koji treba da prođemo, ustvari je uvala koja odavde izgleda opasnija nego što jeste.

Naredio sam pokret. Iako smo imali zajednički plan u kome je svaki pojedinac morao da dela nepogrešivo i tačno, ipak smo u tom trenutku bili jedinke, prepuštene na milost sopstvenoj okretnosti i snazi. Vukli smo se kao zmije. Trava je, na sreću, bila dosta visoka, tako da nam je to davalo sigurnost i ulivalo samopouzdanje. Čuo sam dah najbližeg i pogledao ga. Sav je bio pretvoren u nerv i očekivanje, sav otvrdnuo od spremnosti da svoj život proda što skuplje, ukoliko to zatreba.

Stigavši u podnožje brežuljka, ostali smo nekoliko minuta nepokretni, ispruženi na zemlji, kao velike, ranjene ptice, više mimikom nego recima rasporedio sam ljude i naredio ponovni pokret. Sada smo već bili pred samim ciljem. Neprijatelj je bio na dohvatu ruke. Odlomci razgovora već su dopirali do nas. Dao sam znak ljudima da se privuku što je moguće bliže kako bi nam samo jedan skok bio dovoljan, skok koji bi u trenutku mogao da uništi svaki pokret otpora.

Svaki metar je sada već zahtevao mnogo minuta koji su se nama pretvarali u sate, u svaki pedalj je bio uložen izvanredan napor i snaga volje. Deset metara još ... nekoliko koraka ... Videli smo ljude i jasno čuli njihov govor i smeh. Priznajem da sam jedva sputavao drhtaje mišića koji su se grčili i poskakivali na udovima, kao da je svaki od njih organizam za sebe. Oči mojih drugova bile su prikovane za moj lik. Trebalо je da dam znak za početak te krvave igre. Nijedan pucanj, nijedan nesmotreni pokret.

U trenutku kad je nišandžija završio šaljivu priču a dvojica mladih poslužilaca se povaljalo po travi, grcajući od smeha, dao sam znak. Kao razjareni panteri skočili smo na svoje žrtve.

Ona dvojica na zemlji, ostali sui nepokretni i zabezecknuti sa osmehom presečenim, zaustavljenim u grlu. Nišandžija, koji je tog trenutka valjda smisljao novu zgodu, uspeo je samo da jekne i da se uhvati rukama za glavu, dok su ostali stajali kao paralizovani. Naš nasrtaj ih je vratio u stvarnost, ali je već bilo kasno. Popadali smo po njima kao osice i uz muklo stenjanje i škrugut zuba obavili svoj krvavi posao. Jedan je samo uspeo da se otrgne nekako i pokuša da beži. Sledio sam se. Nije se smelo pucati ni juriti za čovekom koji beži i urla. Špenac do mene je zamahnuo. Čuo se fijuk i krik je bio presečen, a begunčevo telo se mlijatavo strušilo na zemlju. Nije se ni pokrenuo više. Začuđeno sam pogledao u svog španskog druga, a zatim prišao čoveku na zemlji. Izdisao je — nož mu je bio zariven duboko ispod plećke.

Sve ostalo smo obavili neshvatljivo brzo, jer je trebalo otic̄i sa opasnog mesta. Svaki od nas dokopao je po jednu granatu i skoro trčeći krenuli smo put reke. Da nije bilo tog tereta, verujem da nam povratak ne bi zadavao toliko brige, kao ni ponovni prelaz Ebra. Međutim, vući sa sobom tako nepodesan teret kao što je glatka i obla granata, znači staviti se u položaj ne mnogo okretnog begunca. No, i pored svega toga do reke smo stigli bez velikih teškoća.

Na obali smo predahnuli, privezali granate za leda i ponovo se kamuflirali. Sada sam izabrao mesto koje se nalazilo više od dvadeset metara uzvodno od mesta gde smo isplivali pri dolasku. Moje pravilo da se iz akcije nikad ne vraćam istim putem, opet je bilo sprovedene. Za to pravilo je znao i Tihi, pa ipak, ni sam ne znam zašto, nije postupio po njemu.

Dogodilo se ono čega sam se najviše bojao, ono što mi je nanelo jedan od najvećih bolova u celom mom španskom ratovanju. Ne znam iz kog razloga Tihi je prešao preko mog saveta i

počinio grešku koja ga je stala života. Znam samo to da smo, u trenutku kad smo zagazili u vodu, začuli pucnjavu, povike i dozivanje, a malo zatim se sve to pretvorilo u okršaj koji smo osluškivali uzdrhtalih srca, ali u kome nismo ni mogli ni smeli da učestvujemo.

Odred falangista je primetio Tihog i njegovu grupu u trenutku kad su se pripremali za prelaz.

Ceo vod je ostao s one strane Ebra.

Prilikom prelaska reke ostao sam bez mog „Lonžina“. Ostao sam bez sata, a to je bilo najmanje bez čega sam mogao da ostanem, u haosu u kome je čovek nasrtao na čoveka, u kome je svaki nesmotreni potez donosio smrt.

Nekoliko dana nisam mogao da se povratim. Zar je trebalo verovati da nikad više neću videti Tihog; da će sledeće akcije obavljati opet trojka Malaga—Vukelić—Hariš? A i ona —ko zna dokle?

*
* * *

Ušao sam u drugu godinu svog ratovanja u Španiji i stekao već trofeje kojima sam se ponosio.

Granada.

Andaluzija.

Aragonija.

Estramadura.

Kastilija.

Centrala. Železnička pruga. Most. Kompozicija.

Bez predaha. Bez odmora. Bez oklevanja.

Nizale su se diverzije kojima više, ne znam ni broja. Leteo sam s kraja na kraj Španije i nalazio se tamo gde su me najmanje očekivali, ostavljao čitave pokrajine u mraku, presecao snabdevanje frontova i ugrožavao sigurnost svakog Frankovog vojnika koji bi se usudio da sedne na bilo kakvo vozilo. Sticao sam sve više iskustva koje se kasnije, u Narodnooslobodilačkoj borbi pokazalo kao dragoceno. Španija je bila za mene neocenjiva vojnička i partijska škola. Za mene lično bila je i više od toga jer sam bas u njoj u potpunosti upoznao ideju za koju sam se po američkom kontinentu naslepo borio.

Dodir s ljudima je takođe bio od prvorazrednog značaja, pogotovu dodir sa španskim drugovima, koji su na mene ostavili snažan i trajan utisak. Njihova ne samo borbena već i veoma visoka idejna svest su nešto čemu se čovek morao diviti.

Interbrigadisti su bili ti koji su ostavili najsnažniji utisak, i to naročito kao borci. O našima ne bih govorio. Dobro je poznato da su oni spadali među ideološki najjače i kao takvi, svojom borbenošću i svešću, sticali opšte simpatije. Želeo bih da istaknem Italijane koji su se borili kao malo ko. Bilo je trenutaka kada su činili zadivljujuće stvari. Poljaci zatim, koji su na svakom mestu pokazivali da su veliki i čvrsti narod sa izvanredno razvijenom svešću. Njihov stav je zaista mogao da godi i imponuje čoveku, jer je bio nepomirljivo borben i pošten. Nemci su dovodili čoveka u nedoumicu svojim izvanrednim stavom i borbenošću. Dok su nemački i italijanski fašisti sačinjavali dobar deo Frankove vojske, dotle su se u redovima republikanske armije ove nacije izdvajale svojom srčanošću i nepoštanosću prema neprijatelju. Kakvi su to interesli koji mogu da podele jedan narod u ubilačkoj borbi? Ostale nacije, koje sam kasnije upoznao kao savetnik u Estramaduri, mogu takođe da se navedu kao primeri neobičnog požrtvovanja. Među njima Englez i Amerikanci su zadivljivali svojom spremnošću za akciju bilo koje vrste.

Veličanstveni skup ljudi iz celoga sveta pokazivao je da na mračne i ubilačke pohode nisu spremni narodi, već uvek oni koji ih, često, neodgovorno vode.

X

Glas o uspešnom podizanju u vazduhu tri kompozicije i izvanredno obavljenom napadu na baterije prinosio se brzo. Španci su me zavoleli i pozivali na sve strane. Zahtevali su da odem u Estramaduru kao savetnik 133 Diverzantske brigade. Nisam se mnogo protivio ovome, jer sam znao da će i tamo biti posla, pogotovu što se u to vreme i taj deo fronta veoma aktivirao.

Otišao sam u Estramaduru. U brigadi su me već očekivali. Nisam, časio ni časa. Organizovao sam kurseve sa kojih su za veoma kratko vreme izlazili spremni diverzanti. Našao sam se opet na poslu sa kojeg sam svojevremeno pobegao, ali mi ovog puta to nije padalo teško jer sam imao mogućnosti da učestvujem u akciji kad god bih to zaželeo. A ovde na to nije trebalo dugo čekati, jer se borba vodila s promenljivom srećom. Sem toga, bila je to već druga godina borbe, tako da su političke intrige polako prodirale i u prve borbene redove. Ne mogu da kažem da je bilo kolebanja među republikanskim borcima, ali je bilo tu i tamo podmetnutih stvari koje su dovodile do neželjenih ispada.

Sa Brunom, uvek nasmejanim komandirom voda, pošao sam u akciju u kojoj je trebalo podići u vazduhu rezervoare benzina, za koje smo doznali posle jednog lokalnog fašističkog uspeha. Neprijatelj je na tom delu fronta pripremao odlučni napad i, uzdajući se unapred u svoj uspeh, dovukao tenkove i motorizaciju. Sve je to, naravno, trebalo snabdevati gorivom. Bili smo obavešteni da je na deset kilometara severno, iza jako pošumljenog brežuljka takoreći prekonoć stvorena baza iz koje će se snabdevati sledeća neprijateljska akcija. Mesto je bilo veoma pogodno i prirodno veoma zaštićeno, te su se stoga fašisti usudili na ovakav riskantan potez. Napraviti slagalište goriva u neposrednoj blizini fronta značilo je ili potcenjivati neprijatelja ili pripremati pokret i akciju u najbližoj budućnosti.

Naše trupe na tom sektoru bile su veoma iznurenne i dosta proredene, tako da i pored dragocenog obaveštenja nisu mogle da preduzmu bilo šta ozbiljnije. Jedan snažniji, iznenadni napad, mogao je da osujeti tu neprijateljsku avanturu, ali mi tog trenutka nismo bili sposobni ni za šta drugo do za obranu.

Zamolio sam Bruna da odabere ljudе, dok sam ja izdao naređenje za pripremu materijala. Znali smo tačan položaj skladišta, a put nam je bio toliko poznat da nam nikakva mapa nije bila potrebna. Taj brežuljak smo za poslednjih mesec dana bar sedam puta osvajali i predavalji neprijatelju. Svaka stazica, svaki puteljak, bili su mi urezani u sećanju, tako da plan za prilaženje nije skoro ni trebalo praviti. Akcija je morala da bude zajednička, to jest u sadejstvu sa trupama koje su držale taj sektor i oskudnom artiljerijom koju smo imali, ali koju smo veoma malo upotrebljavali, štedeći je samo za kritične trenutke kad je neprijatelj prelazio u napad.

Izneo sam brzo svoj jednostavni plan pred rukovodstvo sektora i on je u celini odobren. U trenutku kad budem krenuo s ljudima, artiljerija bi, prema dogovoru, otvorila vatru, i to u pravcu sasvim suprotnom od slagališta, a jake patrole bi odmah zatim bile poslate u prisilno izviđanje, kako bi neprijatelj pomislio da se radi ili o nekakvoj samoubilačkoj akciji ili o iznenadnom i neočekivanom pojačanju koje smo dobili. To je trebalo da se odigra u trenutku našeg polaska i da se odmah sve naglo utiša, da bi se, deset minuta kasnije, ponovila topovska paljba, samo tada potpomognuta dejstvom lakog oružja, čak i pušaka. Zatim bi nastao veliki predah. Za to vreme mi bismo se sasvim približili skladištu. Potom bi, ukoliko bi to bilo moguće, počela najžešća vatra, praćena povicima kao u slučajevima kad se otpočinje juriš. Pošto je sve to trebalo da se odigra pred sumrak, neprijatelj bi mogao poverovati u mogućnost nekog očajničkog, noćnog napada. Kako je sve to trebalo da se odvija u pravcu sasvim suprotnom od onog gde se nalazilo skladište, verovali smo da će i maksimum pažnje biti upravljen na tu stranu.

Nismo se prevarili.

U trenutku kad je opalio prvi top, poveo sam ljude. Išli smo jedno vreme puzeći po zemlji, jer je teren bio pokriven veoma niskom travom. Znali smo da je linija fronta udaljena više od pet kilometara i da je trebalo žuriti, jer se skladište nalazilo još dobrih pet kilometara iza nje. Uzdali smo se u paljbu i sumrak koji se spuštao veoma brzo. U predahu između paljbe odmorili smo se i sami. Drugi talas naše topovske vatre bio je zadržavajući, tako da smo se uspravili i pošli trčeći. Retko šiblje nas je zaklanjalo s vremena na vreme, a i sumrak je postajao sve sigurniji i sigurniji zaklon. Zaustavili smo se na deset metara ispred linije fronta i poslali izvidnice koje su se uskoro vratile s povoljnim vestima. Pošto se tih dana borilo sa promenljivom srećom, nisu se vršila velika rovovska ukopavanja, pogotovo ne na neprijateljskoj strani, jer je likvidacija naših trupa bilo još samo pitanje dana — toliko se neprijatelj osećao nadmoćnim. Fašisti su, zaista, bili nadmoćni, to sam tek video te noći, i da smo mi znali kakvoj sili pružamo otpor, povukli bismo se taktički. Međutim, ni neprijatelj nije znao veličinu naših snaga.

Kad je počela uraganska paljba, krenuli smo kroz liniju fronta. Prema obaveštenjima izviđača postojala je mala udolina u kojoj nije bilo neprijateljskih trupa, jer su se njihovi, položaji nalazili na dva okolna brežuljka sa kojih je bila izvrsna vidljivost celog terena, a pogotovo te udoline. Trebalo je jednostavno staviti glavu u torbu i poći drsko pod zaštitom noći i verovati u to da neprijatelj ne može ni da očekuje ovakav podvig, i to pred samim njegovim nosem.

Izgledalo nam je da taj deo puta prelazimo satima iako smo ga prešli za nepunih petnaest minuta. Ostatak puta smo skoro pretrčali i stigli do skladišta kad je i po četvrti put odjeknula pučnjava iz naših rovova. Prizor koji smo ugledali obišavši brežuljak bio je zastrašujući. Na nekoliko desetina metara crnela su se čudovišta u kojima smo razaznati tenkove, a čitav plato iza brega bio je prekriven materijalom koji je trebalo sutradan da stavi u pokret te grdosije.

„Ovo će biti posao“, pomislio sam i dao znak ljudima. Na naše najveće čuđenje, obezbeđenje nije bilo ni izdaleka onako kakvo smo ga mi zamišljali.

Materijal je bio smesten u četvorougaoni prostor ograđen bodljikavom žicom, ali ga je bilo toliko da se nalazio na dohvati ruke čoveku koji bi se privukao ogradi. Znao sam da je dovoljno postaviti samo na jednom mestu eksploziv, ali sam ipak odlučio da ga postavim na dva, i to na sasvim suprotnim stranama. Još jedna okolnost mi je išla na ruku. Stražari se nisu štitali, već su sedeli u nekakvima provizornim karaulama pored mitraljeza.

Vukao sam se po zemlji. Za mnom su išli Bruno i još dvojica, noseći materijal. Često smo zastajali, ali ne da bismo predahnuli već da bismo oslušnuli. Sve je bilo mirno i nepomično, a potmula tutnjava iz daljine bila nam je najdragoceniji zaklon. Dopuzao sam do žice. Imao sam makaze za sečenje žice, ali mi one skoro nisu bile ni potrebne — žica je bila toliko visoko od zemlje da sam se privukao bez ikakve teškoće. Čuo sam tihu i prigušenu dah Brunov. Brzo i sigurnom rukom počeo sam da postavljam eksploziv misleći stalno na grupu koja je trebalo da se privuče s druge strane i učini to isto. Predvideli smo da časovnike na mehanizmu namestimo na isto vreme, pa da se povučemo što brže možemo, pošto ne bismo lako izveli povlačenje prema svetlosti koja će biti proizvedena eksplozijom.

Pogledao sam na sat. Trebalo je da i ona grupa s druge strane bude gotova. Dao sam znak. Samo petnaest minuta smo imali da se odvučemo na pristojnu daljinu.

Deset minuta kasnije sastao sam se s drugom grupom. Postavio sam nemo pitanje. Klimanje glave me je umirilo.

— Sad, što je moguće brže, nazad — prošaputao sam i polusagnut potrcao u pravcu udoline.

Eksplozija je dojeknula kao erupcija vulkana, zaustavivši nas trenutno u hodu.

— Trkom! — povikao sam ne obraćajući pažnju na zaslepljujuću svetlost. Uspeo sam samo jednom da se obazrem. Iza nas su goreli i nebo i zemlja — čelo skladište je bilo u

plamenu. Eksploziv je tako bio postavljen da je benzin planuo u jednoj jedinstvenoj eksploziji, koja je na trenutak sve bacila u zasenak.

Trčali smo koliko su nas noge nosile, ne osvrćući se na to što su iza naših leđa, u neposrednoj blizini, odjekivali tupi udarci — bili su to komadi metala koje je eksplozija strahovitom snagom bacala u vis.

Kad smo došli do linije fronta, odlučio sam se na ludost, pogotovo što sam video da su iznenadeni neprijateljski vojnici bili unezvereni. Naredio sam pokret u punom trku.

Dolinu smo pretrčali a da ni jedan metak nije za nama ispaljen, a kad smo stigli medu svoje, trebalo nam je više od pola sata da dođemo do daha.

Sutradan je neprijatelj povukao motorizaciju, a dva dana kasnije zauzeli smo ponovo te položaje.

*
* * *

Došla je najzad akcija koja me je konačno udaljila sa fronta sve do povlačenja iz Španije. Trebalo je izvršiti diverziju na sektoru koji je bio utoliko opasniji što su se u toj oblasti pobunili rudari, zavedeni agentima Hunte. Ne ulazeći u trenutno političko stanje, želeo bih samo da opišem akciju iz koje sam se spasao samo zahvaljujući besprimernoj požrtvovanosti španskih drugova.

Trebalo je dići u vazduh dva mosta, od kojih je jedan bio od ogromnog značaja za neprijateljsko snabdevanje. Uprkos mnogim teškoćama, uspeli smo da se dokopamo objekata i da obavimo posao. Vero-vali smo da nam povlačenje neće pričiniti većih teškoća, jer je teren bio veoma pogodan.

Neprijatelj nas je otkrio kad smo se najmanje nadali, tako da nam ništa drugo nije ostajalo do da se upustimo u otvorenu borbu.

Povlačili smo se lagano uz neprekidnu borbu i ne sanjajući da će fašisti borbu s grupom ljudi pretvoriti u pravi boj, sa svim raspoloživim sredstvima. Već smo počeli veselo da domahujemo jedan drugom, verujući da je prošlo najgore, kad je otpočela strahovita artiljeriska paljba, koja nam nije dala ni glavu da podignemo. Baterije nisu imale težak posao jer su bile tačno obaveštene o našem položaju, tako da su nas zasipale granatama kao kišom. Trebalo je brzo odlučiti, jer ostati na mestu i čekati da te pogodi koje zrno, a to je bilo neminovno, bilo bi ludost. Kontakt smo mogli da uspostavimo samo s najbližima, i to sa onima koji su bili nekoliko metara udaljeni.

Podigao sam malo glavu i osmotrio. Kroz prašinu i dim sam mogao da nazrem siluete koje su, kao po komandi, ustale i zaigrale smrtonosnu igru. Bez ikakvog dogovora i komande, ljudi su do jednog odlučili da u najbezobzirnijem bekstvu potraže spas. To je moglo da izgleda samoubilački, ali drugog izlaza nije bilo. Pogledao sam nekoliko španskih drugova koji su bili u mojoj blizini i shvatio da isto misle.

Skočili smo i poletelji.

U tom trenutku se sručio pravi čelični uragan.

Kovitlac dima, praha i zemlje kao da se pomešao s mojim mislima i zamutio mi svest. Osetio sam udar, nalet nečeg mekog ali snažnog i oštar bol u glavi. Čuo sam jauke i zapomaganje. Ležao sam ne mogući da se pomerim, boreći se s jadnim i nedovoljnim ostacima svesti.

„To je kraj“ pomislio sam i osetio kako mi bol u glavi postaje sve nepodnošljiviji. Svest je bila na granici potpune tame. Glasovi su se još vrzmali oko mene, ali su se sve više gubili. Zemlja je poda mnom izmicala, bežala od zamućenog pogleda, a telo se vuklo po izrovanom i neravnom tlu. Šta se događalo?

Kasnije sam saznao da me španski drugovi nisu hteli ostaviti po cenu sopstvenih života i da je na bojištu ostalo nekoliko mrtvih.

Osvestio sam se u bolnici s velikim zavojem oko glave.

— Moglo je da bude gore — tešio me je lekar. — Za mesec dana ćeš biti zdrav.

Pored kreveta su stajali drugovi, željni da čuju reč iz mojih usta koja su mogla da ostanu zatvorena za sva vremena negde na bojištu Estramadure.

*
* * *

Prošao je jedan mesec. Izišao sam iz bolnice i otišao u Valensiju. Javio sam se Ivanu Gošnjaku. Nisam dobio nikakav zadatak jer je kobna odluka Društva naroda već lebdela u vazduhu. Pošto sam bio sasvim slobodan, provodio sam dane u sovjetskom poslanstvu. Tu sam se upoznao sa poručnikom Vasjom.

Jednoga dana dok sam prekraćivao vreme razgovorom sa simpatičnim Vasjom, prišao mi je čovek i smešeći se upitao:

— Ti si Ivan Hariš? Klimnuo sam glavom.

— Najzad da i tebe upoznam. Slušao sam o tebi. Ja sam Marko Orešković.¹⁰

Kao nanelektrisan skočio sam i prihvatio ispruženu ruku. Preda mnom je stajao čovek o kome sam toliko slušao, ali nisam imao priliku da ga upoznam.

Razgovarali smo dugo. Slušao sam ga sa zadovoljstvom ne trudeći se da ga prekinem, niti ometem kakvom upadicom. Jedinstven i lak u izražavanju, nije se trudio da nametljivo kaže velike stvari, mada je, ustvari, samo velike i istinite stvari govorio.

Kad sam se rastajao s tim izvrsnim čovekom, znao sam da sam upoznao još jednog prijatelja koga nikada neću zaboraviti.

A izvrsnih ljudi bilo je, međutim, na svakom koraku, upoznavao sam ih ili su mi prilazili, kao što je to učinio nekoliko dana ranije Belić,¹¹ komesar bataljona Đura Đaković, nazvanog Herojski. Dudek, kako su ga zvali, malen ali snažan i nabijen energijom koja je izbijala iz svakog pokreta, prišao mi je i pružio ruku kao da se godinama poznajemo.

— Geriljero!¹² — uzviknuo je. — Dede, da vidim najzad kako izgledaš.

Stegnuo sam mu ruku, odmah osvojen njegovom neposrednošću i otvorenom ličnošću.

Razgovor koji smo zatim poveli bio je srdačan i iskren.

U poslanstvu sam provodio jednolične dane. Kad nisam bio s Vasjom, proučavao sam partijski materijal ili se sećao svega onoga kroz šta sam prošao za poslednje dve godine. Skoro sve frontove sam prošao, prokrstario onaj deo Španije koji je bio u našim rukama, upoznao desetine i stotine hrabrih i poštenih ljudi. Bilo je, scena od kojih je čoveku zastajao dah u grudima, a bilo ih je i zbog kojih sam poželeo da živim hiljadu godina: sela u kojima su ljudi plakali videći nas, udžerice u kojima se gladovalo, gradovi koji su na svojim leđima nosili teret propagande i rata! Kao uzavrela tečnost, ključao je život u tom temperamentnom narodu, kao u košnici se radilo predano i samopregorno. Nikome ko je u tim danima bio u Španiji nije mogla da se rodi pomisao o uzaludnosti ili tragičnom kraju borbe. Zar je svet kome je fašizam kucao na vrata mogao da dozvoli njegov triumf u zemlji koja mu se prva oduprla? Zar su bilo kakvi interesi mogli da dozvole da piruje zlo koje će sutra pirovati na mnogo većoj gozbi nego što je španska?

Bilo je bezbroj pitanja koja su tada izgledala besmislena a koja su se kasnije pokazale u obliku strašne i nepobitne istine.

Rušio sam mostove i uništavao objekte samo s jednom pomišljju: da će ih sutradan podizati slobodni i zadovoljni ljudi. Zar bi imalo smisla činiti to ako ne bi bilo tako? Podizao sam u vazduh vozove i ubijao desetine neprijatelja verujući u rađanje poštenijih i boljih. Zar

¹⁰ Marko Orešković-Krntija, španski borac, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poginuo u NOB 1941 godine.

¹¹ Stevan Belić, poslije rata naučni savetnik Instituta za izučavanje radničkog pokreta.

¹² Nadimak autora knjige. — Prim. red.

bih se usudio na tako što da nisam verovao? Krstario sam španskom zemljom i činio sve ono Što sam smatrao da je potrebno, jer sam osećao da se ta zemlja pretvara u moju otadžbinu, ne novopronađenu, već ponovo nađenu, onu davno izgubljenu. Zar bih smeо da se ponašam ovako da nada nije bila uzvišena i čista?

Prošli su frontovi i slavne bitke, promicala su polja i visoravni jedne raspaljene i užarene zemlje, iskivali su se epovi na Penja Marku, na Ebru i u Estramaduri.

Jedna rana. Druga rana. — Diverzant je bio trenutno zaustavljen na svom putu.

Proticati su dani a ja sam znao da neću dugo izdržati, da moje mesto nije u štabovima, poslanstvima i salonima u kojima se iskiva nekakva taktika, tuđa i neprihvatljiva za pravog borca. Srbeli su me dlanovi i tabani, mesto me nije držalo.

— Zadovoljni su tobom — govorio mi je Vasja i dodavao tonom, kao da me daruje: — Povećemo te u Rusiju, kasnije.

Kada? Pitao sam se, ali mu nisam odgovarao. Taj čovek je govorio kao da je slatio, kao da su stvari koje se odigravaju prolazna igra posle koje može da započne nova.

Odgovor nije trebalo tražiti, na njega nije trebalo dugo čekati. Osvanuo je dan u koji čovek nije mogao ni smeо da veruje, dan koji je tako mirno došetao kao da je sasvim prirodni nastavak onoga što se godinama stvaralo.

Odluka Društva naroda je bila nedvosmislena i surovo jasna, odluka koja je obmanjivački glasila: „Španski narod treba da odluči sam o svojoj sudbini. Španija ne sme da bude razbojište na kome se sukobljavaju svetski interesi“. Kako je ovo bezočno i besramno rečeno! To je bila odluka velikih sila, odluka čak onih koji će već sutra da stenju pod fašističkim jarmom i da se očajnički brane od njegovog nasilja.

Svet je na trenutak oslepeo, ali se tome morao pokoriti. Ko je mogao da nam objasni i zar je trebalo objašnjavati?

Napolje iz Španije. To je izrekao jasno i samopouzdano međunarodni fašizam, a čovečanstvo je moralо da prikloni glavu jer su njegovi vođe bili ili podli ili smrtnо preplašeni. Trebalо je da odemo, da napustimo zemlju koju smo zavoleli, narod kome smo verovali, trebalо je znači da napustimo taj svet, da pobegnemo od vere. Zgledali smo se i upućivali nema pitanja, tražili po svojim nemoćnim mozgovima odgovore na zagonetku koja je bila bez odgovora ili sa tako sramnim odgovorom da na njega nismo smeli ni da pomislimo.

— Evakuiseće nas u Barselonu — saopštio mi je Vasja — i ti ćeš poći jednim od prvih transporta. Sve je ovo još uvek opasno, jer Franko kontroliše obalu. Brodovi će ploviti pod engleskom zastavom, — Zatim je dodao radosno: — Uskoro ćemo, Ivane, biti u Rusiji.

Ćutao sam. Trebalо je snaći se u trenutku jedne tako sramne komedije.

Pripremao sam se i očekivao brod kojim je trebalо da budem prevezен u Barselonu. Lica mojih drugova, lica ljudi raznih nacionalnosti, stopila su se u jedno: u lice prevarenog i ko zna po koji put obmanutog čoveka..

— Da li će se i fašisti povući? — upitao me je Slovenac Franc s ledenim izrazom na licu.

Osećao satm se krivim što ne mogu da mu odgovorim sasvim sigurno i pouzdano.

— Možemo li da dozvolimo to? — izbjijalo je prigušeno, ali snažno ogorčenje iz moga druga.

Moramo — odvratio sam kratko.

U brod sa engleskom zastavom ukrcali smo se kao da ulazimo u sopstveni grob. Preploviti put od Valensije do Barselone bilo je u tim danima isto što i izložiti se najvećoj opasnosti. Ohrabren držanjem velikih sila, a naročito odlukom Društva naroda, sem toga veoma jak i dobro naoružan, Franko je skoro gospodario španskim obalam. Brodove sa stranim zastavama nije dirao, ali ako bi osetio prevaru, nije oklevao ni to da učini.

Put je bio i krajnje neugodan jer smo morali celo vreme da budemo skriveni u utrobi broda, tako da su na palubi bili samo mornari koji su poslovali, dočaravajući nevinu, mirnodopsku sliku.

Zagušljiva utroba broda je još više pojačala neraspoloženje, dovodeći ljude s vremena na vreme do prave razdraženosti. Dojučerašnji ratnici, ponosni i borbeni ljudi, bili su transportovani kao svaki drugi tovar. To nas je bolelo ali se ništa nije moglo, niti smelo učiniti.

Podrhtavanje broda i šum brodskih mašina ličili su na drhtanje i plač nekakvog ogromnog, duboko ucveljenog organizma. Setio sam se Dominga Hungrije i jedne neuspele diverzije u kojoj je plakao kao malo dete. Trebalо je porušiti most preko Gvadalkivira i pošto je to bilo u neposrednoj blizini fronta, pošle su dve čete, moja i Domingova. Divio sam se tada Špancu koliku je spretnost i požrtvovanje pokazivao. Sve je već bilo spremno za dizanje mosta kad je naišao jedan fašistički oklopni voz i otvorio vatru na nas. Nije moglo da bude otpora; jedini spas smo mogli da potražimo u povlačenju, što smo i učinili. Nesrušeni most sa hiljadu kilograma eksploziva ostao je kao žalosni spomenik našeg neuspeha. Stežući zube prišao sam Domingu. Ramena su mu se tresla. Pokušao sam da kažem nešto, ali je on samo odmahnuo rukom. Niz obaze su mu se slivale krupne, muške suze, suze nemoćnog ogorčenja i gneva.

„Sada Domingo gubi nas“, mislio sam ploveći prema Barseloni, „sada to više nije most ili eksploziv za kojim treba zažaliti, sada su to živi ljudi koji su pokopani pre smrti“.

Mračna lica drugova oko mene govorila su to isto. Sve misli su bile upravljene ka ljudima sa kojima smo se dve godine borili, ka zemlji koja je postala naša. Mi nismo mogli da objašnjavamo, nije trebalo da se pravdamo, jer smo bili nemoćni u rukama moćnih, ali smo i pored svega toga osećali krivicu i odgovornost za sve što se činilo. Da li smo morali da poslušamo i da jednostavno odložimo oružje? Mogli smo da ne izvršimo to naređenje. To više ne bi bila neposlušnost. Za takvu nedisciplinu ne postoji sud, bar ne čovečanski. Pogledati u oči španskog narodu i pružiti mu ruku za zbogom u trenutku kad mu je pomoć bila najpotrebnija, ko je to mogao?

Ostaviti jedan narod bez moralne podrške koja je više značila od bilo kakvog naoružanja, ko je to smeо? Ipak, nešto sam učinio. Pred sam polazak iz Valensije, dok smo čekali brodove, koristio sam slobodno vreme i pokazivao španskim drugovima kako se pripremaju sredstva za diverziju, kako se pristupa jednoj takvoj akciji i kako se vrši. Da li je to bio moj oproštajni dar ili koliko-toliko rasterećenje savesti? U Barseloni nas je dočekalo mnoštvo naroda, iako je već bilo stiglo nekoliko grupa interbrigadista. Dobri, španski ljudi su hteli da se oproste s nama i da nam pokažu da znaju da krivica ne može da padne na naše glave, da smo delo koje smo započeli vršili časno do kraja i da ćemo u njihovom sećanju ostati kao simbol odanosti, nepokolebljivosti i drugarstva.

Nekoliko dana u Barseloni proveli smo u odmoru i okrepljivanju koje nam je zaista dobro došlo. Bio sam ranjen, a i poslednje akcije u Estramaduri iscrpile su me prilično. Samo, kad bi taj odmor bio predah između dve borbe bilo bi sve u redu, ovako... Nisam se usuđivao da mislim, prisiljivao sam sebe da ne verujem u dan koji se bližio a koji je trebalo da nas zauvek odnese iz Španije.

Na dan ili dva pre nego što je trebalo da krenemo bio je najavljen dolazak pretsednika republikanske vlade Negrina. U svakoj drugoj prilici radost bi bila neizmerna, u ovoj ne. Znali smo da dolazi da se oprosti s nama i da nam kaže nekoliko konvencionalnih i utešnih reči koje nam neće mnogo pomoći, a njemu pogotovu.

Okupili smo se na velikom trgu. Bio je to jedan od najtužnijih skupova koji sam video u životu. Ljudi su stajali oborenih glava, ne smejući da pogledaju jedan u drugog. Čudan i neshvatljiv je bio taj osećaj krivice koju je svako od nas nosio u sebi. Iako smo znali i bili svesni da to nije naše delo i da ništa ne možemo da učinimo protiv toga, ipak je svaki od nas

prebacivao sebi za nekakav nedostatak snage da polomi barijeru i odupre se sramnom naređenju.

„Znam vaše želje i saosećam s vama“, govorio je Negrin kao da čita naše misli „ali ne mogu da vam pomognem, kao ni sebi“, dodao je nešto tiše i odmah nastavio jakim glasom: „Ono što ste nam vi dali neocenjivo je iz bilo kog ugla da se posmatra. Snaga vaših mišica i snaga života bila je nadmašena snagom duha koji je španskom narodu dokazao da se bori za pravednu stvar i da ta borba neće biti uzaludna ma kakav ishod bio. Vi ste doneli sebe u Španiju a nosite nju sa sobom. Zar nam treba više od toga? Zar je potrebna veća pretnja mračnim silama? Mi ostajemo sami“, nastavlja je Negrin „ali i pored toga borba neće biti neravnopravna. Našim brigadama i divizijama daćemo vaša imena a svaki ispaljeni metak biće naša zajednička poruka neprijatelju. Vaše drago prisustvo nam je uskraćeno, ali nam vaše duhove niko ne može oduzeti. Nastavite borbu koju ste ovde započeli i to će biti najbolji dokaz da nas nikad niste ni napuštali“.

Negrin je govorio dugo. Bilo je velike i bolne istine u njegovim rečima.

Negrinov govor, ma kako bio topao i istinit, ličio nam je na opelo u kome se pažljivo biraju reči da se ne uvredi mrtvac, da mu se ne da do znanja da će za koji trenutak biti pokopan. Taj govor je imao svog smisla i opravdanja, ali nije mogao ni da umiri ni da uveri razum u potrebu onoga što smo činili.

Vratili smo se u kasarne, sumorni i bez reči. Dve godine uzaludnog ratovanja je ostalo iza nas, i ko zna koliko najlepših i najčistijih verovanja i nada. Velike sile su se složile i bile jednodušne u mišljenju da nas, interbrigadiste, treba udaljiti iz španske zemlje i na taj način očistiti i opravdati borbu španskog naroda. Opasnost jednog internacionalnog skupa bila je velika za Evropu, koja će samo dve godine kasnije da postane fašistički plen. Ne sme se dozvoliti, slušali smo kasnije, da međunarodni komunizam dela i razvija se u takvoj jednoj školi kao što je to osetljivi jug Evrope. Uopšte, nije se smela do zvoliti jedna internacionalna manifestacija takvog stila i obima.

Provodili smo dane u odmoru i očekivanju polaska, u pretresanju uspomena i donošenju nemoćnih zaključaka. A zatim je stigao poziv koji nam je produžio život za sмеšno kratko vreme. Republikanska vlada, sama, u bezizlaznom položaju, pozvala nas je i zatražila od nas više simboličnu nego stvarnu uslugu. Trebalo je štititi narod i vladu prilikom povlačenja i ko god je to želeo, mogao je ponovo da se prihvati oružja. Trebalo je ponovo vratiti se u rovove sa svešću da je posao koji treba obaviti uzaludan; poziv koji nije imao nikakve budućnosti, u kome nije moglo da bude nade koja bi bila vodilja. Ipak, za ljude kakvi smo bili mi, taj poziv je bio dovoljan.

Dokopali smo se ponovo oružja.

XI

Žestina kojom smo se ponovo bacili sada već u uzaludnu borbu pokazivala je koliko su snažne i postojane bile ideje koje su živele u nama. Znali smo da su to poslednji trzaji u kojima je svaki metak označavao približavanje jasnom i neminovnom kraju. Štititi povlačenje vlade i naroda koji nije želeo da sačeka faštiste. A šta onda kad povlačenje bude završeno?

Začudo, malo ko je tada postavljao ovakva pitanja. Borilo se, a to je bilo najvažnije.

Nije bilo više velikog reda i dezorganizacija je počela da se oseća na svakom koraku. Iz gradova su stizale protivrečne vesti, a i u samim redovima boraca počele su da se stvaraju struje koje su bile sve snažnije i sve opasnije. Vera u uspeh je bila prečutno pokopana, tuklo se samo zato što je bilo suviše nataloženog gneva. Nekoliko meseci ranije, forsiranje reke Ebro je uništilo najbolje kadrove republikanske vojske i skoro desetkovalo partiskske redove.

Svu u krvi, dosta malaksalu, zatekla je špansku vojsku odluka o našem povlačenju na koju se nešto kasnije, nadovezao apel i ponovna borba u cilju zaštite. Ljudi su bili čvrsti, ali su

neminovno morali da postavljaju pitanja i traže odgovore. Vlada se povlači, a mi je štitimo! Sta to treba da znači? Narod? Narod se nije mogao povući, narod ni u kom slučaju nije mogao napustiti svoju zemlju.

Nedoumica je počela opasno da preti. Dopirala je još poneka ohrabrujuća vest, poneko nagađanje bez osnova, poneka nada bi dolepršala i umirala samo što bi sklopila krila. Bili smo u loncu koji su mešale tuđe ruke, sad više i-snažnije no ikad.

Pošli smo prema Estramaduri. Trebalj je zaustaviti najžešće neprijateljsko nadiranje i nekako zaštitići prilaze Madridu. Bilo je svejedno kojoj se jedinici priključiti, svejedno je bilo i kada će i kakvo naređenje stići. Sav smisao, sve nade i planovi, slili su se u jedan jedinstveni vapaj: boriti se.

— Uništićemo još dobar broj gadova — govorio je Franc, s kojim sam bio u ovim akcijama.

— I to je nešto — dodavao je Slavko Venkovski, Makedonac, inače izvrstan strelac i nenadmašni bombaš, s kojim sam se veoma sprijateljio u ovim tragičnim danima.

Naš odbranbeni pohod je sve više uzimao maha i pretvarao se u borbu koja nije zaostajala za onom koju smo pre toga vodili. Španski borci, videći nas ponovo u svojim redovima, kao da su dobili divovsku snagu. Verujem da je i tada jezičak terazija mogao da prevagne na republikansku stranu samo da je koja velika sila pružila makar i prst podrške. Nije bilo malo slučajeva da smo fašiste nagonili u panično bekstvo, pokazujući im kako bi jalov bio njihov pohod da nismo pritisnuti nečim većim i težim nego što su njihove horde.

Ni diverzije nisu izostale. Jedna od njih me je ponovo dovela u smrtnu opasnost, a to je bila jedna od najlepših u celom španskom ratu. Naša borba je u to vreme bila ustvari povlačenje korak po korak, koje bi se na nekim mestima usporilo, a na nekim zaustavilo sasvim, prema trenutnim potrebama i situaciji. Kako nas je pratilo mnoštvo izbeglica, bilo je potrebno i na njih obraćati pažnju i štititi ih do krajnjih granica mogućnosti. Bas iz tih razloga je i usledila diverzija koje se sećam s velikim zadovoljstvom jer je uspeh bio izvanredan. Ova diverzija nije bila planirana, niti pak sastavni deo vojne akcije; došla je takoreći kao potreba trenutka, nametnula se u jednom pogodnom momentu i urodila takvim plodom da smo svi duboko žalili što to nije bio pohod već povlačenje.

Na tom sektoru smo se sukobili s velikim brojem izbeglica i pomešali se s njima, skoro utopili u masi tih nemoćnih i očajnih ljudi. Neprijatelj nam je bio za petama, a trebalj je preći reku. Naravno da smo odlučili da prvo prebacimo izbeglice, koji bi kao goloruki bili siguran plen fašistima.

Jedini most, dosta visok i dug, bio je neoštećen i, ma koliko da je trenutno nama mogao da posluži, mogao je isto tako da bude od koristi i onima koji su nas progonili. Za prebacivanje izbeglica je bilo vremena, bilo ga je čak i da mi predemo, ali ukoliko bismo sve to izveli, mogli bismo da dovedemo sebe u opasnost da naiđe neprijatelj u trenutku kad naši poslednji borci budu prelazili most. U svakoj drugoj pirlici mi na to ne bismo obraćali pažnju, ali u tom trenutku, sa masom izbeglica pred sobom, morali smo da mislimo na položaj u kome bismo se našli u slučaju takvog jednog sukoba. Ljudi, žene i deca koji su bežali bili su nepokretni i dosta iscrpeni od dugog putovanja, tako da su nam pretstavljeni nepremostivu smetnju. Nas je opet bilo nedovoljno da ostanemo kod mosta i štitimo njihovo povlačenje. Trebalj je učiniti nešto. Bilo je odlučeno u trenutku — došetala je misao koja kao da je samo na to čekala.

Počeli smo s prebacivanjem izbeglica. Naša zaštitnica nam je javila da je neprijatelj na pola sata brzog marša od nas i da užurbano grabi napred. Namirisao nas je i nije htio da izgubi tako lep plen. Pomagali smo ženama i deci, nemoćnije smo skoro prenosili na drugu stranu. Vreme je odmicalo kao da je u dogovoru s neprijateljem. Pristigla je već i naša zaštitnica.

— Za petama su nam — bilo nam je saopšteno.

Kad je i poslednji civil bio prebačen, naređeno je prebacivanje vojske. Po planu koji smo napravili to je trebalo da se obavi veoma pribrano i bez mnogo žurbe. Jedan vod je bio odvojen da izbeglice smesti u obližnju šumicu, koja nije bila bogzna kakav zaklon ali je bila daleko sigurnija nego drum izložen vatri mitraljeza i lake artiljerije koju su za sobom vukli fašisti.

U trenutku kad su preko mosta počeli da prelaze naši ljudi pošao sam pod most s petoricom ljudi koji su nosili eksploziv i potreban alat. Bio mi je cilj da neprijatelj stekne utisak da smo iznenadeni i uhvaćeni i da navali na nas kao na bespomoćne. Most je bio veoma dug i širok, to je bilo ono što me je najviše radovalo, jer je preko njega mogao da pokulja veliki broj ljudi i materijala. A što ih više bude stalo na most u jednom određenom trenutku, to bolje.

Eksploziv sam stavio pod najosetljivije delove konstrukcije, i to u takvim količinama da ne bi izdržao ni deset puta jači most. Topot ljudi, konja i klopotanje točkova, prenosili su kroz svoj ritam strahovitu energiju u moje ruke i ja sam radio ne osećajući zamor. U trenutku kad sam još jednom ispitao postavljene upaljače i proverio njihov rad začuo sam tutnjavu koja je potsećala na udaljenu grmljavinu. Oslušnuo sam. Neprijatelj je bio toliko blizu da je svakog trenutka mogao da se pojavi iza okuke. Bacio sam još jedan pogled na most i u tom trenutku doneo možda najsmeliju odluku. Naredio sam onoj petorici da pođu za mnom i ponesu ostatak eksploziva. To je bila igra i trka sa smrću.

Do mosta je vodio nasip, veoma visok, čije su strane padale više od petnaest metara u oštri stenjak, koji je na tom delu pratio reku. Mozak mi je grčevito radio dok sam jurio prema nasipu. Nasip je na mnogo mesta bio oštećen sa strane, a nekoliko prilično dubokih rupa kao da je bilo spremno za moj eksploziv.

Bodrio sam ljude i vikao, tako da me je grlo bolelo. Bio sam se pretvorio samo u jednu misao i jednu želju: zaustaviti neprijatelja po svaku cenu.

Dosta lako smo kopali i izbacivali meku zemlju, praveći potrebna udubljenja za eksploziv. Verovao sam da je mnogo vremena prošlo, ali su mi drugovi kasnije rekli da smo sve obavili za nešto više od deset minuta.

Sve je bilo spremno, međutim, postojala je jedna teškoća. Eksploziv je mogao da bude aktiviran samo na jedan način. Trebalo je da neko lično učini to u trenutku kad na mostu nastane haos. Da li sam smeо da tražim to od ljudi? Ipak, trebalo je da to budu dvojica, jedan sa jedne, drugi sa druge strane nasipa, pošto nisam imao vremena da povezem ložišta sa eksplozivom.

Pozvao sam ljude. Bez pogovora i kolebanja javila su se sva petorica. Odabrao sam dvojicu. Na brzinu sam im objasnio kad će aktivirati eksploziv. Trebalo je da to bude nepogrešivo tačno, i ja sam u tom trenutku bezgranično verovao u ljude koji su ostali na strani na kojoj ih je čekala sigurna smrt.

Sišao sam na most praćen drugima. Po jedan je ostao na svakoj strani, čekajući moj znak.

Pogledao sam prema mestu odakle je neprijatelj trebalo da se pojavi, U istom času okuka druma se zacrnela. Nisam oklevao. Dao sam znak ljudima pod mostom da pripale sporogoreće štapine, a zatim se sve odigralo kao u magnovenju.

Čuli smo povike razjarenih fašista, pojedinačnu pucnjavu i izvikivanje nejasnih komandi; onda se sve stopilo u urlik koji se s masom telesa, kao lavina srušio na most. Naši ljudi su opalili nekoliko metaka u pravcu neprijatelja i počeli, po dogовору, bezglavo da beže.

Neprijatelj je pokazao krajnju neopreznost. Zakrčili su most, smetajući jedan drugom, obarajući čak i gazeći jedan drugog. Iza okuke su se pojavili konji s lakom artiljerijom i dva kamiona koja su vukla teže topove. Sve je to hitalo ka mostu na kome je već vrilo kao u kazanu. Naši su bežali, zastajali s vremenom na vreme i ponovo bežali. Slika je bila ubedljiva i primamljiva. Prvi neprijateljski redovi su već bili na drugoj strani mosta koji kao da se ugibao pod teretom i navalom telesa. Na nasip su u tom trenutku izbili i kamioni s topovima.

Čekao sam, stežući pesnice, tako da su mi ruke pomodrele. Sve je zavisilo od trenutka ...

Nije trebalo više da mislim. Prolomila se eksplozija, jedinstvena i strahovita, tako da se most na trenutak propeo izdigavši živi teret koji je nosio na sebi. Zatim je sve nestalo u prahu i lomljavi kojog nije bilo ravne. Vapaji i krici straha su se probijali kroz uništilački haos, da bi odmah zatim bili zaglušeni novom detonacijom. Ljudi, vozila i konji na nasipu, smesali su se namah u klupko koje se odmah zatim razletelo na sve strane.

Nastao je haos koji je teško opisati. U metežu tog krvavog mravinjaka nije se znalo ko kud ide i zbog čega ide. Na samoj okuci druma metež se jednog trenutka pretvorio u pravu bitku i borbu za opstanak, jer oni koji su dolazili nisu znali šta se događa, dok oni koji su želeli da se vrate nisu mogli od mase koja je nadolazila.

Tada su i naši ljudi stupili u akciju i dejstvo naših pušaka i mitraljeza dovelo je haos do vrhunca. Bekstvo koje je posle toga nastalo može se samo porediti s paničnim bekstvom pred poplavom ili pred probuđenim vulkanom.

U smiraj toga dana, iako pobednici, nastavili smo svoje neumitno i konačno povlačenje.

Čemu je tada koristio ovaj naš izvanredni podvig ?

Republikanski redovi su počeli da se cepaju. Nije postojala više jedinstvena komanda a vlada je bila skoro bespomoćna. U Madridu je stvorena Hunta, koja je privukla neke vojne jedinice i zahtevala da se okonča besmislena borba, otvoreno ustajući protiv republikanske vlade. Hunta je mogla da bude ugušena, ali nije bilo ni jednog razumnog naređenja, tako da je u Madridu već počela da plamti borba između njenih pristalica i republikanaca. Vlada je izdavala jedno naređenje, sovjetski stručnjaci drugo, a iz komunističkog štaba stizalo je treće. Trebalо je snaći se u tim trenucima. Izvestan broj rukovodilaca otišao je za Sovjetski Savez. Vlada je postojala još samo na hartiji i u mašti onih koji nisu mogli da veruju u krah. Španska bujica se pretvorila u haos koji će prerasti u sveopšti — svetski.

Povlačili smo se prema francuskoj granici. Fašističke trupe i avijacija proganjali su nas neumorno. To je bila epopeja o kojoj se nikad neće moći pisati ni ubedljivo ni istinito, borba koja će dugo čekati da zauzme svoje pravo mesto u istoriji. Korak po korak napuštali smo zemlju kojoj smo svojevremeno poklonili veru i ideale. Ni vera ni idealni nisu bili mrtvi, ali je sada sve to pokrivala mračna senka jedne strašne neminovnosti.

Došli smo do granice. S druge strane međe posmatrale su nas oči Francuske i Evrope, smračene i prestrašene. Trebalо je predati se, ostaviti oružje i utopiti se u prigušeni haos kroz koji su se već sasvim jasno probijali zvuči pretečih i napadačkih fanfara. Fašizam nas je proganjao iz Španije, fašizam nas je goloruke dočekivao u obeshrabrenoj i od straha uzdrhtaloj Evropi.

Stajali smo u dugim redovima i, prilazeći jedan po jedan, predavali oružje. Španski oficir je bio prisutan, a isto tako i pretstavnici francuskih vlasti.

Franc je bacio mitraljez i prošao ne okrenuvši više glavu. Meni je zadrhtala ruka, ali sam uspeo da se svladam. Nisam samo predavao oružje i ostavljao Španiju, već sam se rastajao s mnogima koji su u njoj ostali za večna vremena. Slavko Venkovski nije bio s nama. On više neće bacati bombe i šaliti se u trenucima kad je vedra reč najpotrebnija. Poslednjeg dana borbe, ustao je iz rova kao div i zamahnuo upaljenom bombom. Rafal ga je pokosio. Još dvojica su poginula kraj njega od bombe koja mu je eksplodirala u ruci.

Ušli smo u kamione. Bacati poslednje, tužne i sentimentalne poglede i jadikovati, nije priličilo borcu. Stezao sam pesnice i zube s jednom pomicaju:

„Borba nije završena. To je predah. To je možda pravi početak“.

Sa ovim mislima sam napustio Španiju ne strahujući od neizvesnosti u koju sam odlazio. Mogao sam da zaplačem kad mi je jedna okuka skrila Španiju, ali sam samo stegnuo zube i duboko udahnuo vazduh koji je već itekako mirisao na barut.

Francuska granica nam je bila za leđima, a ja sam živeo sa slikama svih onih lica, svih onih vapaja i suza koje su nas pratile kroz čitavu zemlju.

XII

Došli smo u logor iz slobode; od slobodnih gorskih vukova, pretvorili smo se u robeve. Fašizam je već bio otpočeo svoj pohod, ali to za nas ništa nije značilo. Bez obzira na to što smo se do juče borili protiv zla koje je preraslo u sveopšte, bez obzira na to što je sad Francuska, a sa njom i ceo svet bio na udarcu Hitlerovih trupa, bez obzira na to što je svet zagazio u očiglednu katastrofu, mi smo i dalje bili tretirani kao neprijatelji i robovi. Ona Francuska koja nas je dovela do ushićenja kad smo se s njom sreli prvi put, ona zemlja koja je svojevremeno prva pronela slobodarske ideje, bacila je u logore borce protiv fašizma, onog istog zla koje je već pokucalo na vrata njenog doma. Rat je bio na pragu, rat je konačno otpočeo.

Odmah po dolasku iz Španije sprovedeni smo u jedan manji logor iz kojeg smo uskoro premešteni. Ni u ovome nismo dugo ostali.

Logore su čuvali Senegalci, koji su postupali s nama kao da smo zveri. Svaki pokušaj bekstva ili pa i najmanji sumnjiv potez stizala je jednostavna i neumitna kazna — metak u čelo. Hrane smo dobijali toliko da smo bili osuđeni na laganu i svesnu smrt. Kilogram hleba je dolazio na dvadeset pet ljudi.

Arželes - februar 1939. prvo prebivalište interbrigadista

Možda sam brzo prešao preko ovog mukotrpnog perioda, ali ne vidim potrebe da opisujem put u zatvorenim kamionima, prozivke i raspoređivanje po logorima, ispitivanja koja su bila neminovna. Iz Španije u zatvor! Zar se to može objasniti kad ni nama sve to nije bilo mnogo shvatljivo? Francuska je pristala da nas prihvati, tako da smo u prvom trenutku poverovali da će nam to biti, ako ne azil, ono bar otskočna daska za dalje. Obreli smo se, međutim, ni sami ne znajući kako, u položaju najtežih ratnih prestupnika. Tako je samo Hitler, kasnije, postupao s ljudima koje je odvodio iz porobljenih zemalja. Zar je potrebno da se ponovo prisećam onih peščanih ledina pored mora opasanih žicom, na kojima ne samo da nije bilo zgrada za stanovanje već ni drveta pod kojim bismo mogli da se sklonimo od sunca

ili kiše? Naravno, čovek je stvor koji se veoma brzo snalazi, koji je u stanju da ni od čega stvori sebi uslove za opstanak. Poneko šatorsko krilo, poneka daska, ni sam ne znam odakle, razapeta košulja ili čebe — i eto zaklona.

Preko noći je niklo bedno naselje dostojno svačijeg sažaljenja i pokazalo da ljudi žele da žive i da će istrajati u tom nastojanju.

Ova snalažljivost je bila samo deo života koji je u mnogim vidovima počeo - da se odvija u logoru. Ništa nije zaboravljeno, ništa zapostavljeni. Sutrašnjica je bila neizvesna, ali se zato današnji dan morao iskoristiti do maksimuma. I mi, komunisti, koristili smo ga što smo bolje mogli. Prokrijumčareni partiski materijal dobro nam je došao. Rad nije ni jednog trenutka bio u zastoju. Sastanci su se skoro redovno održavali, a materijal je prorađivan kao da smo u najbezbjednijoj slobodi.

Sekretar naše partiske organizacije u logoru bio je Vlado Ćetković¹³. Njemu, besumnje, treba zahvaliti što je naša partiska organizacija funkcionala besprekorno i što smo izdržali te dane koji nisu bili ništa lakši od onih najtežih u Španiji.

Ipak je postojalo još nešto što nas je održalo, što je, naročito drugovima skrhanim bolešću i ranama, pomoglo da prebrode još jedno iskušenje. Mnogi od njih ne bi nikada videli svoju zemlju da nije bilo pomoći koju je slala Komunistička partija Jugoslavije, kao i pripadnici nekih organizacija iz Francuske. Paketi s namirnicama i odećom koji su stizali značili su još mnogo dana života.

Arželes – opće stanje u logoru

Izbegavam da pričam o beskrajnim danima, o gladovanju i o trenucima kad smo se jedva uzdržavali da ne naletimo na bajonet tamnoputog stražara. Afrikanci koji su nas čuvali bili su prema nama zverski raspoloženi. Da li je to bio godinama nataloženi gnev protiv belog čoveka ili su podlegli propagandi koja je uspela da nas prikaže kao uzročnike svetskog zla.

¹³ Vladimir Ćetković-Vlado, španski borac, prvoborac i narodni heroj. Poginuo 1944. godine kao generalmajor.

Možda je bilo nečeg trećeg ? Uglavnom, iz očiju crnih ljudi je izbijala neopisiva mržnja koja ništa dobro nije obećavala u slučaju najmanjeg prestupa.

Izostavljam i opis kišovitih i olujnih noći kada je veter odnosio naše jadne krpice, vitlao njima i ce-pao ih, bacajući ih na bodljikave žice kojima nismo smeli da priđemo. Trudim se da ne mislim na noć kad smo se odvažili da se provučemo kroz bodljikavu žicu da bismo ukrali nekoliko dasaka, na trenutak kad je blesnulo oružje i meci prikovali dvojicu za tle.

Sati stajanja u stroju, kao kazna za neposlušnost. Fizički obračun, kao odmazda za upornost. Metak u glavu, kao primer drugima.

Nemci su već bili pregazili Francusku i pripremali su se da se bace na novu žrtvu. Raspravljadi smo o ovom na sastancima i s nelagodnošću smo dolazili do zaključka da bi sledeći cilj mogao da bude Balkan, naročito naša zemlja. Nije se više smelo oklevati.

*
* *

— Danas ideš u grad, sa Pavlom, da vadiš zube — saopštio mi je jednog dana, Vlado Ćetković.

Gledao sam ga u čudu, ne razumevajući. Zubi me nisu boleli, i zbog toga sam mnogo puta bio srećan gledajući kako se drugi previjaju od bolova. Pavle Vukomanović¹⁴, i sam prisutan, takođe nije

mogao da shvati.

— Poći će te lekaru — nastavio je Vlado — a kada se nađete u gradu — pravac Jugoslavija.

Zgledali smo se a zatim ponovo pogledali u sekretara.

— Dobićete propusnice — objašnjavao je Vlado dalje. — S vama će poći i drug Moša Štumberger, da bi mogao da vrati vaše propusnice, te da na taj način zavaramo trag bar nekoliko dana.

Vlado nam je pripremio i namirnice za put. Svaki je dobio veknu hleba i po dva kilograma slanine; povrh svega toga i po sto franaka i nekoliko kocki šećera. Pavle i ja smo imali pasoše iz Amerike, tako da smo verovali da će nam put biti olakšan. Izisli smo iz logora, ne verujući sebi samima. U gradu nam je Štumberger kupio vozne karte i oprostio se s nama.

Nismo se usudili da šetamo gradom dok smo čekali na dolazak voza, već smo sedeli u jednom uglu stanične čekaonice trudeći se da nas što manje zapaze. Pavle je govorio dosta dobro francuski, tako da sam sve razgovore i objašnjenja prepuštao njemu. Kad je stigao voz, prosto srno se ušunjali u prvi kupe na koji smo naišli. Stao mi je dah. U kupeu su sedela dva žandarma. Već sam koraknuo unazad, kad me Pavle povuče, dajući mi znak očima da ostanem.

Žandarmi su bili veoma pristupačni i pričljivi. Zapitali su prvo ko smo i kuda idemo. Prva zamka je bila srećno izbegнутa, jer im je Pavle objasnio da smo rudari koji su radili ispod Pirineja i da se sada vraćamo kući. Razgovor je zatim uzeo prijatniji smer, a kada je došlo do jela, sve barijere su pale. Mi smo imali slaninu, a Francuzi vino — to je bilo više nego dovoljno. Iako sam se trudio da dremam u uglu i na taj način izbegnem svaki razgovor, morao sam na kraju da pristupim gozbi koja me je, zahvaljujući dobrom francuskom vinu, malo raskravila. U prilog tome išlo je i to što za sve vreme puta niko nije tražio ni karte ni isprave.

Na lionskoj stanici smo prošli pored kontrole smejući se i razgovarajući sa našim saputnicima. Pavle je čak jednog žandarma uhvatio ispod ruke.

¹⁴ Pavle Vukomanović-Stipo, španski borac, prvoborac i narodni heroj. Nakon rata rezervni p. pukovnik JNA u penziji.

U gradu je trebalo da pronađemo vezu koja je u takvim prilikama potrebnija nego novac. Trebalo je upoznati prilike, odlučiti se na koju stranu poći. Prema uputstvima koja smo dobili u logoru pronašli smo tog čoveka.

— Ne bi bilo dobro da odmah nastavite — rekao nam je. — Treba prvo razumno da ispitate sve mogućnosti. Ideja da najpre odete u Nemačku na rad, pa prvom zgodom u Jugoslaviju, nije loša. Samo, rekao sam već, treba biti oprezan. Nemci su skoro u celoj Evropi. Ne smemo navući ni najmanju sumnju na sebe.

Dao nam je zatim adresu nekog svog poznanika tapetara kod koga je trebalo da se smestimo u prvo vreme.

Da li smo pogrešno upamtili adresu ili je ispalo nešto nepredviđeno, tog tapetara ne pronađosmo.

Počeli smo već da očajavamo, kad nas je slučaj naneo kroz ulicu koja je bila sva raskopana, da bi se postavile kanalizacione cevi. Mnoštvo radnika je radilo duž ulice. Zastali smo i oslušnuli, ne verujući svojim ušima. Čuli smo svoj jezik. Malo zatim čuo sam uzvik i video kako Pavle trči prema jednom radniku, čije je lice bilo razvučeno u osmeh.

Grupa Ličana, radnika, primila nas je raširenih ruku. Osim pomenutih radnika, Pavle je među tim ljudima našao još nekoliko svojih zemljaka.

— Ništa se ne brinite bar za prvo vreme — rekao je Pavlov prijatelj kad je čuo da smo bez novaca i bez stana. — Treba da predahnete malo, to uvek koristi. Ovde ima dosta naših ljudi, tako da nećete imati nikakvih problema.

Te noći smo prvi put posle toliko meseci spavali kao ljudi. Doduše, do dugo u noć smo pričali sa svojim sunarodnicima, ali je to u svakom slučaju bilo okrepljenje a ne zamor.

— Sutra — rekao nam je Pavlov drug — treba da odete i da se javite sekretaru naše partiske organizacije. Pronaći ćemo vam i sobu, pošto naši stanodavci nerado gledaju kad dovodimo koga. Za plaćanje ne brinite.

I sekretar organizacije, Josip Brzić, Dalmatinac, složio se s našim planom. On je smatrao kao najbolje da sve ostalo obavimo preko našeg konzulata, kako usput ne bismo imali nikakvih neprijatnosti.

Možda će se neko zapitati zašto odmah nismo pošli za Jugoslaviju, s obzirom da rat na Balkanu još nije bio počeo. Raspitali smo se i o toj mogućnosti. Međutim, bilo je vrlo dobro poznato da Nemci takve dozvole ne izdaju. Nama se, pak, žurilo u zemlju. Hteli smo da budemo bar što bliže njoj, a tu su nam baš Nemci mogli pomoći. Pošto im je radna snaga bila veoma potrebna, obetućke su primali svakoga ko bi se prijavio za rad. To je bio glavni razlog što smo izabrali baš taj put, kao što će to učiniti i mnogi drugi naši drugovi iz logora po Francuskoj.

Sutradan smo otišli u konzulat i prijavili se konzulu.

Poklonivši se smerno Pavle je počeo unapred pripremljenu priču. Konzul je neko vreme slušao kao da ne razume.

— Želite da radite u Nemačkoj? — upitao je najzad.

Potvrdili smo.

— Zašto baš u Nemačkoj?

— Čuli smo da je tamo potrebno dosta radne snage, a mi smo ljudi kojima je zarada najvažnija.

— Ima još zemalja kojima je potrebna radna snaga — odvratio je konzul besno — a postoji i nešto važnije od zarade.

— Mi bismo žeeli baš u Nemačku — bio je uporan Pavle.

Dogodilo se nešto čemu smo se najmanje nadali. Konzul je zamahnuo i šamar je pukao na Pavlovom obrazu. Obuzeo me je strah da moj drug u besu koji mu je na trenutak izobličio lik, ne uzvrati udarac. Na sreću, sekund kasnije, on je već vladao sobom i smeškao se kao da se nije ništa dogodilo.

— Preko ovoga konzulata nećete nikad otići — besneo je konzul pokazujući nam vrata.

Bilo je najpametnije da odemo i to smo i učinili.

— Ne valja — rekoše nam drugovi te večeri. — To je bio dobar i dosta siguran put.

Do duboko u noć smo razgovarali ispitujući sve mogućnosti.

— Govorite li engleski? — upitao nas je najednom Ličanin.

Rekao sam mu da vladam dosta dobro tim jezikom.

— Pokušaćete — nastavio je on zatim — da odete do švedskog konzula i da mu iznesete svoju situaciju. Naravno, kao što niste rekli našem konzulu da ste bili u Španiji, nećete to reći ni švedskom. Švedska hoće da sačuva svoju neutralnost, tako da su švedski predstavnici veoma cenjeni i imaju ugled više nego bilo koji drugi. Zamolite ga da interveniše kod našeg konzula.

Odlučili smo da sutradan i to pokušamo.

Švedski konzul nas je primio ljubazno. Bio je ogorčen na svog jugoslovenskog kolegu i njegov nepromišljeni postupak. Obećao je da će pokušati da nam pomogne.

U našem konzulatu su nas ovog puta dočekali preko svakog očekivanja. Konzularni činovnik pokazivao je ljubaznost koja je daleko odudarala od njegovog jučerašnjeg stava.

— Ostajete pri tome da radite u Nemačkoj? — upitao je s osmehom na licu. — Pitam vas, jer ima ljudi koji često menjaju odluku, koji zapravo nikad nisu sigurni da li je ispravno ono što je možda na brzinu odlučeno.

Posle overavanja pasoša isplaćeno nam je po sto franaka, što je bilo uobičajeno u takvim prilikama. Pozdravili smo hladno činovnika i napustili konzulat.

Na ulici smo potražili prvu knjižaru i u njoj kupili koverte i hartiju. Na ovakav način je moglo mnogo naših drugova da se spase ponižavajućih logora. Trebalo je obavestiti ih. Napisali smo pismo Vladu Ćetkoviću iznoseći mu sve do najsitnijih detalja. Oprostili smo se zatim od drugova Ličana i na železničkoj stanici kupili karte za Dižon.

U vozu srno našli još nekoliko naših drugova, čiji je pravac takođe bio Dižon. Osim toga što je put bio zanimljiviji, nije se dogodilo ništa što pre polaska nije bilo predviđeno.

Prijavili smo se nemačkim vlastima i čekali da nas rasporede. Nemci su vršili brižljiva ispitivanja i odabiranja iako im je radna snaga bila potrebna. Tako su neki naši drugovi bili odbijeni, među kojima i Đuro Mešterović¹⁵, koji je takođe imao nameru da se preko Nemačke prebaci u Jugoslaviju. On je bio primoran da se vrati natrag. Dali smo mu vezu sa jednim našim drugom u Lionu, koji se zvao Gubaš a čijom je pomoću on prebačen u Marsej a odatle preko Italije u Jugoslaviju.

Kao zanimljivost treba da spomenem da sam druga Gubaša sreо posle rata u Sremskoj Mitrovici i odmah ga odveo Mešteroviću. Susret između njih dvojice bio je više nego dirljiv.

Kad je Mešterovićevo pitanje rešeno, ostalo nam je da se pripremimo za put, tačnije rečeno, samo da krenemo, jer o pripremama nije moglo da bude ni govora, pošto smo na sebi nosili sve što smo imali.

Mesto u koje smo bili određeni, Pavle, ja i još pet Jugoslovena, bilo je nekakvo seoce sa fabrikom u blizini Desaua. Sećam se da su u toj grupi bili moji poznanici Franc Strmola i Geno Lesel, električarski radnik.

Put se otegao jer su nas sumnje i strahovanja opsedali celo vreme. Dojučerašnji borci išli su u fašističku jazbinu kao miroljubivi radnici! Hoćemo li moći dugo vremena da se maskiramo i šta će biti ako nas otkriju? Nemci se ne šale, to je već znala skoro cela Evropa. A u ozbiljnost vremena u kome smo živeli nije se moglo sumnjati.

¹⁵ Đuro Mešterović, španski borac, prvoborac u NOB. Nakon rata generalmajor JNA.

Na putu nas je stigla iznenadna vest. Dovukla se izdajnički, nasmejala nam se u lice i probila nas svojim ledenim dahom: Nemacka je napala Jugoslaviju! Posmatrali smo jedan drugog nemi, nesposobni da ma šta kažemo.

— Sta sad? — prvi je progovorio Franc. — Treba prekinuti ovo bezumno putovanje. Sad smo potrebnii zemlji.

— Umiri se — smirivao ga je Geno, — Sada nekakvo jalovo herojstvo ne bi koristilo mnogo. Moramo da stegnemo srce i da se pretvaramo sve dok svoj plan ne sprovedemo u delo. Niko od nas ne ide da radi za Nemce i da im pomaže, niko od nas to ne bi činio čak i da nas nisu napali.

Utonuli smo u čutanje. Voz je gutao prostor, a naše misli su pokušavale da zaustave vreme, da ga vrate i da mu ne dozvole da doneše ono što je uveliko bila stvarnost. Nije se moglo natrag, protiv toka koji je bio jak i bezobziran.

Prešli smo granicu. Nalazili smo se u Nemačkoj. To nije bilo sve. Išli smo i dalje, sve dublje u špilju iz koje su odašljana naređenja za pokolj i uništenje.

„Put ka cilju“ mislio sam i odmah dočaravao sebi sutrašnji dan. Moraću da se osmehujem, da potvrdim možda opravdanost neprijateljskog pohoda, da se radujem zbog toga. Prikrivati se, nije laka stvar; a u tim trenucima strpljenje se pretvaralo u najteži ispit koji salm u životu imao. Kad sam se kao diverzant skrivaod neprijateljskog pogleda, znao sam da pu u slučaju da budem otkriven odgovoriti vatrom iz oružja i da će svoj život naplatiti drugim. Sada, pritajen u vozu, u Nemačkoj, ne bih mogao da dam nikakav odgovor ako bih bio otkriven, ne bih mogao da iskoristim ono što sam sticao godinama po cenu najvećih odricanja i zalaganja saimog života.

Bili smo kao zveri u kavezu, kao životinje koje, htele ne htele, moraju da slušaju naređenja dresera.

Rešenje je postojalo — strpljivost. A zar je nisam stekao u Španiji?

Odlučio sam: radiću mirno, sve do trenutka dok mi se ne ukaže prilika. A zatim? Odgovor je bio jasan i traženje drugog bio bi besmislen posao. Tek sada je veliki zadatak izrastao pred mnom, osetio sam da je moj životni put tek sada počinjao.

U Desauu sam, smiren, izišao iz voza.

XIII

Ono u šta smo sumnjali i što smo samo nagađali obistinilo se. Od trenutka kad smo prešli nemačku granicu bili smo pod neprekidnom prismotrom, i to ne mnogo prikriveno. Nemci su, uostalom, imali pravo, jer radnici jednog naroda kojeg trenutno porobljavaju ne mogu da budu pouzdan element.

U fabrici su nam ponovo, detaljno pregledali isprave i ispitali nas o najvažnijim stvarima. Bili smo raspoređeni po dvojica ili trojica u zajedničke sobe, koje su se nalazile u zgradi kraj salme fabrike. Ne mogu da kažem da sam se osećao najugodnije, iako sam bio rešen da ne pravim nikakve ispade nego da čekam pogodan trenutak. Nalazili smo se u srcu zemlje koja je uzdrmala svet i koja je i dalje držala čovečanstvo u neizvesnosti. Nemci su naročitu pažnju posvetili ispitivanju našeg porekla.

— Nećemo dozvoliti Jevrejima čak ni da rade za nas — rekao nam je čovek kome smo bili predati. — Ima dosta ostale gamadi, pa jevrejska može da izostane.

Pogledao sam ispod oka ostale svoje drugove. Nijedan mišić se nije pomerio na bilo čijem licu. Taj čovek nas je otvoreno nazavao gamadima, a mi smo to primili kao dar ili bar kao nešto najprirodnije na svetu.

Stajali smo nemi i mirni dok je čovek s očiglednim zadovoljstvom šetao duž stroja.

— U Nemačkoj se — nastavio je — iskiva novi poredak, niče nova kultura, za kojom Evropa vekovima vapije. Vi ste svesni toga i ne treba da vam govorim da je svaki

neodgovorni postupak ustvari nasrtaj na taj poredak. A mi to, kažem vam otvoreno, nećemo praštati. Za dezerterstvo i sabotažu kažnjava se po najkraćem postupku.

Čovek sa skrštenim rukama dugo je govorio naduveno i samouvereno. Nisam se čudio njegovoj bestidnosti i bezobzirnosti, već slepilu koje ga je nateralo da veruje u ono što govorи.

Odahnuli smo kad smo dobili dozvolu da se razidemo, odahnuli samo za trenutak, jer je trebalo ko zna koliko vremena živeti među ljudima čiji je duh bio unakažen.

Iako smo znali da treba stalno biti na oprezu, verovali smo da posle govora koji nam je održan ne može da dođe do iznenađenja na koje ne bismo bili koliko-toliko spremni. Prevarili smo se.

Istog popodneva naređeno nam je da se opet sakupimo pred zgradom, čiji je čudan izgled još na samom dolasku privukao našu pažnju.

— Pre nego što počnete sa ozbiljnim radom — rekao nam je toga dana onaj isti Nemac — treba da se upoznate sa izvesnim stvarima koje mogu biti od neocenjive koristi za vaš dalji život ovde.

Zgledali smo se. Zar su Nemci hteli da nam olakšaju život? Bujicu misli nam je ponovo prekinuo govornikov glas.

— Bićete pažljivi — rekao je — i dobro ćeće upamtiti sve što unutra budete videli i, čuli.

Stražari su se uklonili i mi smo ušli u zgradu. Prolazeći kroz hodnike, gledali smo da nam nijedan detalj ne izmakne, iako nije imalo šta da se vidi osim surih i hladnih zidova. Postajao sam sve više uznemiren, čuo sam svoje srce, a činilo mi se da čujem i udarce ostalih. U ovim hladnim i pretećim hodnicima kezila se nemačka stvarnost na nas... .

I dotada smo slušali neverovatne priče, ali nam je tek u tom času strašna istina zaigrala pred očima. Nemcima je bila igračka da pobiju desetine hiljada. Zar Poljaci i Jevreji nisu dokazivali to? Možda smo i mi došli na red?

Odjek naših koraka se stišavao i do velikih vrata smo došli skoro na prstima. Jedva uzdržavani dahovi pretili su da raznesu pluća, Verujem da je većina u tom trenutku mogla da plače neobuzdano, da jeca i urla ni sama ne znajući zbog čega.

Vrata su se otvorila i na njima se ukazao čovek koji nam je izgledao kao utvara. Zurili smo u njega. Iz bunila nas je prenuo poziv. Trebalо je ući.

Ispunjavali smo prostoriju puštajući na volju očima koje se nisu mogle sputati.

Kameni pod, betonski zidovi, sijalica na tavanici — bez prozora. Zid prema nama bio je bez ičega, samo sa jednom sablasnom i izobličenom senkom. Tačno na sredini stajao je neverovatno visok i snažan čovek, skrštenih ruku. Njegovo telо i zastrašujuća senka koju je ono bacilo bili su sav ukras tog već pomenutog zida.

Kao omadijani, zurili smo u čoveka iako smo znali da ima i drugih stvari koje treba videti.

Osetili smo kako nas je zapahnuo ledeni dah koji je mogao samo da bude proizveden u podzemlju ili u nekoj davno zatvorenoj grobnici.

Uspeli smo da otrgnemo poglede i ispitamo i ostale delove prostane sobe. Našu pažnju je najpre privukao veliki panj i sekira pored njega. Istog sekunda smo shvatili da ti neobični rezviziti pripadaju vlasniku tela čija je sablasna senka bila prikovana za zid.

Duž zidova teški lanci, ogromne gvozdene kugle, sto sa kaiševima, šiljci i nizovi kožnih traka, na čijim su krajevima visile olovne kugle. Malene vrećice u uglu, a pored njih sprava čiju namenu nismo mogli da dokučimo. Pogled se teturao, podrhtavao, skakao kao unezverena divljač i vraćao se ponovo na čoveka i panj.

U kakvoj smo se prostoriji nalazili? S kakvim ciljem smo dovedeni? Mogli smo i da pretpostavimo ali nismo smeli.

Kraj uzglavlja stola, ogroman točak, koji je čeličnim uzetom, preko čekrka, bio povezan sa stolom. Sa tavanice su se spuštale trake na čijim krajevima su bile male, mrežaste korpice. Donji kraj stola je imao dva udubljenja u obliku nogu, čiji je obim mogao da se smanjuje do

veličine dečje noge. Zavrtnji i poluge su pokazivali da ni najmanji detalj nije izostavljen, da ništa nije zaboravljeno.

Sve je ovo potrajalo samo nekoliko sekunada, toliko nam je ostavio naš lagerfirer za upoznavanje. Njegovo lice je bilo mirno i zadovoljno kao lice naučnika koji je došao da nam pokaže svoje životno delo.

— Ovo je soba za klasičan način razvezivanja jezika — rekao je smeškajući se. — Trudite se da ne posedujete takve jezike i da po drugi put ne dodete u ovu sobu. Neko bi ovo nazvao pretnjom, a ja to krštavam opomenom, jer to ustvari i jeste. Životinjama se preti a ljudi se opominju. Smatramo vas ljudima, veliko je to, ne zaboravite i poštujte. Sada vas, kao čovek, pitam: dajete li obavezu da neće biti sabotaže, ni bilo kakvih drugih ispada?

Posle nekoliko sekunada tišine, začuo se žamor koji nije mogao da znači ništa određeno. Ljudi su mumlali, čuli su se najzad i jasni odgovori. Obećavali su.

Lagerfirer je išao od jednog do drugog da bi iz svačijih usta čuo obećanje. Pređa mnom se zaustavio.

Ćutao sam.

— Gospodin ne želi da obeća? — nasrnulo je Pitanje na mene.

Ćutao sam..

Krv je počela da navire u Nemčevu glavu, a oči su zasjale pretnjom.

— Odbijaš da daš obavezu? — proložio se glas. Ćutao sam, ne znam ni sam zašto.

Strahoviti udarac me je prenuo. Zaneo sam se i osjetio jak bol u uvu. Prineo sam ruku i osjetio lepljivu i topalu tečnost pod prstima.

Lagerfirer nije ponovio udarac, ali je čekao spreman na sve.

— Naravno da obećavam — promucao sam najzad i s mukom se osmehnuo.

Napustili smo prostoriju noseći njen ledeni dah na svojim vratovima. Zar je tome čoveku bilo potrebno obećanje posle onoga što nam je pokazao?

Dugo vremena nisam mogao da se otresem utiska koji sam poneo iz sobe za mučenje. I tek tada, posle izlaska iz te jezive kuće, razumeo sam i osjetio onu pravu atmosferu koja je vladala u zemlji koncentracionih logora i straha.

„Izdržati, pritajiti se, izdržati“ mislio sam dok su nas vodili prema zgradi u koju je trebalo da budemo smešteni.

U fabrici smo već zatekli radnike iz mnogih zemalja. Bilo ih je koji su već nekoliko godina radili i stekli izvesno poverenje logorskih vlasti.

Nismo se usuđivali da stupamo u dodir sa svakim, a još manje da otvoreno govorimo sa svakim. O sistemu provociranja smo već bili obavešteni. Ipak, izvesne ljude nismo mogli da odbijemo jer bismo i na taj način navukli sumnju. U takvim slučajevima trebalo je oprezno iznositi svoje mišljenje. Kasnije sam se uverio da je bojazan bila neosnovana, pošto su to u većini bili pošteni i dobromerni ljudi.

Jednoga dana prišao mi je jedan takav.

— Kad te danas upitaju imaš li porodice — poučio me je — reci da imaš. Mnogi to ne znaju, pa izgube mogućnost da odu na otsustvo.

— Ne razumem — rekao sam obazrivo.

Ako si oženjen i, pogotovu, ako imaš dece, otsustvo ti ne gine, a onda, kako znaš — završio je moj poznanik svoje objašnjenje, nasmejavši se značajno.

Nisam mu mnogo verovao ali sam odlučio da ga poslušam. Saopštio sam to i Pavlu i još nekim drugovima u koje sam imao poverenja.

Kad sam se našao pred lagerfirerovim stolom, spremno sam izjavio:

— Oženjen. Troje dece.

Lagerfirer je zapisaо, a u rubrici za platu dodao još četiri marke više koje su davane oženjenima s decom.

Istog dana počeli smo sa radom.

Smišljao sam kako da se dokopam svoje zemlje. Najsigurniji način da se to postigne bilo je da se dobije otsustvo, a ono se sticalo dobrim i požrtvovanim radom. I ja sam počeo da radim tako da nije trebalo mnogo da me moj lagerfirer zapazi.

U blizini našeg logora — ustvari delilo nas je samo nekoliko redova bodljikave žice — nalazile su se barake s političkim zatvorenicima, najviše Nemcima, mada je bilo i drugih nacionalnosti. Gomila sivih ljudi bez ikakvog izraza na smršalom licu, s velikim brojevima na leđima — to su bili nesrećnici koji su se usudili da kažu nešto protiv fašističkog režima ili im je podmetnuto da su to rekli. Svakodnevno su ih rano odvodili na rad, a kasno u noć vraćali. Radili su daleko napornije i daleko više od nas. Posao im je uglavnom bio kopanje rovova i kanalizacioni radovi, koji su nama izgledali beskrajni i besmisleni.

Na jadnim i neopisivo mršavim telima lelujalo se nekoliko krpica, čije se poreklo, i pored najbolje volje, ne bi moglo odrediti. Da li su to nekad bile košulje, pantalone ili radni kombinezoni, niko živi ne bi mogao da kaže. Mnogi su jedva uspevali da krpicama koje su još preostajale skriju najstidnije delove tela.

Neke od tih ljudi smo već poznavali i osmehivali smo im se neprimetno. Izgledalo mi je — Čitao sam iz njihovih očiju — da su im susreti s nama veoma važni, da ih oni skoro održavaju u životu. Videli su koliko-toliko slobodne ljude, a možda su i očekivali nešto. Jadnici, nisu znali da smo i mi u sličnom položaju.

U jednoj izuzetnoj prilici sam ih video na radu i nikad to neću moći da zaboravim. Stražari koji su ih čuvali bili su zveri koje su čekale trenutak da se bace na svoje žrtve. Video sam ih na delu. Ljudi su radili pognutih glava i, u pravom smislu te reči, nisu smeli da ih podignu. Samo dva takva pokušaja i kundak ili korbač bi pronašli svoje mesto. I životinja bi posle toliko sati rada osetila potrebu da podigne glavu i da se ispravi, ali ljudi to nisu smeli. Video sam kako je jedan samo načinio poluokret, tako da sam na trenutak ugledao njegov molečiv i izmučen lik. Video sam i jedno oko. Užasnuo sam se i stresao. U šta je moglo da se pretvoriti oko tog stvora koji pretenduje na ponos, na dostojanstvo i čast — oko jednog čoveka. Shvatio sam u tom trenutku da niko nije uspeo da opiše strahotu, da niko bar nije išao pravim putem u tom poduhvatu. Mnogo sam stvari kasnije video, mnogo doživeo, ali to oko ne mogu da zaboravim. Masakri, gasne komore, logori iz kojih se ne izlazi, poniženja i stradanja koja su bolnija od smrti — sve je to bilo sažeto u tom pogledu oka jednog beznadežnog i poniženog čoveka.

Usledio je udarac i oko je nestalo, glava se zanjihala i samo što nije odletela s tela, koje je i tako već pretstavljalo jedno čudo prirode.

Trudio sam se otada da ne prolazim u blizini radilišta, čak ni kad sam imao stvarne potrebe za to. Zar je bilo potrebno još nešto doznati, videti još jedno takvo oko?

Za te naše susede sigurno smo bili bogovi, nedostižna bića. Osećao sam bol, stideo sam se zbog toga, ne zbog sebe, ne zbog rada koji sam obavljao, već zbog svih ljudi na svetu, zbog njihovog zgaženog ponosa. Hitler je čovečanstvu pripremao omču, ne krijući mnogo. Kakav je bio odgovor na to? Kakav stav? — Za zelenim stolovima svetske diplomatijske besramno se trgovalo, a kao moneta su služili životi koji su unapred bili prežaljeni.

Nedeljom smo dobijali izlaz, tako da smo odlazili u Desau. Vreme smo obično provodili u šetnji, pravljenju planova i povezivanju s našima iz susednih radnih komandi.

Jednoga dana Pavle mi je saopštio ne prikrivajući radost:

— Uspeo sam! Izgleda da će biti prvi koji će dobiti otsustvo.

Nisam verovao svojim ušima.

— Uspeo sam da steknem naklonost i poverenje lagerfirera — nastavio je Pavle i stegao me u zagrljav.

Pavlove pripreme su počele, a ja skoro nisam vladao sobom. Zar je bilo moguće da će kroz nekoliko dana biti u zemlji, da će biti s našim ljudima i govoriti jezikom koji već godinama jedva čujemo. Misli su me saletale a bezbroj poruka koje sam htio da pošaljem po Pavlu, smeće su me sasvim. Odustao sam najzad od bilo kakve poruke, jer sam osećao da ću i ja uskoro za njim.

Došao je dan kad je Pavle trebalo da otpuste. Ispratili smo ga sa ogromnim i neskrivenim nadama da će nas obvestiti čim u zemlji pronađe kanal koji bi i nas prihvatio.

Prolazili su dani. Treće nedelje smo bili sigurni da je naš drug u zemlji i da uskoro treba da očekujemo poruku. Pritajili smo se i radili predanje nego ikad. Trebalo je uveriti neprijatelja da smo nedužni i da mi ne možemo da snosimo odgovornost ako se desi da se naš drug ne vrati.

Poslednjt dan Pavlovog otsustva je istekao. Tada je udario grom. Naš drug se najednom pojavio s prtljagom i dozvolom koju je predao zadovoljnom lagerfireru. Bili smo kao paralizovani, tako da u prvo vreme nismo uspeli da mu postavimo ni najosnovnija pitanja.

— Nisam pronašao vezu — bilo je sve što nam je saopštio skrivajući pogled.

Posmatrao sam ga kao da gledam prikazu.

— I ti si — snašao sam se konačno — iz Jugoslavije ... došao natrag samo zato što nisi pronašao vezu?

Besneo sam i psovao tako da su drugovi morali da me smiruju.

— Sada sam ja na redu — praskao sam — pa ćeš viđeti kako se to radi. Ne samo tebi nego i svima ostalima obezbediću vezu.

Bilo mi je zatim žao Pavla. Prenagliš sam kao i uvek kada su osećanja preovladala mozgom.

Neraspoloženje i mrtvilo su zahvatali sve ljude. Vremena za čekanje nismo imali. Ali šta preduzeti?

Počeo sam postepeno da ostvarujem svoj plan. U radionici sam imao prijatelja, poslovođu, starijeg i dosta dobrog čoveka. On me je toliko zavoleo da sam često bio i neoprezan u razgovorima s njim. Odlučio sam da se njemu obratim za pomoć, pošto je bio u veoma dobrom odnosu s mojim lagerfirerom. On nije oklevao da mi pomogne, pogotovu kad sam mu ispričao kako sam Čuo da moji teško žive i da mi je žena bolesna. Njegova preporuka je našla na dobar prijem kod lagerfirera i ovaj me je odmah pozvao na razgovor.

— Želeo bi malo do kuće? — upitao me je smeškajući se.

— Hteo bih da dovedem ženu i decu — lagao sam. — Žena mi je mlada i sposobna za rad, a ovde sposoban čovek može dobro da živi od svog rada. Osim toga, lakše bi mi bilo kad bismo bili zajedno.

Proveli smo dosta vremena u razgovoru u kome sam mu opisao i ženu i decu, trudeći se da to bude što ubedljivije i nežnije. Izmišljao sam tako da sam se sam sebi čudio.

Istog dana, nešto pre svršetka rada, lagerfirer je banuo u radionici. Posmatrao je jedno vreme kako radim, a onda je, gledajući u mog poslovođu kao da očekuje hoće li se i on s tim složiti, rekao:

— Počni da se spremаш! Kroz nekoliko dana odlaziš kući.

I radionica, i on, i poslovođa, sve je predamnom udarilo u kovitlac. U mozgu stotine čekića odzvanjalo je nekakvu čudnu melodiju koja je pretila da rasprsne lubanju. Srce kao ludo zakuca i potpuno ispuni grudi potiskujući sav dah iz njih. Dok sam buljio u njega, plašio sam se da nisam dobro čuo, da se lagerfirer nije možda šalio. Nisam se bojao da će me uzbuđenje odati, jer je ono za čoveka koji dugo nije video bilo razumljivo.

Sutradan je bila nedelja. Kao što smo uvek činili nedeljom, tako smo i tog dana bazali gradom i kovali moguće i nemoguće planove. Obično smo odlazili u jedan park u kome su se igrala deca pod nadzorom svojih majki. Pošli smo i tada i kad smo se našli u parku, imali smo

šta da vidimo. Dobar minut nisam mogao da se osvestim, niti da progovorim ijednu reč. Vlado Ćetković i Kosta Nađ sedeli su mirno na jednoj klupi i gledali u nas kao da je tako nešto najprirodnije na svetu, kao da smo imali zakazan sastanak.

Koliko je još drugova ostalo u logoru? Ko je uspeo da ode? Kakve namere oni imaju? Rade li? Otkada su u Nemačkoj? — Bilo je bezbroj pitanja koja su navirala i sa jedne i sa druge strane.

Tog dana je otpala uobičajena šetnja po simpatičnom, čistom gradu. Do predveče ostali smo u parku. Tema za razgovor bilo je toliko da je svaka ostala samo načeta. Pa ipak, nad svim temama prevladavala je samo jedna na koju smo se neprestano vraćali: kako se što pre vratiti u svoju porobljenu zemlju? Na kraju smo se dogovorili da, s obzirom na moj skori odlazak, Pavle bude veza između naših dveju grupa i prenese eventualnu poruku koju bih aspeo da pošaljem.

*
* * *

Pripreme i razgovori. Pripreme su se svele na dogovor s drugovima, jer nisam imao šta da pakujem. U Nemačku nisam doneo ništa, niti sam išta stekao u njoj.

Nastupila je i noć posle koje nije trebalo više gledati lagerfirera, noć koja odnosi ružan i težak san, odnosi sive ljude u ritama, odnosi kuću sa dželatom i sobom za mučenje, noć koja beznadežnu i ubistvenu stvarnost treba da zameni krvavom bajkom budućnosti. Nisam spavao, nisam smeо da dozvolim da bez svesti dočekam novi dan, a on je dolazio sigurno i neumitno.

Sutradan sam pošao u pravcu zemlje koju sam pre petnaest godina sa toliko ogorčenog samopouzdanja napustio.

XIV

U vozu, na putu za zemlju koju toliko godina nisam video. Iako sam imao sva potrebna dokumenta, nisam se osećao ugodno. Podozrenje jednog nemačkog službenika bilo bi dovoljno da u korenu saseče sve nade i toliko meseci snevane snove. Mislio sam na trenutak kad će ponovo stupiti na rodno tlo, na trenutak kad će ponovo videti poznata i draga lica. Ništa nisam znao ni o majci, ni o sestri, ništa o svima onima koji su godinama čekali svetskog putnika Ivana Hariša.

Jedno vreme sam se trudio da dremam da bih na taj način izbegao eventualne razgovore i objašnjenja. Nisam bio željan dodira s tim ljudima; htio sam da budem sam sa svojim mislima i planovima.

Brojne kontrole su mi s vremena na vreme prekidale misli. Mnogo puta sam morao da pokazujem isprave i da s najnevinijim izrazom na licu posmatram one koji su ih brižljivo ispitivali. Sve je bilo u redu, pa ipak mi nije bilo priyatno.

Nekoliko Nemaca i dve mlađe Nemice sačinjavali su moje društvo u kupeu. Zahvaljujući ovim ženama, bio sam pošteđen razgovora koji se u takvima prilikama vode. Nemice su bile dosta lepe, tako da su se njihovi saputnici trudili da steknu njihovu naklonost, ne obraćajući pažnju na mene. Stiskao sam očne kapke trudeći se da pružim vernu sliku umornog putnika kome tako nešto ne može da smeta. Jednog trenutka sam začuo golicav smeh jedne od žena i glas čoveka koji je sedeо do mene, a onda sam se opet predavao svojim mislima.

Sati su se vukli u nedogled, bližili smo se nemačkoj granici, mislim na onu nekadašnju, jer se tadašnja nemačka granica nalazila na obalama Jadranskog Mora. Kroz sat ili možda nešto više trebalo je da uđemo u Austriju. Ne znam zbog čega, ali sam verovao da će u Austriji već lakše disati.

Promicali su predeli a tutanj zahuktalog voza je protkivao misli. Gde sam se nalazio? Otvarao sam oči s vremena na vreme. Zajapurene Nemice su razgovarale i bezazleno se

smejale zaboravljujući da njihova braća i očevi ubijaju u tom trenutku nedužne ljude, žene i decu po svetu.

Granica mi je odagnala misli i potpuno me vratila u stvarnost. Ponovo sam morao da pokazujem dokumenta, da se smeškam i pravim nevin izraz lica.

— Žena vam je bolesna? Zbog toga idete na otsustvo? — pitao je čovek držeći moja dokumenta.

— Da.

— Ostajete petnaest dana? U redu... Monotona lupa voza smenila je njegova još monotonija pitanja.

Austrija.

Gutali smo prostor. Moji saputnici otišli su i dobio sam nove. Izišao sam iz jedne zemlje, ušao sam u drugu.

— Krajnji cilj vam je Zagreb? — pita me konduktér.

— Da.

— U Salzburgu čete promeniti voz.

Zahvalio sam se i utonuo u sedište sklopivši oči. To je bila najbolja odbrana od razgovora koji se vode po vozovima. Moji novi saputnici su bili spremni na beskrajno brbljanje, koje je do moje i tako otsutne svesti dopirale kao daleki odjek nečeg neprijatnog. Mislim da u tim trenucima ne bih izdržao razgovor s debelom i zajapurenom Nemicom, s drugom, mnogo mlađom, koja je sve snage ulagala u osvajanje oficira do sebe.

Eksplozije su opet odjekivale u mojim mislima. Da li je to most odleteo u vazduh ili kompozicija voza? Kao vulkan, prolamaju se i nebo i zemlja. Cela Granada je u mraku. Praštalo je i tutnjalo. Kloparali su točkovi koji su jugoslovenskoj zemlji donosili još jednog borca.

Nisam opažao lepote Austrije o kojima sam toliko puta slušao, nisam u tim trenucima imao ni snage ni vremena za tako nešto. Hitao sam ka svojoj zemlji i trebalo je stići što pre, trebalo je savladati prostor u uslovima kad svaki potez drugog čoveka nasrće čoveku na živce.

Glasovi oko mene nisu prestajali, a kikot žena mi je mnogo puta presecao misli i dovodio me skoro do besa. Ipak, trebalo je mirovati, trebalo je izdržati još ovako neznatan deo puta. Prostranstvo američkog kontinenta i polja Španije ostali su daleko pozadi, u nekakvoj prošlosti o kojoj će se kasnije ispredati priče. Cilj ka kome sam hitao nije više bio sadašnjost, već samo budućnost, ma kako ona neizvesna bila. Hiljade pitanja su mučila moj već umorni mozak i ja sam pokušavao da dočaram sebi rodnu zemlju koju toliko godina nisam video, pokušavao sam da stvorim sliku borbe koja se u njoj vodi, studio sam se da sagledam sebe samoga u svemu tome. To nije bilo lako, nije delovalo umirujuće. Koliko puta sam stegnuo pesnice i zaškrgetao zubima, koliko puta sam sam sebe sputao posmatrajući svoje saputnike kroz poluotvorene očne kapke. Nisam smeо privući pažnju, ni jednog trenutka nisam smeо da dam do znanja da je to nesnosno i kikotavo društvo mrsko čoveku koji drema u uglu, čoveku koji ko zna po koji put u mislima ubija saputnika u uniformi, saputnika koji na suprotnom sedištu razmetljivo pokazuje slike i odlikovanja trudeći se da mu ruke uvek budu u blizini saputničinih velikih grudi.

U Salzburgu sam izleteo iz kupea. U tom mestu trebalo je provesti tri sata, a meni je svaki trenutak bio dragocen. Odlučio sam da pronađem nekakvu malu gostionicu u kojoj bih mogao da jedem i da se odmorim na miru.

Iako je to bila Austrija, na ulicama grada sam naišao na atmosferu sličnu onoj u Nemačkoj. Kao i svuda u Nemačkom Rajhu, i ovde su carovali strah i neizvesnost, i ovde su zeleni vojnici bili jedini ukrasi ovog lepog grada.

Slušao sam nekada priče o veselim podanicima Beča, o čuvenim pivnicama i ogromnim kriglama piva koje se ispijaju uz smeh i šalu, o pesmi i nesalomljivoj vedrini koju ovaj narod

poseduje. Ničega nije bilo. Samo poneki plašljivi pogled, na brzinu ispiveno piće i osmeh pun gorčine. Od Francuske do Salzburga nisam sreo iskreno nasmejanog čoveka; čak ni u Nemačkoj. Mogao sam da razumem ljude pokorenih zemalja, ali osvajače, pobednike, one koji su „iskivali novi život”!

Zaustavio sam se pred malom i ljupkom gostionicom. Zavirio sam prvo, a zatim ušao. Nekoliko stolova je svega bilo zauzeto, a za jednim ... Ne, nisam mogao da verujem svojim očima! Svet je bio zaista mali, premali...

Stajao sam nekoliko trenutaka i posmatrao ljude koji nisu ni jeli ni pili, već su sedeli smračeni, oborenih pogleda. Podigli su oči tek kad je iz mene provalio uzvik, koji više nisam mogao da zadržim. Bili su to moji „Španci”: Voja Todorović,¹⁶ Vlado Lončarić¹⁷ i Mirko Krželj.¹⁸

— Geriljero! — začula su se tri jednovremena uzvika.

Izgovarao sam njihova imena ne znajući koga bih prvo zagrlio i šta bih najpre rekao.

Ono malo gostiju nas je začuđeno posmatralo, ali mi nismo obraćali pažnju na to.

Nešto novaca što sam bio uštедeo i kuponi za ishranu dobro su došli mojim gladnim drugovima, koji su očima proždirali jelo iz tanjira na susednim stolovima. Razgovor je prestao i ja sam radosno posmatrao kako halapljivo jedu, ne nalazeći dovoljno vremena ni da dobro sažvaču hranu. Tek kad su ta-njiri bili prazni a velike krigle pune piva ispijene, Voja mi se obratio, odgovarajući tek tada na pitanje koje sam mu bio postavio na početku ručka.

— Saradujem sa Cvetkom¹⁹ u prebacivanju naših „Španaca” u zemlju.

— A vas dvojica? — upitao sam Lončarića i Krželja.

— I mi se za koji dan prebacujemo u zemlju — odvratio je Mirko. — Bežimo, pa se ne usudujemo da neprekidno putujemo.

— Je li mnogo naših ostalo u mestu gde si radio? — zainteresovala se Voja.

— Petorica — rekoh mu — ali se i oni spremaju. Sve zavisi od uspeha mog poduhvata.

— Verujem da će ih sačekati — rekao je Voja razmislivši malo — pogotovo što očekujemo da prebacimo dve velike grupe koje dolaze direktno iz Francuske.

Dobrih pola sata smo se zatim utopili u uspomene i sećanja na vremena koja su, iako davno prošla, bila još uvek živa i neizgladivo utisnuta u sećanja. A onda, pošto sam im ostavio moj paket s hranom, preostale kupone i nešto novca, rastali smo se raspoloženi i vedri. Nikakvo loše predosećanje nije pomučivalo ovaj radosni trenutak u tuđini, jer smo osećali da ćemo se uskoro opet sresti, i to u svojoj zemlji i opet s oružjem u rukama.

Na stanici sam čekao nešto više od petnaest minuta. Čim sam ušao u voz, pronašao sam mesto i, po svom običaju opet sklopio oči. Bilo je dovoljno misliti na susret s drugovima i na ono što me je očekivalo u bliskoj budućnosti, pa da vreme počne brže da protiče.

Promicali su predeli. Kroz nekoliko sati je trebalo da pređemo našu nekadašnju granicu. Vraćao sam se u svoju zemlju ostavljajući za sobom ceo jedan život. Zar ne bi bilo bolje reći; naoružan jednim životom? Američki kontinent, Španija, logori — to su bili arsenali, dragocene riznice iz kojih sam pokupio ono najdragocenije: životno iskustvo. Ni neizvesnost, ni odricanje, ni opasnost nisu mi bili nepoznati. Sa smrću sam se sukobljavao nebrojeno puta. Najsvetliju kariku u tom lancu činila je Španija, najveća i najdragocenija škola u mom životu. U njoj sam pronašao i roditelje i braću i sestre, u njoj sam se posle toliko godina usamljeničkog lutanja ponovo našao u krugu jedne nedogledne porodice, čije članove neću nikad zaboraviti.

Skrivao sam oči jer sam znao da plamte i da me mogu izdati.

— Isprave!

¹⁶ Voja Todorović, španski borac, prvoborac u NOB. Poslije rata generalpukovnik JNA.

¹⁷ Vlado Lončarić, španski borac, prvoborac u NOB. Poslije rata generalmajor JNA.

¹⁸ Mirko Krželj, španski borac, prvoborac u NOB. Godine 1959. izdao autobiografski roman „Narandže u krvi”.

¹⁹ Većislav Cvetko-Flores, španski borac, prvoborac u NOB, narodni heroj. Streljan od ustaša 1941 godine.

Opet glas konduktora traži, zahteva, nasrće. Ruke se pružaju, šušte hartije, a sve te nepotrebne radnje samo udaljuju čas kad će se naći na tlu tako drage i tako poznate zemlje.

Debeli, zajapurena žena do mene, traži, pretura po torbi i izaziva u meni neiskazivi gnev. Već i čovek u uniformi, koji čeka na dokumenta, postaje nestropljiv, ali ipak mora da čeka, jer žena govori nemački. Žena se smeška samouvereno i glupo. Na kraju, čovek u uniformi zaboravlja na urođenu učitost. Nervozno pregleda hartije, mrmlja nešto i bez pozdrava izlazi iz kupea.

Ostajemo sami. Čuje se samo ubrzano disanje debele žene. Lica su napeta, čudno, ali mi izgleda kao i da ostali očekuju ono što mene muči toliko vremena. Pokušavam da ih bolje osmotrim i da im se dokopam očiju. Uzalud je, svi gledaju pred se i očekuju ...

Sekund, ne više... možda je proteklo dva... Zvižduk i tiha škripa. Iako nisam gledao kroz prozor, osetio sam trenutak kad sam se našao u svojoj zemlji.

III

NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA

XV

Vrata kupea su se s prodornom škripom i cijukanjem, od kojih se čoveku koža ježila, a zatim snažnim treskom, otvorila. Podigao sam očne kapke koliko da kroz trepavice bacim krdomice pogled na bučnog pridošlicu. I tada, pre nego što je upalio svetlost, dok je još pipao po mraku tražeći prekidač ispod prljave zavese koju smo bili navukli na vrata, čuo sam njegov osoran glas:

— Vaše legitimacije!

Srce je počelo snažno da mi lupa, a nešto što se iznutra pelo prema grlu, nadimalo mi je grudi do te mere da sam mislio da će prsnuti. Zar je bas sad, na domaku cilja, morao da se pojavi! A većina onih koji su me ispraćali iz Karlovca i poželeti mi da srećno stignem u to malo selo na granici Like i Primorja bili su uvereni da je ovo parče pruge poštovanje ovakvih nemilih poseta.

Svetlost je blesnula. U okviru vrata nalazio se, u uniformi ustaškog podoficira, nekakav kržljavko koji nije mogao imati više od devetnaest godina. Samo sam za trenutak obuhvatio pogledom njegovu rahitičnu figuru, tanak kao u pileta vratiti i nadmeni izraz golobradog lica, i opet čvrsto stisnuto očne kapke, ne pomicući se iz ugla.

— Marija Šnajder — slušao sam s napregnutom pažnjom kako ustaša otegnuto čita podatke iz objave žene koja je sedela do vrata. — Kuda putujete?

— Sin mi je u bolnici — odgovorila je žena i pomenula mesto u koje je putovala. — U domobranima je — dodala je slobodnije. — Ranjen je pre dva dana.

— Hvala — čuo sam ustašu i šuštanje objave koju je žena savijala uzdišući.

Još dvoje, pomislio sam, a onda sam ja na redu. Desnom rukom, koja mi je bila prebacena preko stomaka prema kuku, neprimetno sam podigao naviše, a mišicom leve ruke pritisnuo revolver koji je bio privezan ispod samog pazuha. Onda sam još jedanput otškrinuo očne kapke i pogledao u veliki ranac što se u mreži, preko puta mene, Ijuljuškao po taktu točkova.

— Mate Šarac — prenuo me je opet unjkavi glas ustaše. — Vi se vraćate kući, u Liku?

— Da — odreza čovek iz basa i taj odgovor mi bi dosta da poverujem da bi toj kretenastoj figuri što izigrava vlast u ovom kupeu ovaj isti Mate Šarac najradije slomio vratiti ili razbio glavu jednim udarcem svoje ogromne pesnice.

Onaj prvi trenutak uzbudjenja, koji je uvek znao da navre u ovakvim prilikama i da ispunji čoveka, postepeno me je napuštao. Znao sam da je legitimacija koju mi je nedavno dao Ilija Engel u Zagrebu remek-delo veštog bezimenog falsifikatora i da — ako bi neko drugi i primetio — ovo nedoraslo ustaško štene sigurno neće biti sposobno da zapazi ništa na njoj što bi zagolicalo njegovu posebnu pažnju. Taj zaključak, i onaj otsečni, gotovo izazivajući odgovor ljudeskare do mene, potpuno me smiriše. Ipak mi se učini kao najpodesnije da se i dalje ne mičem, kako bi izgledalo da spavam. Možda će ...

Ustaša je glasno proveravao podatke devojke prekoputa Ličanina. I ona se vraćala kući, u jedan od najlepših gradova našeg severnog primorja.

Bio sam ja na redu.

— Vašu legitimaciju!

Ćutao sam i nisam se pomicao.

— Vašu legitimaciju! Čuješ — ponovi on i pređe najednom na „ti”, našta ga je, verovatno, ohrabriло moje dotrajalo odelo i neobrijano lice.

— Ama, pusti čoveka da spava — zabrunda Ličanin. — Kako bi bilo da tebe neko...

— Nisam te ništa pitao, — zareza kržljavko — i za tebe će biti bolje da čutiš. Hej ti, — obrati se on opet meni i snažno me prodrma.

Ja se, tobože, trgoh i ustreptah očima.

— Legitimaciju! — ponovi ustaša, natuštena, važna lica.

Pružih mu je.

— Ivan Minarek, drvodeljski radnik? — I ne sačekavši odgovor, upita: — Kuda ćete?

Rekoh mu mesto u blizini mog pravog cilja u kome se — kako mi je dan ranije spomenuo Josip Kraš²⁰ ispraćajući ime — nalazi velika strugara.

Sravnjujući, valjda, moj lik sa onim na slici, ustaša me dobro zagleda, pa mi vradi legitimaciju. Zavalih se ponovo u ugao vagona i trenutak kasnije vrata našeg kupea opet zaškripaše i tresnuše. Moj prvi komšija promrmlja nešto kroz brkove koji su mu gotovo zaklanjali usta, a devojka se, prekoputa njega, glasno nasmeja. Točkovi voza su i dalje jednočlano kloparali, a prodorna sirena na lokomotivi gotovo je svakog minuta po nekoliko puta pisnula. Sve ono što se dogodilo tih dvadesetak dana otkako sam se, posle toliko godina provedenih u tuđini, opet vratio u zemlju, zatim poslednji dani i susreti pred polazak na zadatku čiju sam težinu i delikatnost u potpunosti osećao i shvatao, razbiše mi san i odagnaše ono mrtvilo u koje čovek upadne posle jednog trenutka punog napetosti, kakav je bio ovaj koji je prošao.

— Zapali! — zabrunda Ličanin kraj mog uva. — To smiruje, a tebi je, možda, ponestalo duvana.

Bez reči uzeh pruženu, izlomljenu cigaretu i prinesoh je upaljenoj šibici. Nekoliko snažnih uvlačenja i plavičasti dim zapliva kroz vazduh, pođe prema otvorenom oknu i silovito jurnu napolje. Ja se ponovo šćućurih u svom uglu i pokušah da se setim svega onoga što je proteklo u tih dvadesetak dana, da, ko zna po koji put, proverim još jedanput da nisam štogod zaboravio od onoga što mi je na rastanku rečeno, što je moralo ostati zapisano samo u mojoj pameti.

Radićeš ono što si radio u Španiji — kao da sam kroz lupu točkova čuo glas Štefe Crnojević, sestre mog dobrog druga iz Španije, Izidora Štroka²¹, kod koje sam se najpre sklonio po dolasku u Zagreb.

— Tako je, Geriljero, — prisećao sam se reci Roberta Domanija²², takođe „Španca“, koji je sedeо kraj prozora i, s vremena na vreme, bacao obazriv pogled niz Tratinsku cestu obezbeđujući nas tako od neželjene posete. — Samo ti nastavi svoj stari posao.

Gotovo iste reci mi je ponovila dan kasnije i Anka Berus²³ dovodeći me u vezu sa Ilijom Engelom²⁴, kome sam imao da zahvalim za ovu tako vesto falsifikovanu legitimaciju.

Voz je počeo da usporava svoj hod, dok nije stao. Šištanje lokomotive i škripa kočnica prekinuše za trenutak nit mojih misli. Konduktor je izgovorio ime stanice i ja sam znao da je sledeća ona na kojoj treba da siđem. Peron male stanice bio je potpuno prazan. Nijedan putnik da siđe sa voza, nijedan da se popne. Čovek sa crvenom kapom i signalnom palicom, koji je sanjivo stajao baš pod mojim prozorom, mahnu rukom i kompozicija krenu.

Zora je već uveliko bila ovladala. Rumen koja je sve više obuzimala jedan deo horizonta i nebo bez ijednog oblaka nagoveštavali su još jedan užaren avgustovski dan, po kome je, sa teretom na leđima koji nije bio lakši od dvadeset kilograma, trebalo preći nekoliko desetina kilometara preko vrelog primorskog kamena.

Točkovi opet zakloparaše, a misli se ponovo vratiše na ono mesto gde su bile prekinute.

— Ti ćeš, Ivane, — zazvonile su mi sad reči Josipa Kraša dok smo on, Kosta Nad²⁵, Josip Štajnberger, još neki drugovi i ja išli od Edison-kina u Karlovcu gde nas je Kraš sačekao — otići na granicu Like i Primorja. Mi znamo šta si ti radio po Španiji, pa te baš zato šaljemo na ovaj teren na kome ćeš se ti, sigurno, ponajbolje snaći. Nažalost, u sadašnjoj situaciji ne

²⁰ Josip Kraš, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poginuo u NOB.

²¹ Izidor Šrok, španski borac, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poslije rata pukovnik JNA u penziji.

²² Robert Domani, španski borac, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poginuo u NOB.

²³ Anka Berus, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poslije rata član Izvršnog veća Hrvatske.

²⁴ Ilija Engel, španski borac, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poginuo u NOB.

²⁵ Kosta Nad, španski borac, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poslije rata generalpukovnik JNA.

možemo se držati pravila da bi diverzanti trebalo da poznaju teritoriju na kojoj vrše operacije. Mi te šaljemo u kraj koji ti je veoma malo poznat. Time hoću baš da ti kažem da se obavezno osloniš na ljudе sa terena. Partiska veza neka ti u prvo vreme svuda posluži pri kontaktu, proveravanju i odabiranju ljudi, a kasnije se uzdaj u svoj profesionalni njuh. Organizuj ljudе, a... dalje znaš sam. — Nasmejao se i uhvatio me ispod ruke. — Učiniš li ono što si učinio u Španiji, ti si svoj dug odužio.

Sutradan, pre nego što sam krenuo na stanicu, predao rni je veliki ranac.

— Tu imaš nešto što će ti za prvu priliku biti dosta, a kasnije se sam snađi — rekao je, otvorio ranac i pokazao mi nekoliko paketića prešovanog eksploziva i dve nagazne mine. Opet se nasmejao: — Kako se s ovim barata, veruj mi, ne znam. A ovo — pružio mi je revolver i jednu kartonsku kutijicu punu metaka — sakrij negde i nek ti se za svaki slučaj nađe pri ruci... Ime onog čoveka i lozinku nisi zaboravio ?

Ponovio sam i jedno i drugo.

Kad smo jedno drugom snažno stisli ruku i zagrlili se, nisam ni slutio da tog izvanrednog čoveka i borca nikad više neću videti.

Najednom, uz strahovitu škripku točkova i trzaj zbog koga sam snažno tresnuo glavom o ram prozora i namah se osvestio, kompozicija naglo stade. Bilo je očigledno da je neko povukao sigurnosnu kočnicu. Devojka polete Ličaninu u naručje koji je, ne obazirući se ni na koga, skidao sve svece s neba mašinovođi, dok se žena u uglu krstila i izbezumljena pogleda čekala šta će se dalje zbiti.

Nagnuo sam se kroz prozor. Galama s polja i iz vagona zaglušila je Ličaninove reči. Lokomotiva i dva prva vagona nalazili su se na mostu ispod koga je proticala reka. Baš u tom trenutku odjeknuše dva revolverska hica. Isti onaj šiljati ustaša istrča iz vagona do ograda mosta i poče nišaniti u vodu. Odjeknuše još dva pucnja.

Odnekud se pojavi još jedan čovek u ustaškoj uniformi, pa i on šašu čitav šaržer u nešto što je trebalo da se nalazi ispod njih.

— Ubiće ga, majku im... — procedi Ličanin kroz zube, potiskujući me svojim širokim ramenima u ugao prozorskog okna.

— Neće — odgovorio sam mirno želeći žarko da se ta moja pretpostavka obistini. — Pucaju nasumice, Ne vide ga.

— Daj bože ... !

Ustaša isprazni ostatak šaržera i brzo ga zameni drugim, punim,

— Eno ga — začusmo nečiji piskav uzvik iz jednog vagona ispred nas.

Zaista, stotinu metara nizvodno izroni glava čoveka. Nekoliko snažnih i brzih zaveslaja rukama najbolje su svedočila da je nepovređen. Nešto kasnije čovek se uspravi, pretrča peščanu obalu široku tridesetak metara, pa zamače u vrbak koji se utapao u gustu šumu brežuljka na levoj obali reke.

Ustaše ponovo pripucaše. Znali smo da su to meci izbačeni uludo i da njima više iskaljuju svoj bes što im je plen tako olakso izmakao iz ruku.

U kratkom zatišju, sasvim na drugom mestu, iz zelenila, ponovo izroni onaj čovek. Njegova stisnuta pesnica zamahnu kroz vazduh i mi čusmo sasvim razgovetno reći jedne poznate naše psovke. Zatim ponovo nestade u šipražju pre nego što su iznenadene ustaše ispalile i jedan metak.

— Bogami, — oduševi se Ličanin — ne bih želeo da budem u koži ovog našeg ustaše ako se ikad budu opet sreli... Nego, prijatelju, pošto se tvoja stаница bliži, da mi zapalimo još po jednu.

Dok sarn ponuđenu cigaretu pušio u slast, a Ličanin mi nadugačko pričao neke svoje zgodе i nezgode iz Prvog svetskog rata, voz uđe u razrušeni stanični peron na koji je trebalo da siđem. Starac mi pomože da stavim ranac na leđa pa mi, ispraćajući me do izlaznih vrata vagona, steže ruku i poluglasno, dok mu se usne razvukoše u osmeh, reče:

— Srećno, mladiću!

Bilo je toplo jutro, mnogo toplije nego što bi ga poželeo čovek koji je nosio na leđima oko dvadeset kilograma tereta. Tek što sam zakoračio nekoliko puta, a znoj je već počeо да се sliva niz lice i vrat. Verujem da su taj iznenadni proces naročito ubrzala dva stržara — jedan ustaša i jedan Talijan — koja su na izlazu iz ostataka nekadašnje stanice revnosno kontrolisala putne i lične isprave. Odahnuo sam punim grudima kad sam srećno prešao i tu prepreku i prašnjavom ulicom, punom svakojakih otpadaka posle proteklog pazarnog dana, zakoračio prema mestu udaljenom nekoliko stotina metara od stanice. Tom ulicom koja, prava kao sveca, prolazi tačno kroz centar mestašca i deli ga na dva dela trebalo je ići sve dole dok i poslednje kuće ne ostanu za leđima. Na onoj drugoj strani, tamo gde se kod drvenog mosta na gotovo presahloj rečici, koja se, samo dva kilometra dalje, gubila u pesku, odvajao jedan puteljak prema brežuljcima što su se nadovezivali i srastali s brdima na jugozapadu i jugu, trebalo je skrenuti. A onda, nešto više od tri stotine metara, u voćnjaku iz koga je štrcalala ogromna krošnja starog oraha, nalazila se kuća čoveka koga sam tražio.

Ubrzao sam korak, prašnjava ulica se otegla u nedogled. Na njoj ni žive duše, kao da je celo mesto spavalo mrtvim snom. Jedino što bi, s vremena na vreme poneki petao svojim kukurikanjem i pas lajanjem remetio gotovo savršenu tišinu usnulog primorskog mestašca.

Stigao sam do mosta. Negde iz daljine čulo se dovikivanje pastira i blejanje ovaca. Cvrkut ptica opijao je isto onako, kao što je opijao i miris trave i one divne svežine koja je nadirala sa okolnih brežuljaka u ovu sparnu kotlinu.

Kad sam pokušao da otvorim kapiju, s one strane visoke daščane ograde, dočeka me besno lajanje psa. Pas je lajao sve bešnje i ne potraja dugo a na vratima kuće se pojavi čovek četrdesetih godina, sanjiv i samo u gaćama i košulji. Bilo je očigledno da je upravo ustao iz postelje.

— Jeste li hteli nešto, prijatelju? — Oči čoveka hitro skrenuše s mog lica niz put kojim sam došao, kao da traže nekoga.

— Mogu li dobiti vode za piće, druže? — izgovorih ja lozinku potencirajući u njoj reč „druže“ i upreh pogled u čovekovo lice koje se preli osmehom.

— Ako hoćeš, mogu ti i vina dati — odgovori čovek i pride kapiji. — Jesi li sam?

— Jesam.

— Uđi. Najavili su tvoj dolazak još pre tri dana, a ti nikako da dođeš. Tvoje je ime Ivan?

— A tvoje Bogdan?

— Bogdan Mamula.

— Zovu te Tučak?

— Zar i to znaš? — nasrne ja se čovek glasno. — Malo se njih seća tog mog nadimka. — Pa, uđi.

Iz kuće je dopirala lupa. Na vratima se pojavi mlada žena s vedricom i tronožnom stoličicom u rukama. Klimnu mi glavom i poluglasno požele dobro jutro, pa se uputi toru iza kuće, odakle je dopiralo povremeno blejanje ovaca.

— Da pojedemo nešto? Sad će žena... Bi li hteo možda malo da prilegneš?

— Hvala! Ni jedno ni drugo. U vozu sam i odremao, a i jeo ono što su mi drugovi spremili. Ja bih najradije krenuo dalje... pre nego što upekne sunce.

— Vode ćeš bar za put poneti, jer prolaziš kroz kraj koji u njoj veoma oskudeva. Sedni! Ja će se odmah vratiti.

Posle pet minuta vratio se s punim loncem toplog ovčjeg mleka. Nalio je dve velike čaše i seo prekoputa mene.

— Čovek koji će poći s tobom uskoro će doći. Poslao sam ženu po njega — reče pošto je jednim snažnim gutljajem otpio polovinu čaše. — Ići ćete na Breznu. Odatle nemojte na Jasenak. To je, istina, dobar drum, ali duži put. Osim toga, preko dana najdu i žabari u svojim kamionima. Skupljaju letinu gde je god mogu naći, pale kuće i ubijaju. Od Brezne ćete prečim

putem preko Crnog Vrha na Drežnicu. Uštedećete sigurno dva sata hoda i, što je najglavnije, put je mnogo sigurniji.

— Zna li moj pratilac sve to?

— Za to ne brini. Idite samo ovako kako sam vam rekao, pa ćeš sigurno naći one koje tražiš. — Čovek je zastao kao da se dvoumio da mi kaže nešto što mu je bilo na vrhu jezika. Ipak se odlučio:

— Ne želim da te plašim, ali... pričuvaj se! Znaš, Drežničani su dobri, ali se može naći i poneki od onih gadova. Obrati dobro pažnju na svoju najbližu okolinu. Odabereš li pouzdane ljude i steknete li jedni u druge poverenje, biće dobro ... Ali šta ti ja to pričam, kad ti, sigurno, sve to znaš bolje od mene. — Moj domaćin ponovo zastade, pa zapita: — Rekoše da si „Španac“?

— Jesam. Znači li ti to nešto?

— Mnogo; ali... zamišljao sam te nekako ...

— Kako?

— Pa, tako — snebivao se čovek — nekako višim, krupnijim; kad ono ti. ispade i niži i suvliji od mene.

— Za moj posao ne bi, ni valjalo da sam deblji i krupniji — nasmejah se. Iza kuće se ču razgovor.

— A, evo ga. Imaš vodiča kakvog nadaleko nema. Ne obraćaj pažnju na njegove godine; zna ti taj i svaku kozju stazicu u predelu kojim ćete ići.

Pomislio sam da će iza kuće iskrasnuti kakav držeći starac, kakvih su Banija i Lika pune, a ni sam ne znam zašto, ali poželeh da to bude onaj Ličanin s kojim sam te noći putovao.

U kuću uđe najpre žena sa istom onom vedricom na čijem je dnu bilo nešto mleka i tronožnom stolicom, a iza nje, na moje veliko iznenadenje, pojavi se mladić, koji nije mogao imati više od petnaest godina.

— Iznenaden si? — nasmeja se domaćin — a ja sam ti rekao da ne obraćaš pažnju na njegove godine. Uverićeš se da ovo dete vredi više nego dva odrasla.

Dečak, u nekakvim velikim vojničkim cokulama, suknenim pantalonama i šarenoj cicanoj košulji, zarastao u crnu, kudravu kosu i maljav po licu, a naročito po gornjoj usni, razvuče svoje lepuškasto dečačko lice u srdačan osmeh.

Pružih mu ruku, i začudo, on je snažno steže i kao prisan stari prijatelj, dobro prodrma. Dva reda sitnih, belih kao sneg zuba, blesnuše ponovo.

— Zdravo, druže, — reče veselo glasom koji je osetno mutirao. — Hoćemo li?

I, ne sačekavši odgovor, zgrabi moj ranac pa, mada sam se ja protivio, on ga kao od šale baci na leđa i zakorači u dvorište.

— Menjaćemo se — reče veselo. — Dosadiće nam i jednom i drugom... Pa zdravo, Bogdane! Zdravo, Jovanka!

Pozdravih se s domaćinima i požurih za dečakom koji je dugim koracima već grabio prema šumarku iznad kuće.

— Stići ćemo do predveče, — dočeka me njegov lomljiv glas — čak i da ne žurimo ovoliko. — I on uspori hod, što je bilo očigledno da je učinio zbog mene.

— Ne reče ni kako se zoveš? — upitah ga posle nekog vremena.

— Mile... Mile Žiža, a zovu me... ali bolje da vam to ne kažem, gadno su mi ime izmislili. — I on odmahnu rukom. — A vi imate nekakav posao u Drežnici?

— Tako nešto, Žiža.

Dečakova se glava približi mojoj i on kao da poverava tajnu koju je čuvao, upita:

— Hoćete da dižete narod na ustaše, Švabe i Talijane? — Sa zatiljka potisnu kapu na oči i puče jezikom. — Eto mene, druže, odmah kod vas. Ovi naši ovde kao da još nemaju nameru da se dižu.

— Nije li malo prerano za tebe, Žiža? — upitah i dođe mi da zagrlim tog pametnog i lepog dečaka koji je rezonovao pravilnije nego mnogi odrasli. — Šta bi rekli tvoji, otac i majka?

Dečak se uozbilji i meni bi žao što sam ga tako naglo presekao u njegovim sanjarenjima.

— Nemam ja nikoga, druže. Bar bliže rodbine nemam, a ona dalja baš kao i da mi nije rod. — Bore počeše polako da nestaju s njegovog čela dok mi je dalje pričao: — Oca nisam ni zapamtio. Izgubio sam ga dok sam još bio mali: nastradao je u planini prilikom seče šume. Majka je umrla pre sedam godina. ... od sušice. Jadnica, mnogo se namučila. — osećajući da mi nije dao sva objašnjenja, on nastavi: Inače, mi smo iz Korduna, iz Perjasice... Posle majčine smrti pomogle su me komšije, naročito stric Bogdan. Njemu imam da zahvalim što sam završio i osnovnu školu. Znate majka nije imala volje da me da u školu, ustvari, jadnica, jedva je zarađivala za hleb i malo krompira.

Dečakova sudbina me je duboko dirnula. U toj nesrećnoj Jugoslaviji bilo je još mnogo onih koji su bili ostavljeni na milost i nemilost svojoj najbližoj okolini. Ovaj dečak je još imao sreće da ga je prihvatio čovek kakav je bio Bogdan Mamula, a šta bi bilo od ove čiste, nepokvarene duše da je to bio neko drugi kome moralni nazori nisu pretstavljali probleme o kojima je imalo smisla razmišljati?

— Striče, — zapita me najednom dečak — jeste li vi član Partije?

— Jesam, Žiža. Zašto pitaš?

— Onda mogu da vam kažem. Stric Bogdan je sekretar mesnog komiteta.

— Znam, dečko. Zato sam njemu i došao.

— Rekao je — nastavi on poverljivo — da će i mene uskoro primiti... dok malo poodrastem.

— Želiš li to, Žiža?

— Mnogo, striče.

— A zašto?

— Pa, po onima koji se skupljaju kod strica Bogdana, vidim da su sve to pošteni i pametni ljudi.

Zagrlio sam ga čvrsto i dok se on trudio da smiri svoj razigrani hod i da ga podesi prema mome, izbili smo na prostrani proplanak visoko iznad Gomirja, sa koga je vodio uzani puteljak naniže, ka drumu koji se belasao u izmaglici.

*
* * *

Sunce je bilo tako pripeklo da mi je ranac izgledao duplo teži nego što je ustvari bio. Košulja se zlepila za telo i tanki potočići znoja slivali su se niz lice, pa duž tela nestajali negde oko pojasa. Usijani vazduh sušio je nemilice grlo. Svakog časa sam potezao iz boce po gutljaj mlake vode, osećajući posle svakog takvog gutljaja još veću žeđ. Nagoveštaj Mamulin da usput nećemo naići na vodu nagonio me je da ekonomišem s tom dragocenom tekućinom, makar bila tako topla i neukusna.

Žiža je i dalje veselo koračao kao da ga se ni najmanje nisu ticali ni sunce što je nemilice prosipalo toplotu, ni tvrdi, pun rupčaga drum, ni žeđ koja je iscrpljivala telo. Samo je jedanput povukao nekoliko gutljaja vode, a izgledao je čio i raspoložen, baš onako kakav je bio kad smo pošli ispred Mamuline kuće. Čavrlijao je veselo i to je bilo jedino olakšanje koje je donosilo malo smirenja i spokojstva i razbijalo mrzovolju koja se, hteo to čovek ili ne u takvim trenucima uvlačila u njega.

Prošli smo južno od nekakvog sela uklještenog dvema kamenitim liticama. Drum se u oštrim serpentinama peo sve više, da mi je duša došla u nos, a noge već počele da posustaju. Potražih očima u blizini kakvo drvo u čijoj bi hladovini predahnuo nekoliko trenutaka, ali na

čitavom horizontu, izuzev okomitih litica od stenja i zakržljalog drveća, nije bilo ničega što bi moglo poslužiti kao prijatan zaklon posustalom putniku.

Još dva zavijutka i mi se nađosmo na vrhu. U dubini, ispod nas, vijugala je beličasta traka druma kojim smo došli, a nekoliko njivica kukuruza gubilo se u magličastom, usijanom vazduhu, koji je pokušavao i njih da sprzi kao što je uspevao da iz naših tela izmami i poslednji ostatak životne svežine.

Povetarac, koji se, istina, jedva osećao na ovoj uzvišici, dobro nam dođe. Skidah ranac i sedoh na belo okrečeni kameni ivičnjak. Žiža svali veliki kamen preko ivice druma, a on se, skačući s kamena na kamen, otkotrlja strahovitom brzinom povlačeći za sobom i druge, koji se, s potmulim treskom survaše u provaliju. To mu se dopade i on otisnu još jedan, ali se on zaglavi između dva kamena bloka i tu ostade.

Duboko ispod nas, u daljini, nekakva crna mrlja milela je beličastom trakom ostavljući za sobom jedva primetan uskovitlani trag prašine. Dok sam sa dna ranca izvlačio brižljivo uvijen dogled, primetio sam da je i dečakov pogled bio uprt u istu onu crnu tačku koja se kretala drumom i postajala sve veća. Prinoseći dogled očima, čuo sam kako dečak prigušeno izgovara:

— Evo ih ...

— Koga? — upitao sam podešavajući dogled.

— Žabara — odgovorio je dečak s gađenjem u glasu, a među obrvama mu se opet pojavi ona jedva primetna bora. — Svakog dana prolaze ovuda najmanje dva puta. Priča se da su im garnizoni između Jasenka i Drežnice.

Dečak se nije varao. Povećana crna tačka se kroz dvogled uskoro pretvori u kamion koji se bezbržno kretao istim ovim drumom kojim smo mi maločas prošli. Slika je postajala sve jasnija. U kamionu sam već razaznavao ljude. Pokušao sam da ih prebrojam. Nekoliko trenutaka kasnije to mi i podje za rukom: ne računajući šofera i, možda, još jednog kraj njega, u otvorenom, nečim natovarenom kamionu, nalazilo se osam talijanskih vojnika. Zar je bilo moguće da u takvom trenutku u glavi jednog diverzanta ne blesne iskrica koja će se postepeno pretvoriti u oganj što će razgarati celo telo.

— Koliko mu treba da se popne do nas? — zapitao sam dečaka vraćajući dvogled u ranac. Ustvari, proveravao sam samo svoju prepostavku.

— Sigurno dvadeset minuta — odgovori dečak samouvereno. — Dvaput sam i sam išao ovuda kamionom ... Imamo dosta vremena da se sklonimo — dodade on ne pogadajući u prvi mah moju misao.

— Nećemo se sklanjati, dečko. Nećemo im se više nikad sklanjati!

Zagledao sam mesto gde smo se nalazili. Bila je to poslednja okuka. Širina druma taman tolika da bi trotonac mogao proći samo u jednom pravcu. Otprilike na podjednakoj udaljenosti od jedne i od druge ivice druma, duboka brazda je pokazivala tačno trag točkova vozila.

— A sada, dečko moj, dok ja nešto pripremim, ti nagrabi negde punu moju i tvoju kapu peska i šljunka pa mi donesi.

Ne pitajući ništa, dečak dograbi moju kapu i otrča prema mestu koje mu se učinilo najpodesnije.

Izvadio sam iz ranca jednu nagaznu minu — onu koju mi je Kraš bio stavio — i pošto sam oštrim kamenom u već postojećem kanalu na drumu napravio ovalnu rupu, pažljivo sam je spustio. Žiža je već stajao iznad moje glave držeći uz grudi obe kape pune šljunka. Naslućujući šta spremam, oči su mu sjajale kao u groznici, a pogled je šarao od postavljene mine do doline iz koje je dopiralo brektanje motera, koji se mučio da izvuče svoj teret.

— Izruči to, Žiža, ovde, pa donesi još jednom. Onda će biti dosta.

Opipao sam minu koja je nevino ležala i onda je pažljivo prekrio slojem šljunka. Da bih otklonio svaku sumnju, ostatak šljunka, kao i sadržinu drugih dveju kapa koje je Žiža doneo, rasuo sam u brazdu ispred i pozadi mine i preko svega nasuo sam prašine i nešto malo balege

koju sam našao na putu. Izmakao sam se i pogledao. Nije bilo ničega što bi moglo da pobudi ma kakvo podozrenje onih kojima je zamka bila pripremljena. Znao sam da su kod kamiona zadnji točkovi dupli, pa saim zato i računao da će ako prvi i prođe, drugi sigurno nagaziti minu.

Kao čovek koji je dobro obavio nekakav posao otresao sam dlan o dlan, strpao prašnjavu kapu u ranac i prišao ivičnjaku. Ispod nas, negde na polovini okuka, spazio sam kamion u oblaku prašine. Motor je zaglušno brektao, dok su se Talijani trudili da njegovu buku nadjačaju svojom pesmom. Imali smo još desetak minuta vremena, a to je bilo dovoljno da se udaljimo do jedne hrpe kamenja koja je bila postrani i da iz tog zaklona iščekujemo ono što je uskoro trebalo da se desi.

— Kad se ovo stvriš, Žiža, vodi što kraćim putem i što brže možeš prema Crnom Vrhu.

Dečak samo klimnu glavom ne skidajući pogled s onog mesta na drumu gde je bila zatrpana mina. Osećao sam kako brzo diše i kako mu čitavo telo treperi od uzbuđenja. Uostalom, iskreno rečeno, ni ja nisam bio ravnodušan, iako je ova moja prva diverzantska akcija u našoj zemlji bila samo nastavak akcija koje sam vršio u Španiji. Nisam bio od onih, niti sam to ikada postao, koje je praksa navikla do te mere da su mehanički obavljali posao. Iako nisam imao tremu, ipak bi me u svakoj akciji obuzimalo Posebno raspoloženje. Svaki delić mog bića usretsređivao je svu svoju pažnju samo na to, hoću li uspeti ili će iskrasnuti nešto nepredviđeno što će me omesti, a što će dozvoliti neprijatelju da neozleđen ode i čini i dalje nedela.

Buka motora se već čula iz neposredne blizine. Znao sam da su na pretposlednjoj okuci. Dakle, trebalo im je još samo četrdesetak sekundi pa da izbiju na plato.

Dečakova ruka mi steže snažno mišicu, smešio se, ali, i kao divljač spremna na skok, napregnuto iščekivao.

— Idu. Evo ih ... — prošaputa i ja se po drugi put začudih snazi koja je izbjala iz šaka tog petnaestogodišnjeg derana.

Na platou se pojavi kamion u oblaku prašine. Išao je tačno utabanim putem, tako da je bilo jasno da neće mimoći naš mamač. Mogao sam još jedanput lepo da ih prebrojam: kraj šofera je sedeо oficir, čiji čin nisam mogao da razaznam, dok se na kamionu, kao što sam kroz dvogled video, nalazilo osam vojnika s puškama preko krila ili među kolenima. Jedan, koji je imao puškomitrailjer, ležao je na džakovima i posmatrao dolinu ispod sebe i ambis koji je stravično zjapiro.

U sebi sam brojao. Još trideset metara ...

Dvadeset...

Deset...

Sad ...

Prvi točkovi prođoše i ništa se ne desi. Dah mi zastade, a u slepoočnicama od navale uzavrele krvi počeše da odzvanjaju čekići. Ali sve to potraja samo časak. Već sledećeg trenutka jaka eksplozija proloži dolove ispod nas. Kamion se propre, pobode na prednji deo, pa se preko jednog kamenog stuba sunovrati u provaliju praćen prestrašenim kricima vojnika. Začuše se dva jaka treska, onda kratka pauza i na kraju, negde u dubini, udarac i lomljava, kao kad se nešto raspada u paramparčad. Jedan blatobran i puška, koja je nekome od nesrećnika ispala iz ruku, ostadoše na drumu.

Žiža vrlsru od radosti i štrca na drum. Nadnese se nad provaliju do te mere da me prođoše ledeni žmarci. Onda priđe blatobranu, gurnu ga nogom niz liticu, poravna malo rupu koju je napravila eksplozija mine i utaba je, pa uze pobožno pušku.

Pogledao sam ga. Oči su mu sijale kao kod čoveka koji je bio na vrhuncu sreće.

— Mogu li je uzeti, druže? — upita, a u glasu zaista nije moglo biti više molećivosti.

— Ponesi je, trebaće. Ali, dosadiće ti po ovoj žezi.

On me začuđeno pogleda i ja tog trenutka shvatih da sam grešio što sam ga smatrao dečakom. Bio je to odrastao čovek.

On opet veselo pogleda niz padinu.

Ovi više nikome neće činiti nažao... Bogo moj, ala je tresnulo. — Oklevao je trenutak, pa reče: — Šta bih dao da znam da baratam s tim stvarčicama!

*
* * *

Onaj koji je u avgustu prolazio kroz primorski ili lički krš zna kako je usred dana kad čovek ne zna da li dolazi veća vrelina odozgo ili iz usijanog kamenja koje ga sa svih strana okružuje. Noga se upali u obući i čovek bi je najradije izuo da tabani mogu da izdrže oganj što ga vreli krečnjak sipa iz sebe. Grlo se sasuši a u ustima ni traga od pljuvačke da se bar malo okvasti. Ne znam šta bih dao za bocu hladne vode, za ovu istu bocu iz koje sam pre nepunog sata isisao i poslednju kap penjući se uz padine jednog brega.

A za sve vreme nesnosna, monotona pesma zrikavaca dobije po bubnim opnama i mozgu, stotine sićušnih mušica kao uinat lete pravo u oči, nos i otvorena usta, a nevidljive mreže pauka lepe se preko očiju, čela, nosa i golicaju, razdražuju, prkose...

Divio sam se dečakovoj izdržljivosti. S rancem na leđima grabio je uzanim puteljcima čavrljajući o svemu što mu je na pamet dolazilo. Da mu se lice i naročito vrat nisu svetlucali od sitnih kapi znoja, čovek bi rekao da mu ovo nesnosno sunce ne samo ne smeta, već upravo čini zadovoljstvo. Divio sam se i tom zakržljalom rastinju koje kao da je iz kamena nicalo, razvijalo se do izvesne granice i odolevalo svemu: i suncu, i olujici, i bujicama koje posle obilnih kiša znaju u ovom kraju da naprave pustoš.

Završavali smo svoju marš rutu preko golog brda, a ja sam znao da smo još daleko od cilja. Obradovao sam se kad sam u daljini, na levoj strani, na jednoj uzvišici, primetio šumicu od četinarskih stabala koja se uzdizala iznad niskog, zakržljalog žbunja rasutog po okolnom kršu. Poželeo sam da se što pre spustim u hladovinu tih stabala i da bar za časak izvučem noge iz upaljenih cipela. Obradovao sam se još više kad sam video da i dečak, koji je išao nekoliko metara ispred mene, skreće u tom pravcu.

Žiža je skočio lako na jedan veliki kamen i, pokazujući rukom prema šumici, uzviknuo je veselo:

— Još malo pa nećemo morati da trpimo žeđ ... Hladniju vodu niste nikad u životu pili — druže Ivane. Ukus joj nije baš najpriyatniji, ali ko na to gleda u ovakvoj prilici.

Snaga se povrati u udove i mi kao na krilima pređosmo tih nekoliko stotina metara.

— A sad — reče mi dečak skidajući ranac i spuštajući ga u hlad — sednite i izduvajte se. Ja idem po vodu.

Tek kad je zamakao u gustiš, sa zaprepašćenjem primetih da on u onoj brzini nije ni poneo bocu. Nadajući se da će ga uskoro ugledati kako se sa zbumjenim osmehom vraća, nisam ni pokušao da potrčim za njim, niti bih to mogao da učinim preko ovog trnja, iglica i kamenja sa smežuranim, gotovo skuvanim stopalima.

I, zaista, nije dugo potrajal. Začuo sam pucketanje iglica i krckanje grančica. Okrenuo sam se, a zatim skočio, potrčao radosno i pružio obe ruke prema njegovoj kapi koja je bila puna — komada leda. Da, pravog pravcatog iskričavog, nešto malo žućkastog leda!

Dečak se smejavao.

— Samo pedeset metara odavde nalazi se velika rupa puna leda — brbljao je veselo. — Pastiri u nju preko zime nahvataju snega da bi preko leta imali vode i za sebe i za stoku. Po primorskim selima isto tako rade.

Led je mirisao malo na ustajalu vodu, poneka iglica je bila zarobljena u njemu, ali, kao što reče Žiža, ko je u ovom trenutku gledao na to. Glavno je da je bio hladan i da se brzo topio. Komadić po komadić i začas je kapa bila prazna.

Otišao je još jednom.

Stavili smo komadiće leda u moju veliku maramu, vezali njene krajeve kanapom i obesili taj smotuljak o jednu onisku granu. Malo potom, tanak mlaz čiste vode slivao se u podmetnutu bocu iz koje mi se kroz šake prijatna hladnoća razlivala po čitavom telu.

Za to vreme Žiža je pažljivo izvukao iz svoje mokre kape nekakav list hartije i, gundajući poluglasno, razvijao ga, poravnavao, pa ga onda stavio na sunce da se osuši. Priđoh mu. Bio je to komadić hartije na kome je pisačom mašinom bio otkucan proglas koji je Komunistička partija Jugoslavije uputila prvog maja narodima Jugoslavije. Dve poslednje rečenice: „U ovim sudbonosnim danima potrebno je ujediniti sve vaše snage u borbi za vas opstanak. Ustrajte u borbi u koju vas poziva, a koju vodi avangarda radničke klase — Komunistička partija Jugoslavije”, bile su podvučene mastiljavom olovkom, koja se sada bila razlila da su se redovi jedva čitali.

— Otkud ti to, Žiža? — upitah sedajući kraj njega.

— Eh koliko sam ja ovoga razneo po okolini pre dva-tri meseca. Jedan prepis sam, eto, zadržao i za sebe... Kako se nisam setio da ga izvadim, boga mu... — zagunda opet izlažući drugu stranu lista suncu.

Led se brzo otopio. Savio sam mokru i hladnu maramu oko vrata i pošao prema dečaku koji mi je s jedne užvišice u blizini davao znak da dođem.

— Ono tamo je Crni Vrh; Drežnica je nešto dalje — pokazao je na šumoviti predeo kome nije bilo kraja. — Tamo ćemo ih naći — nasmešio se dečak i pokazao rukom negde prema gustoj šumi. — Odavde ćemo morati da skrenemo malo prema severoistoku, pa ćemo se onda opet vratiti na raniji pravac. U protivnom, mogli bismo nabasati na ustaše ili Talijane.

Vratismo se u hladovinu i uzesmo stvari: ja ranac, jer je bio na mene red, a Žiža pušku i svoju torbu. Iz džepa izvadi prljavu maramicu i nežno obrisa prašinu s puške, pa je kao pravi vojnik zabaci na rame.

— Vodu možemo popiti — reče gledajući kako ja pažljivo uvlačim bocu u ranac. — Sad, kad zađemo u šumu, imaćemo je na nekoliko mesta.

Tek kad spomenu vodu, osetih da sam opet žedan i, brže nego što sam je stavlja u ranac, izvadih bocu, otpih polovinu njene sadržine, pa je pružih dečaku koji je iskapi.

— A ono vam je Drežnica — skidajući ranac s ramena rekao je mladić posle tri sata nešto snošljivijeg hoda kroz šumovit kraj. Pokazao je na grupu kuća koje su se, u smiraju sunca, ispod nas nazirale. — Svetla pruga koja se vidi na severnoj strani sela, to je ponornica. Ona će samo nekoliko kilometara dalje nestati u pesku. Brežuljak iznad Drežnice, to su vam Tomići, malo seoce u čijoj bi blizini trebalo da pronađemo naše. Za nešto više od jednog sata stići ćemo u Tomiće. — Pogledao je uлево i, pokazujući na kratku beličastu traku što se, izbijajući iza strmog obronka, pokazivala, samo na jednom mestu, produži: — To vam je zloglasni Musolinijev Potok. Malo dalje — odavde se ne vidi — nalazi se jedna provalija. Ona je progutala mnogo Drežničana koje su ustaše poklale. Možda ste slušali o tome?

Odmahnuh glavom.

Dalje je išlo već mnogo lakše. Sparina u šumi i težak miris četinara bili su daleko snošljiviji od neposrednog dodira sunčevih zraka. Zrikavci su svojim prodornim glasovima još uvek dosađivali, a to je bilo jedino što se, pored pucketanja grančica pod našim nogama, moglo čuti u ovoj nepreglednoj četinarskoj cestari.

— Njihova karaula je samo pet stotina koraka odavde — šapnu mi dečak i pokaza desno od pravca našeg kretanja. — Tu ih nema mnogo — svega petnaestak Talijana — ali ih u selu ima dosta. — Onda, kao da se nečega prijeti, zastade i uhvati me za ruku. — Druže Ivane, kad bismo ovima bacili nešto onako u karaulu, bilo bi silno. Ja bih se mogao privući da me i ne osete.

Nisam mogao izdržati a da ga ne zagrlim. Dečak me je potsticao na nešto na šta mene nije trebalo nikad potsticati. Pa ipak ...

— Nemamo sad vremena, mladiću, — rekoh. — Ovo što je ostalo poslužiće kasnije još bolje.

Iz karaule je dopirala pesma. Jedan je svirao na usnoj harmonici, a drugi pevao iz sveg glasa poznatu napolitansku pesmicu.

Požurismo jer mi se činilo da ne bih još dugo mogao izdržati a da ne pristanem na dečakov predlog i ne krenem prema karauli. Išli smo još nešto više od pola časa. I Drežnica nam je ostala za ledima, u dolini. Čestara je postajala sve gušća, a breg strmiji i neprohodniji. Dečak je išao napred, razmicao grane a neku, koja se nezgodno preprečila na putu, pridržavao dok i ja ne prođem. S vremena na vreme bi stao, oslušnuo, pa opet grabio napred.

Preskočimo jednu izlokanu urvinu i izbismo na stazu koja se jedva primećivala.

Još pedesetak koraka užbrdo i pred nama, na malom, neravnom, iskrčenom platou, iskrnsu brvnara, gotovo skrivena u gustoj senci i šipražju koje ju je zaklanjalo odasvud, izuzev onog dela ispred vrata i malog prozora bez staklenog okna.

Malo me je začudilo što u ovo doba dana, kad je svaka akcija bila izlišna, pred kolibom nije bilo žive duše. Mrtva tišina svud oko nje govorila je o tome da ni u njoj nema nikoga, osim ako neko nije želeo da prekrati sparni dan što će otspavati nekoliko časova i ne sluteći da se na taj način izlaže opasnosti koja se može pojavitи onda kad joj se najmanje nada i sa strane s koje je nikad ne bi očekivao.

Zađosmo u sparušeno šipražje i priđosmo još bliže brvnari. Gotovo nesvesno izvukoh revolver i otkočih ga. To je bio znak da i Žiža skine pušku s ramena i podigne je na gotovs, iako nije znao da li se u njenom ležištu nalaze meci. Uzeh mu je, okrenuh polako zatvarač da bi pravio što manje buke. Jedan metak pade na zemlju. Vratih ga ponovo unutra pored četiri ostala i ubacih ga u cev. Žižine oči, dok je primao pušku, bile su krupne kao dve najkrupnije zrele trešnje.

Od brvnare nas je odvajalo svega tridesetak koračaja. Pogled koji ju je tog trenutka obuhvatio celu rečito mi je govorio da tamo nešto nije u redu. Odvaljena vrata su ležala na zemlji, a dve poprečne daske, koje bi trebalo da stoje unakrst na prozoru, bile su prelomljene. Pogledao salm upitno dečaka. Ponovo sam spazio između njegovih veselih očiju urezanu boru, dok mu je pogled preletao sa izbijenih vrata na provaljeni prozor. Zgrabio sam ga za mišicu i naglo povukao dublje u čestaru. Dečak je odmah shvatio moju nameru i, ne pitajući ništa, sručio se na zemlju pored mene. Oslušnuo sam. Ništa se nije čulo. Provirio sam iz zatkloha. Pred brvnarom i u njoj ni sada se ništa nije micalo.

— Ti reče da znaš baratati puškom? — upitao sam dečaka.

— Znam — odvratio je on vatreno. — Stric Bogdan me je naučio.

— Štiti me — rekao sam kratko i izvukao revolver. — Ići ću iskosa prema brvnari, a ti drži na oku vrata i prozor.

Sklopio je očne kapke u znak da je razumeo i priljubio kundak obrazu.

Pođoh ulevo pazeći da ne izazovem nikakav šum. To je bilo nemogućno, pošto su iglice pod nogama pucketale i sva je sreća bila što je besomučna pesma zrikavaca skrivala kolikotoliko šum mojih koraka.

U širem krugu obišao sam najpre oko cele brvnare, a onda joj prišao sa strane na kojoj se nalazio prozor. Pogledao sam prema mestu gde sam ostavio dečaka i odahnuo. Video sam kako otuda viri njegova crna kosa i puščana cev uperena pravo u mene. Uzeh jedan poveći iver drveta koji mi se nalazio pred nogama i bacih ga u brvnaru. Ništa se ne desi. Ništa se ne pokrenu. Drugog izlaza nije bilo, već da se najzad krene na vrata. Udhahnih punim plućima vazduh i u jednom skoku se nađoh na pragu. Prizor koji mi se ukaza pred očima bio je strašan.

Unutra, kraj samog ognjišta, ležalo je telo nekog starca, čija je lubanja bila sva u krvi. Klupa i sto su bili prevrnuti i bačeni u jedan ugao, a bakrač koji je trebalo da visi o verigama iznad ognjišta ležao je izvrnut nasred sobe. Nedokuvano kukuruzno brašno bilo je razliveno po podu.

Okrenuo sam se i dao znak dečaku. On je dotrčao. Na pragu je, razrogačenih očiju, stao kao ukopan.

— Poznaješ li ga? — upitao sam.

Klimnuo je potvrđno glavom.

Uzeo sam ga za mišicu i poveo napolje.

— Znam gde ćemo ih naći — rekao je Žiža tiho. Dečakov glas je bio prvi put taman, nizak, bez onog mutirajućeg prelamanja.

XVI

Gledao sam tih petnaestak ljudi koji su bili posedali po mekoj, igličastoj prostirci i nisam znao šta da radim, kako opet da počnem. Što je najgore, nisam nikad voleo mnogo da govorim i, iskreno rečeno, neko ubedivanje rečima nikad mi nije ni polazilo za rukom, jer se nisam mogao pohvaliti izuzetnom rečitošću koja je krasila mnoge moje drugove. Kad sam polazio na ovaj zadatak, nisam ni slutio da će mi baš ona biti potrebnija nego išta drugo na šta sam računao. Mislio sam da ću u ovim drežničkim šumama naći ljude spremne na borbu i svesne te borbe i njihovog udela u njoj. Mislio sam da će biti potrebno samo usmeriti njihovu aktivnost prema direktivama onih koji su me poslali, a da će sve ostalo doći samo od sebe, po nekom višem imperativu koji je svakoga od njih trebalo da goni u borbu protiv neprijatelja. Mislio sam, ustvari, tako kako sam osećao, kako bih sam uradio u jednoj takvoj situaciji koja je od svakog čoveka tražila maksimum zalaganja i samopregora. I dok sam tog jutra prelazio preko kamenitih vrleti i kroz guste šume Kapele, unapred sam se radovao što ću se naprsto uključiti u jednu već postojeću, organizovanu jedinicu, za koju su mi rekli da postoji ovde u drežničkim šumama.

A šta sam zatekao? Petnaestak ljudi koji su se, umesto da pronađu način kako da se suprotstave nasilju, nalazili takoreći u zbegu, Skrivali se duboko u neprohodnim šumama, čas u jednoj čas u drugoj brvnari, sklanjajući se od okupatora i domaćih izdajnika koji su nesmetano palili, harali i ubijali.

— Nagli nalet neprijatelja i njihovi uspesi, zatim strahovita nasilja u našem kraju, gurnuli su ih u pravu beznadežnost, kojoj, bar u ovim prvim trenucima, nismo mogli suprotstaviti nikakvo efikasno sredstvo — govorio mi je Marko Trbojević, stari revolucionar, učesnik u Oktobarskoj revoluciji, sada sekretar partiske organizacije i politički rukovodilac ove grupe.

— Trebalo bi pronaći nešto što bi ih razdrmalo, oživelio — prihvatio je Savo Vukelić,²⁶ njihov komandir. — I vidiš, baš bi ti tu mogao najviše da učiniš . . . Inače, ljudi su vrlo dobri, samo, eto, u ovim prvim danim nikako da se snađu.

Marko je imao pravo. Partiska organizacija je, kao i u svim ostalim krajevima naše zemlje, bila i ovde glavni pokretač i učinila sve da se i u ovom kraju stvori jedan čvrst front protiv neprijatelja. Ipak, naišla je na smetnje. Te iste smetnje su se i meni isprečile, i za mene postale još veća prepreka nego što su bile za njih koji su znali dušu svakog čoveka iz Drežnice i okoline.

Ono što me je naročito vredalo bilo je saznanje da mi ti ljudi čak i ne veruju sasvim. U tom večnom strahu i zaziranju i ja sam im bio sumnjiv. A to nije bilo teško zapaziti. To je rečito govorio i podozriv pogled sredovečnog čoveka s prosedim zaliscima za koga rekoše da je jedan od najrazboritijih ljudi drežničkog sreza; to se čitalo sa neobrijanog lica mladića, sina onog starca razmrskane glave koga smo našli u brvnari; to isto su pokazivali i mnogi drugi koji su sedeli ili ležali nalakćeni, šarali po zemlji i dobacivali s vremena na vreme po koji ispitujući pogled kroz obrve. Uzalud je Žiža, ko zna po koji put, slikovito pričao kako je talijanski kamion s vojnicima odleteo u provaliju. Lica bi se samo za časak razvedrila,

²⁶ Savo Vukelić, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poslije rata generalmajor JNA.

blesnula bi poneka iskra radosti u očima, pa bi se opet povukli u sebe i obarali glavu prema zemlji.

I taman sam htio da počnem ispočetka, na neki drugi način, nekim novim, možda ubedljivijim sredstvom, kad se uspravi jedan brkati kolos koji je dotle, obgrljenih kolena, zamišljeno zurio u vrhove svojih opanaka. Stavi mi pomirljivo ruku na mišicu i polako, birajući reč po reč, poče:

— Ti, druže, nemoj da se ljutiš. Ako su tebe i poslali drugovi rukovodioci i rekli ti kako treba da postupiš, ne znači da oni, ne poznavajući naše prilike, nisu mogli da pogreše. Vidiš, ti nas zoveš da krenemo na ustašku stanicu, pa na prugu, a mi imamo prečih, svetijih poslova. — Čovek stade, pogleda ostale koji su ga gutali očima, pa tišim glasom nastavi: — Meni su ustaše zaklali brata; ovome su oca ubili, videli ste ga i sami; ovome su ženu silovali, pa je s djetetom i staricom, njegovom majkom, zapalili u kući; onaj tamo nema više ni kuće ni kućista ... Eto, brate, to treba svetiti. Ako zasad ne možemo doći do onih koji su to počinili, a mi znamo njihove porodice. I oni imaju žene i decu, očeve i braću... Posle toga možemo veoma rado razgovarati i o ovome o čemu si nam ti maločas govorio.

— Ali, ljudi, drugovi moji, — zavatio sam skoro — pa to ne vodi ničemu. Zar umesto da tražite vinovnike, umesto da se borite protiv njih, vi polazite u pohod protiv njihovih porodica koje nisu ni najmanje krive za ono što su njihovi muževi, očevi ili braća počinili vama. Hajdemo na ove! Zar i mi treba da izgubimo svaki smisao za čovečnost ako ga je naš neprijatelj izgubio?

— Nas petnaest, na njih nekoliko hiljada? — potsmehnu se jedan suvonjavi mladić. — Zar sa petnaest pušaka protiv mitraljeza i topova?

— Ako bude akcija, biće i više ljudi. Svaki uspeh dovešće nam nove i nove drugove. Ali treba početi, a ne sedeti po ovim šumarcima. — Spustio sam glas koji sam u vatri bio podigao do te mere da sam vikao. — Zato su me i poslali. Za akcije koje treba da otpočnemo nije nam potrebno više ljudi; štaviše, ni vi svi mi u prvo vreme nećete biti potrebni.

— Eh, lako je tebi govoriti tako. Da je ono zgarište dole tvoj dom, a ugljenisani leševi tvoja rodbina, drukčije bi ti mislio. Tada...

Nisam mu dao da dovrši. Prišao sam mu i uneo mu se u lice.

— Slušaj ti, čoveče, — siktao sam dok su mi oči plamtele. — Ostavio sam ja rodbinu po čitavom svetu: jedni su ostali po Americi; moji najdraži su izginuli u Španiji; moja rodbina je ostala u logorima Francuske i Nemačke. Pa da li ja sada drukčije mislim?

U šumi nastade tajac. Ljudi se zgledaše pa opet oboriše glave. Video sam da večeras nema smisla dalje nastavlјati. Iskra je bila ubaćena, organj je počeo da tinja. Kako će se rasplamsati, tog trenutka još nisam mogao da predvidim. Ali nadu nisam gubio.

Ustao sam. Polazeći prema kolibi od granja, zastao sam i rekao im:

— Razmislite o ovome što smo razgovarali. Ako neko od vas bude mislio kao i ja, neka dođe sutra ujutru na ovo isto mesto.

Na ulazu u kolibu neko me uhvati za ruku. Okrenuli, se. Iza mene je, zbumjeno lomeći kapu prstima, stajao Žiža. Mislio sam da hoće da se pozdravimo, pa mu pružih ruku.

— Hvala ti, Žiža, — rekoh i bi mi veoma žao što odlazi. Dan koji sam proveo s dečakom toliko me je zbljžio s njim, da sam tek sad osetio koliko će mi nedostajati i koliko ću se posle njegovog odlaska osećati usamljen među ovim ljudima koji se nisu potrudili da me shvate.

Dečak mi nije ispuštiao ruku.

— Ja bih vas, druže Ivane, nešto zamolio — reče poluglasno.

Čekao sam da nastavi.

— Da ostanem s vama — izbaci on kao iz puške i njegove užagrene oči se podigoše prema mojima, tražeći u njima saglasnost.

Jabučica mi zaigra i ja ga brzo zagrlih i poljubih da bih sakrio suze koje mi od radosti navreše na oči.

*
* *

Ne mogu da kažem da je krenulo onako kako sam želeo, pa ipak je nekako krenulo. Dolazak, Iva Vejvode,²⁷ koga je takođe nekoliko dana kasnije, poslao Kraš, ugled i ubedivanja starog Marka Trbojevića i vatre nog Sava Vukelića uverili su ovu grupu ljudi iznad i oko Drežnice da ne mogu, niti smeju raditi onako neorganizovano, na svoju ruku, kako su u prvi mah želeli. Postalo im je na kraju jasno da dolazak Vejvode i moj nisu usledili slučajno, zato što smo mi želeli da dodemo baš u njihov kraj, već da negde u zemlji postoji nekakva organizacija koja nastoji da se sav narod digne protiv neprijatelja i da se ta organizacija zove Komunistička partija Jugoslavije. Neki su već znali za nju, veoma mali broj je već bio i učlanjen u nju, a većina je na kraju shvatila da je baš ta partija porobljenog naroda poslala i nas dvojicu k njima, u Drežnicu, i da joj je itekako stalo da svaki čovek Drežnici ne zadovoljava ponaosob svoje čefove, već da ispunjava ono što je rukovodstvo, koje je ta ista partija postavila, nalagalo.

Moram priznati da su Ivine reči, koji je znao mnogo bolje i ubedljivije da govori, učinile ono što su moje samo načele. Ljudi su razmišljali, razgovarali jedan s drugim i na kraju odustali od svake akcije koia je ranije bila u njihovom planu. Istina, nekoliko njih koji se nisu mogli složiti s našom novom taktikom ratovanja otpalo je, ali je došlo dvostruko više.

Krajem avgusta, u malom seocetu Tomićima, formirali smo prvu partizansku četu u ovom kraju. Savo Vukelić je bio njen komandir.

A onda sam stupio na pozornicu. Duboko u šumi, u jednoj jaružici, improvizovali smo nekoliko metara železničke pruge i napravili jedan drveni most, čiji je drugi kraj ležao na velikom kamenu, što je u ovoj našoj obuci trebalo da pretstavlja betonski stub. Sedam ljudi, među kojima se nalazio i Žiža, buduća prva organizovana diverzantska desetina, pažljivo su pratili svaki moj pokret dok sam pakovao eksploziv, stavljao kapsle i upaljače, povezivao ga štapićem i fitiljem i pravio razne druge napravice od kojih je svaka mogla poslužiti u određenoj prilici. Gutali su svaku reč dok sam im objašnjavao gde i na kom kraju treba uz šinu ili ispod nje staviti eksploziv da bi se lokomotiva survala, kako i koliko treba postaviti ispod mosta da bi on, često sa onim što je na njemu, odleteo u vazduh. S napregnutom pažnjom pratilo sam kasnije svaki njihov pokret jer bi samo mala nesmotrenost značila katastrofu i, još gore, usadivanje straha i gubljenje svakog poverenja.

Da bi ih ohrabrio, od prvog dana sam im govorio kako naš budući posao nije skopčan ni sa kakvim opasnostima i da treba samo malo volje i snalažljivosti pa da se postane dobar diverzant. Ljudi su se do te mere oslobodili i postali čak neobazrivi da jednog dana jedan od njih umalo nije napravio pokor s na-gaznom minom. Shvatio sam da je vreme da prevrnem list i da im iznesem pravu prirodu posla kojim će se baviti. To sam učinio pažljivo, pa ipak, i pored toga što su bili naučili gotovo sve principe rada na miniranju pruga, mostova i pri postavljanju nagaznih mina, otkrivanje prave istine nije ostalo bez efekta. Bilo mi je jasno da sam pravilno postupio što im na početku nisam govorio o opasnostima u kojima se diverzant može naći, jer bi tada to saznanje bilo možda porazno za njih.

Želeo sam akciju. Štaviše, bili smo spremni za akciju, ali sam znao da se ona sa ono malo eksploziva i preostalom nagaznom minom koju sam doneo ne može uspešno sprovesti. Trebalo je nabaviti eksploziva, i to što pre. Način je postojao samo jedan: oteti ga od neprijatelja. Gotovo mi i nije pretstavljalo problem kako ga oteti, koliko ono drugo — gde da ga nađem.

²⁷ Ivo Vejvoda, španski borac, prvoborac NOB. Posle rata ambasador u Velikoj Britaniji.

Čovek koga sam poslao prema položaju talijanskog bataljona između Jasenka i Drežnice, vratio se s proverenom vešću da se u magacinu bataljona nalazi samo rekvirirana letina i nešto oružja s municijom. Eksploziva — ni trunke.

I baš kad sam se jedne večeri odlučio da sutradan krenem sa Žižom prema Baniji, gde je trebalo da se nalazi Glavni štab Hrvatske i da od njih zatražim pomoć, ona je došla sa strane s koje joj se nisam uopšte nadao.

Pre spavanja sam htio da pripremim stvari za sutrašnji put. Tek što sam ušao u našu prostranu baraku, koju su ljudi dan ranije bili završili, kad začuh žagor pred njom. Nisam obraćao pažnju dok se na vratima ne pojavi jedan od mojih ljudi.

— Tebe traže, druže Ivane, — reče i pokaza rukom neodređeno u mrak. — Neki ljudi sa Viševice.

Za Viševicu sam znao samo toliko da je to drugi po visini vrh na Velikoj Kapeli i da se nalazi tridesetak kilometara od nas, Ko su ti ljudi, ko ih je poslao, i šta su hteli, nisam imao pojma.

Izašao sam. Prišao mi je jedan od dvojice koji su bili došli i srdačno mi stegao ruku.

— Ime mi je Tomo Strižić,²⁸ druže Hariš, — rekao je zvonkim glasom. — A ovo je moj drug Josip Štajner. Dolazimo kao delegati partizanske čete koja se nalazi na Viševici.

— Otkud ti mene znaš? — upitah začuđeno, pa čak i malo podozrivo.

Pridošlica se nasmeja.

— Drugovi Ivan Marinković²⁹ i Veljko Kovačević³⁰ su nas uputili tebi. Bili su prekjuče kod nas, a kroz neki dan će navratiti i ovde. Pričali su nam o tebi, pa sam došao da te zamolim da dođeš na neko vreme kod nas i da obučiš nekoliko mojih ljudi.

— Sve je to divno i krasno, — uzvratih — ali ni nama ovde ne vredi ništa što znamo kako se dižu vozovi i mostovi kad nemamo čime to da učinimo. Eksploziva, druže, eksploziva nemamo!

Pridošlica se po drugi put nasmeja, čemu se pridruži i njegov pratilac.

— To će biti najlakše, druže Hariš. Nekoliko kilometara od nas, kod Fužina, nalazi se veliki talijanski magacin, u kome samo ptičjeg mleka nema.

Srce mi zakuca jače od radosti.

— Koliko vas ima?

— Oko četrdeset. Ako ustreba, biće i više.

— Treba li da ponesemo nešto oružja odavde?

— Nikako. Imamo dosta pušaka i municije; čak i tri puškomitrailjeza ... Kad bismo krenuli? Mi se u svakom slučaju vraćamo sutra ujutru.

— Žiža, — obratih se umesto odgovora dečaku koji je bio načuljio uši kad je čuo da se govori o eksplozivu — spremi svoje stvari. Ujutru polazimo za Viševicu.

Dečak otrča u brvnaru, a mi priđosmo grupi koja je sedela kraj vatre i razgovarala.

*
* * *

Nisam htio i nisam mogao da ne učestvujem u akciji koja, ako je sve tačno i ako sve ispadne za rukom, treba da donese bogatu žetu. Odlučili smo da akciju izvedemo noću, odmah po smenjivanju straže i obilasku dežurnog oficira, o čemu su Tomini ljudi doneli precizne podatke. Znali smo i raspored dva stržara: jedan je bio isturen napred, skriven u senci velikog drveta na ivici puta koji je vodio iz logora ka magacinu, a drugi, koji nam je

²⁸ Tomo Strižić, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poginuo u NOB.

²⁹ Ivan Marinković, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poginuo u NOB.

³⁰ Veljko Kovačević, španski borac, prvoborac u NOB. Poslije rata general pukovnik JNA.

zadavao najviše muke, nalazio se pred samim vratima magacina jspređ koga je bio mali prazan prostor, pa veliki jabučnjak što se prostirao svud unaokolo.

Srećom, dok smo se mi te noći prikradali iz jabučnjaka zgradi magacina, nebo je bilo puno oblaka, a prilično jak veter otklanjao je svaku bojazan da nas odalo krckanje kakve suve grančice na koju bi covek u mraku stao, ili kamen koji bi se mogao otkotrljati niz blagu padinu tačno pred noge stražaru.

Dvadeset i pet ljudi samo ostavili nešto dalje u mraku. Oni su čekali spremni da na dati znak — Tri udarca kamenom o kamen — odmah dođu. Tomo, Josip, Žiža i jedan snažan gorštak, koga sam namerno poveo i ja, bauljali smo prema prvim redovima ja buka, onim ispred kojih se nalazila zgrada magacina. Talijanski logor je bio dve stotine metara dalje, a prve kuće sela isto toliko.

Žiža i onaj mladić odoše prema mestu gde se nalazio prvi stražar. Čekali smo da oni obave srećno taj posao, pa da onda i mi nađemo načina i uklonimo tog koji je trebalo da se nalazi pred vratima, a koga još nikako nismo mogli da ugledamo. Vojnik je, ustvari, bio potražio udoban zaklon u velikom udubljenju samih vrata, tako da je proteklo čitavih deset minuta nestrpljivog čekanja dok se nije pokrenuo, bolje reći, dok nije zasvetlucalo nešto na njemu i odalo mesto gde se nalazi.

Nije potrajalo dugo, a iz mraka se pojaviše naša dva druga. Žiža mi priđe i šapnu:

— Nažalost, nismo mogli drukčije. Mrtav je. Stegnuo sam mu ruku u znak odobravanja. Spremih se da podem prema stražaru kraj vrata, ali me Josip pritiše snažno rukom dajući mi znak da se ne mičem. Odmah potom on odbauja u pomrčinu. U jednom trenutku čusmo kako nešto udari u zemlju u blizini vrata. Znao sam da je moj drug primenio stari, ali u većini slučajeva uspešan trik: bacio je kamen u onom pravcu u kome je htio da odvuče pažnju stražara. Zaista, ovaj je odmah izašao iz zaklona i učinio nekoliko koraka u pravcu šume. Tada smo spazili siluetu našeg druga kako iskrسava iza njegovih leđa, izvija se, a zatim tup udarac i prigušen jauk.

To je bilo dovoljno. Žiža udari tri puta kamenom o kamen i za nepun minut svi smo bili kraj magacinskih vrata.

Ostalo nije bilo teško. Vrata smo lako obili i ušli unutra. Gotovo sam uzviknuo od radosti kad sam spazio gomilu naslaganih sanduka, svaki sa po dvadeset kilograma eksploziva. Bilo ih je trideset i osam. Uzeli smo nešto oružja i municije, i neko jedan, a oni jači po dva sanduka, pa nečujno kao što smo došli povukli se prema jabučnjaku. Ja sam sa Žižom išao poslednji goneći ispred sebe i stražara natovarenog jednim sandukom eksploziva. Nažalost, taj sanduk nismo mogli odneti. Stražar je od udarci po nlavi izgubio dosta krvi i bio prilično malaksao, pa se i posle pola sata hoda, skljokao pod teretom.

Eksploziv je ipak trebalo iskoristiti.

Na pedeset metara od atle znao sam da se nalazi železnički nasip s prugom. Prikupivši snagu, uprtio sam i drugi sanduk i uputio se prema njemu. Za to vreme moji drugovi su već bili prešli nasip i hvatali se prvih padina Viševice.

Spustili smo teret pored pruge. Taman smo počeli da kopamo rupu ispod šine da bismo podvukli sanduk, kad se, kao da je iz zemlje iznikao, pojavi pred nama čuvar pruge sa zamračenim fenjerom u ruci. Spazivši nas, on drhtavim glasom upita:

— Šta vi tu radite?

— Čekamo baš tebe — odgovorih mu i zavukoh ruku u nedra. — Baš smo se umorili. Dede, kopaj! Šta si se ukipio?

Shvatio je da je najbolje da posluša. Kopao je i neprestano uzdisao:

— Gospodine, gospodine, šta će ovo biti?

— Kad prolazi voz? — zapitao sam ne osvrćući se na njegovo jadikovanje.

— Kroz petnaest minuta putnički, a ujutru transportni.

— Taj drugi neće proći — pršte Žiža u smeh. — Biće veselo, vere mi.

Uskoro je bilo sve pripremljeno. Pošli smo u pravcu kojim su otišli naši drugovi. Poveli smo i čuvara pruge koji je od straha jedva koračao. Na jednoj uzvišici smo zastali. Zapalio sam cigaretu i ponudio je i čoveku; on je to jedva dočekao. Pet minuta kasnije čulo se brekstanje voza.

U tijoj noći lomljava odjeknu strašnije nego najžešća grmljavina koja po katkad proprati iznenadni letnji pljusak. Ona se još nije bila stišala, kad jezivi ljudski jauci zaparaše vazduh pun eksplozije i varnica koje su kuljale iz prevrnute lokomotive. Usled plamena koji je obavio lokomotivu i prvi vagon bilo je svetio kao usred dana i mi smo gledali ljudi u uniformama kako se izvlače iz prevrnutih vagona i onih nekoliko što su se propeli jedan na drugi. Izbezumljeni, oni tog trenutka nisu gledali na činove i rang, rvali su se, grozničavo hvatali ramove razbijenih prozora i, neki već u plamenu, iskakali napolje produžujući i dalje da se bacaju, skaču, valjaju, udaraju jedan drugoga kapama ili svučenim bluzama pokušavajući da ugase plamen. Zapomaganje onih koji su goreli kao buktinje i onih koji su bili pritisnuti težinom vagona, dozivanje i psovke onih koji su se srećno izvukli, miris ljudskog sagorelog mesa, sve je to dopiralo do nas i izazivalo kod čoveka — i pored one neizrecive mržnje u borbi za opstanak koja ga je gonila da nešto ovako učini — nekakav čudan osećaj koji ga je nagonio da okrene glavu od te stravične slike što je postajala još stravičnija u mrkoj noći. Pucketanje vatre, žagor i zapomaganja nisu prestajali. I niko od tih ljudi u zelenim uniformama i zadenutim perima za kapom i ne pokuša da zagazi u tajanstveni mrak koji ih je sablasno opkoljavao; niko se ne pomače sa osvetijenog prostora da potraži vinovnike njihove nesreće, koji su bili tako blizu.

— Sad možeš da ideš — rekao sam čuvaru pruge i zabacio sanduk na rame.

On je pošao za nama. Mislio sam da me nije razumeo, pa sam mu se još jednom obratio:

— Rekao sam ti da sad možeš da ideš kući.

— Kući? — upitao je čovek muklo. — Posle ovoga kući! Bolje mi dajte taj sanduk jer vidim da ga jedva nosite. — Uzeo je sanduk i mirno, kao da je to već ranije nameravao, pošao s nama prema Viševici.

Iz šume iznad nas začusmo učestali bat koraka. Štrcaše najpre Tomo i Josip, a za njima, jedan po jedan, i svi ostali. Za trenutak zastadoše pred prizorom koji je bio isto toliko strasan koliko i veličanstven.

— Šta ovo bi, druže? — upita zadihanio Tomo i njegova ruka me obgrli oko vrata. — Auh, brate, mislili smo da čitava Viševica ode u vazduh. — Spazivši železničara koji je bio još više iznenađen, on upre prst u njega: — A ko ti je ovaj?

— Pomagao nam je na pruzi — odgovorih. — Ako nam ne posluži ni za šta drugo, moći će bar da nas obaveštava o tačnom vremenu prolaska vozova, a to je veoma važno.

— Da saspemo nekoliko rafala, druže komandire, — upita Toma njegov puškomitrailjezac.

Tomo me pogleda upitno, ali ja odmahnuh gladom. Držao sam se onog starog pravila diverzantskog ratovanja da diverzant nikada sam ne nameće borbu, već je prihvata, i to samo onda kad je ona njemu nametnuta. Tog trenutka za nas je bilo važnije da ne otkrivamo svoje mesto i da se neopaženi s dragocenim teretom vratimo u logor nego da sručimo nekoliko rafala, od kojih će biti ili ne neko ubijen ili ranjen.

Sve dok nismo skrenuli jednom stazom prema jugoistoku i tako izgubili iz vida prizor na pruzi, ljudi su zastajkivali, okretali se i, ohrabreni noćašnjim uspehom, naglas kovali fantastične planove u kojima je teret koji su nosili na ramenima trebalo da odigra glavnu ulogu. Nisu ni slutili da će samo godinu dana kasnije, kako njihova četa tako i mnoge druge diverzantske jedinice koje će biti rasute po Istri, Primorju, Liki, Kordunu, Baniji, Zagorju i Slavoniji, zaista činiti čuda od hrabrosti i umešnosti.

Oko pola noći bili smo u našem logoru. Eksploziv je bio smešten na sigurno i suvo mesto u baraci, a ljudi su se, između umora i uzbuđenja koje su doživeli, borili sa snom.

Pred zoru je pljusnula kratkotrajna, plaha, letnja kiša, posle koje je osvanuo divan, umiven dan, pun pročišćenog mirisavog vazduha i cvrkuta ptica. Sveži povetarac sa severozapada, od Bitoraja, mešao se sa sparinom što je s mora, preko Cresa, Krka i Crikvenice, odbijajući se od Smolnika, jednim delom dopirala i do nas.

Kad sam tog jutra zatražio sedam ljudi da pođu sa mnom radi obuke u diverzantskim akcijama, javili su se gotovo svi. Odabrao sam sedmoricu i sa Žižom ih poveo dublje u šumu. Nameravao sam da taj dan provedem s njima, pa da sutradan opet izvedemo akciju da bih im praktično prikazao kako treba raditi. Međutim, događaji su mi, bar za taj dan, pokvarili planove.

*
* *

Oko jedanaest sati došao je čovek i pozvao me da se vratim u logor. Znao sam da se nešto dogodilo i, ostavivši Žižu da vežba s ljudima, pohitao sam natrag.

Pred barakom je sedeо Josip s nekoliko ljudi. Do njega nekakva devoјčica od najviše deset godina, podnadulih i od plača zamućenih lepih, krupnih očiju, grickala je komadić proje šarajući štapićem po zemlji.

— To je posvojče starice Marić, dole iz sela — prišao mi je Josip i šapnuo da devoјčica ne bi čula. — Oca i majku su joj ustaše ubile još u majskim danima, pa ju je usvojila starica Marić. A nju su Talijani danas ubili. Malu je doveo jedan od naših ljudi koji ju je našao u šumi samu i izbezumljenu od straha. Izgleda da je sve videla ... Ovo je već peti slučaj tih palikuća za poslednja tri dana.

Pomilovao sam devoјčicu po glavi. Jadno dete se još uvek treslo čitavim telom i nemirnim, izbezumljenim očicama preletalo preko naših lica. Pokušala je nešto da mi kaže, ali su se reči pretvorile u grčevit glasan plač, koji se nastavio u isprekidano jecanje.

Uostalom, nikakvo objašnjenje nije bilo ni potrebno. Ono bi, bez sumnje, dalo izvesne detalje, ali glavni razlog zbog koga su Talijani činili takva zverstva i nad nezbrinutim, samohranim, starim ženama, bio nam je već poznat. Starica se sigurno usprotivila da joj odnesu ono malo, s mukom stećene, letine, što joj je mala njivica uklještena u kamenu kraj kuće pružala.

Potražio sam očima Toma. U meni je već sazrevala odluka koju je na svaki način trebalo sprovesti u delo. Josip je razumeo moj pogled.

— Tomo je sa dvojicom sišao u selo — rekao mi je. — Zamolio me je samo da te pozovem.

Vesti koje je Tomo uskoro doneo revoltirale su sve ljude. Bila je to grupa Talijana na kamionu koji je svakog dana prolazio drumom prema Fužinama i istog dana, popodne, vraćao se s namirnicama prema položaju talijanskog bataljona. Usput su obično svraćali u kuće, maltretirali narod i odnosili sve što im se svidelo. Ko bi se usprotivio, znalo se šta ga čeka.

Ovog dana starica Marić je bila te zle sreće da se kamion s dvojicom talijanskih oficira i nekoliko vojnika zaustavi na drumu nedaleko od njene kuće. U kući se nalazila starica, jedna njena sustka i devoјčica. Talijani su najpre pošli prema maloj ostavi koja je bila sazidana uz kuću i iz nje izvukli dva džaka tek ovršenog žita. Starica ih je posmatrala nemo s praga, ne preduzimajući ništa. Znala je da bi svako preklinjanje ostalo bez rezultata.

Dok su vojnici nosili džakove sa žitom prema kamionu, ona dva oficira su ušla u kuću. Prošli su kroz odaju sa ognjištem i kroz malu sobu do nje i već je izgledalo da će se sve svršiti na onim dvama džakovima žita, kad jedan od njih spazi na načvama ceo, još neohlađen hleb, uvijen u čistu, belu, malo ovlaženu lanenu kruhu. Nije pomagalo preklinjanje starice da joj ga ostave, nisu se osvrtali na potresnu molbu da joj odrežu komad za dete.

Da bi nesreća bila veća, starica je izvadila svoju britvu — škljocu, kako je u tom kraju zovu — i mašila se hleba. Bila je to jedna od onih britava koje su se pre rata prodavale za

jevtine pare po seoskim vašarima: tanka kriščica gvozda zaoštrena na jednoj strani, koja je jednim svojim krajem bila uglavljen u crveno obojene korice od drveta, na kojima je neki dovitljivac bio urezao usijanom iglom srp i čekić.

Talijan joj je istrgao hleb iz ruku, ali je, na nesreću njegovu pažnju privukla staričina britva, bolje rečeno, njene crvene korice sa srpom i čekićem. »Ti si komunist, špijun! Pomažeš one bandite u šumi!« čula je staričina susetka kako oficir viče. Zamahnuo je rukom i starica se od udarca srušila na kamene ploče kojima je odaja bila prekrivena. Žena se sećala kako je izbezumljena starica hitro ustala i uzviknula: „Vi ste banditi, kad nam i poslednji komad hleba otimate!“

Dogodilo se ono najstrašnije. Obojica su izvukli svoje pištolje, kao po komandi. Starica se nije micala. Oči su joj blistale kao u groznici. Pre nego što su odjeknuli pucnji, začula su se dva vriska: jedan susetke, koja je odmah utrčala u sobu i kroz niski prozor zamakla u kamenjar iznad kuće, drugi, dug, prodoran, devojčice, koja je kao skamenjena stajala kraj vrata i posmatrala jeziv prizor. Starica je pala kraj ognjišta, a preplašeno dete istrčalo iz kuće i poletelo, što su ga noge nosile, prema šumi koja se protezala nekoliko stotina metara levo i desno, duž suprotne strane druma. Nešto kasnije kamion je nastavio put prema Fužinama, a staričina kuća je ostala u plamenu.

Tomo je završio priču. Nežno je prigrlio dete koje je jecalo, posadio ga na koleno, iščepkao odnekud kocku prašnjavog šećera i pružio joj.

— Je li tako bilo, mala? — pritisnuo je on nežno glavu deteta na svoje grudi.

Ona je klimnula glavom potvrđno. Ohrabrena, kroz jecaj je uspela da istisne:

— Pucali su obojica. Baka je pala, a oni su još pucali u nju.

Pogodio sam želje svih onih koji su natuštena lica stajali oko nas i slušali priču, najnoviju iz niza onih koje su za poslednjih nekoliko dana odasvud pristizale. Izdvojio sam osam ljudi, uzeo jedan puškomitrailjer i s Tomom krenuo prema drumu, koji se samo na jednom mestu, duboko ispod nas u dolini, na okuci, belasao, služeći i onome ko ne poznaje dobro ovaj kraj kao siguran putokaz.

Prema tome kako je Tomo bio obavešten, kamion se obično vraćao oko šest časova, u svakom slučaju pre zalaska sunca i padanja prvog sumraka. Nije bilo mesta nikakvoj žurbi, pa ipak, pod uticajem slike koju je Tomo izazvao svojim pričanjem, želeo sam da budemo što pre i što bliže najpodesnijem mestu na kome ćemo sačekati Talijane.

Jedan sat kasnije pronašli smo takvo mesto. Nalazili smo se u šumi iznad samog druma, koji je na tom mestu pravio veliku okuku. Zasedu smo pripremili baš na toj okuci, s tim što smo isturili jednog stražara nešto ispred nje, u pravcu iz koga je kamion trebalo da dođe. On je imao zadatku da nas na vreme obavesti o približavanju kamiona, posle čega bismo mi stupili u akciju. Povukli smo se u šumu i u prijatnoj hladovini pojeli po komad proje i sira.

Negde oko pet časova, baš kad je polovina naših ugodno dremuckala, stražar nam je javio da je primetio kamion u daljini. Štrcali smo na drum i dok su ostali zauzeli busije prema ranijem dogовору, Tomo i ja smo pristupili izvođenju glavnog plana. Bila je to, ustvari, varijanta jedne uspešne akcije koju sam pre nekoliko godina obavio u Španiji. Tačno na onom delu okuke gde se ona završavala i ispravljala u drum prav kao strela, oborili smo jednu jelu popreko preko druma. Mesto je bilo izabrano tako da je vozač kamiona nije mogao videti sve dok iz krivine ne izbjije na nekoliko metara ispred nje. Polovina posla je bila gotova i mi smo požurili da izvršimo i onu drugu polovicu. Brzo smo otrčali na prednji deo krivine, tamo odakle će kamion naići. Odabrali smo i tu jedno staro stablo iznad samog druma. Zasekli smo ga pri zemlji do te mere da je trebalo samo jače gurnuti ga, pa da se i ono svali na drum.

Kamion se uskoro pojavio na okuci ispod nas. Pored vozača sedela su dva oficira, a u kamionu je bilo jedanaest vojnika i nekoliko džakova složenih na prednjem delu kola.

Tek što su prednji točkovi kamiona skrenuli i ušli u oštru okuku, iza leđa im je počela da puca jela i da se s hukom i treskom svaljuje na zemlju. Šofer je dao gas, ali je samo nekoliko

desetina metara dalje naglo ukočio spazivši ispred sebe, na najopasnijem mestu, ogromnu prepreku.

Čini mi se da su se svi više preplašili od iznenadnog treska drveta nego od nas koji smo najednom sa svih strana iskočili s puškama na gotovs i uperenim puškomitraljezom, spremni da ih zaspemo smrtonosnim ognjem.

— Bacaj oružje i silazi! — viknuo je Tomo na i talijanskom.

Oni su poslušno pobacali oružje i sišli s kamiona, držeći ruke sklopljene za vratom.

Pokupili smo njihove karabine i municiju i istovarili džakove sa kamiona. Zatražio sam od šofera kantu s benzinom, polio kola i zapalio ih. Plamen je liznuo visoko prema nebu. Znajući da će uskoro doći do eksplozije, natovarili smo Talijanima po džak na leda i krenuli drumom prema mestu gde je trebalo da skrenemo prema šumi.

Iza nas je odjeknula eksplozija.

Kasnije sam saznao da se na trista metara od okuke gde smo dočekali kamion nalazila prikrivena talijanska karaula. Nije bilo nikakve sumnje da su sve čuli, pa ipak niko nije intervenisao. Razlog se sam nametao: u karauli su bili mnogo sigurniji nego što bi bili da su podlegli svom ljubopitstvu i, posle treska oborene jele, pošli da vide šta se događa na drumu. Samo jedno mi nije bilo jasno: kakvi su ovo ljudi koji su s takvom predanošću uništavali tuđe živote i čuvali svoju kožu u odnosu na njihove zemljake koji su se onako hrabro borili u Španskom građanskom ratu i pokazivali divne primere drugarstva i čovečnosti. To poređenje, koje će mi i kasnije toliko puta pasti na pamet i dovesti me u zabunu, ustvari i nije bilo teško shvatiti. Dok su se ovde nalazili mahom fanatični omladinci zaslepljeni jednim političkim sistemom koji im je obećavao zlatna brda posle uspešno završenog rata, dotle su moji španski drugovi bili baš ti koji su se svesno borili protiv tog istog sistema, koji je pretio da uguši španski narod. To saznanje opasnosti koja preti čovečanstvu, opravdanost borbe protiv fašizma, bili su baš oni glavni činioци koji su, pored ostalog, stvarali često od običnog čoveka heroja.

Iznad Selca smo zastali. Sa talijanskih vojnika smo svukli odelo i obuću i tako, samo u gaćama i košulji, poslali ih naniže, u selo. Oficirima smo opet natovarili po džak. I svaki od nas je, sem onoga koji je nosio talijansko oružje a koga smo poslali za pomoć, uzeo po jedan, pa smo skrenuli u šumu. Prošle noći sanduk sa eksplozivom, ovog popodneva džak pun namirnica, učinili su da sam, nenaviknut, jedva pokretno noge. Trudio sam se da to ne pokažem jedva sam dočekao smenu koja nam je uskoro pristigla u pomoć sa Viševice.

Obrazovali smo preki sud i u sumrak plotun iz pušaka je nagovestio da je izvršena prva smrtna kazna na Viševici nad ljudima koji su je već davno zasluzili. Ovi koji su se tako osiono ponašali u selu prema nezaštićenim ženama i deci kukali su i preklinjali za milost sve do trenutka dok iz pušaka nije pokuljao smrtonosni organj, a sa njim i uzvik odobravanja okupljenih ljudi.

*
* * *

Izgledalo je da na Viševici nećemo imati mira. Kako su počela prva dva dana, tako se nastavio i treći, da bi po događajima koji su se odigrali postao još bogatiji od prethodna dva.

Najpre kamion koji sam survao u provaliju, zatim akcija na magacin u Fužinama i ona na pruzi ispod Viševice, i na kraju napad usred dana na kamion pun talijanskih vojnika i namirnica, naveli su najzad Talijane na pomisao da bi trebalo nešto preuzeti protiv tih „bandita“ koje je skrivala viševačka šuma.

U ranim časovima naš izviđač iz podnožja obavjestio nas je da se primećuju pokreti grupa talijanskih vojnika uz Orešnice prema Viševici. Nešto kasnije drugi izviđač je dopunio izveštaj svog druga: oko pedeset vojnika došlo je do betonskog žlezničkog mosta dugog četrdesetak metara koji je ležao iznad uzane, ali veoma strme dubodoline kroz koju je, u

kišnim periodima, proticala ista ona ponornica što se u letnjim danima gubila u pesak nedaleko od Drežniced. Dok je tridesetak vojnika prešlo na našu stranu i zaposelo podnožja planine, onih dvadeset na drugoj strani ubrzano su gradili brvnaru-stražarnicu, čije su uzane puškarnice, umesto prozora, trebalo da štite prugu i drum u dužini od tri stotine metara na našoj strani.

Pred podne došao je po drugi put prvi izviđač. Brvnara je bila gotova. Poljskom telefonskom vezom bila je spojena sa štabom bataljona na drežničko-jasenačkom položaju. Na sredini mosta sagrađen je zaklon prema našoj strani, iza koga se već nalazio stražar. Onih tridesetak talijana ispod Viševiće vratilo se otkud su i došli.

Povoljniji izveštaji nisu mi bili potrebni. Bio je to pravi trenutak da naše još više ohrabrim, a talijanima pokažem da nam njihovo obezbeđenje baš nimalo ne smeta u onome što nameravamo da izvedemo. Dogovorio sam se s Tomom da u jutarnjim časovima sledećeg dana taj isti most mora da odleti u vazduh a, po mogućstvu, i karaula. U glavi sam kombinovao još i više. Setio sam se da je čuvar pruge rekao: jedan transportni voz prolazi ujutru. Bila bi to idealna prilika da se on zajedno s mostom sunovrati u klisuru. Ipak tu kombinaciju nisam otkrivao nikome, jer je ona, čak i meni, izgledala malo isuviše kombinatorska da bi se sa sigurnošću moglo računati na njeno ostvarenje. Osim toga, nisam bio siguran da će pruga, posle našeg sinoćnog napada, biti osposobljena u toku današnjeg dana.

Pozvao sam čuvara pruge i zapitao ga u koje vreme tačno treba transportni voz da prede preko mosta. Bio sam zadovoljan kad sam saznao da on prolazi svakog jutra u pet časova i trideset minuta. Naredio sam da čuvaru donesu talijansko odelo, a da njegovu uniformu odnesu u baraku. Da ne čuje čuvar, skrenuo sam pažnju da ga za svaki slučaj još uvek dobro drže na oku, mada njegovo dotadašnje držanje nije pobuđivalo nikakvo podezrenje. Kasnije sam shvatio da je ta predostrožnost bila nepotrebna. Taj isti čovek se u akcijama koje su dolazile držao hrabro, pa je doterao i do oficirskog čina. Nažalost, poginuo je 1943. godine štiteći, sa još nekoliko drugova, otstupnicu svoje čete.

Predveče su me obavestili da je pruga osposobljena i da će kompozicija još noćas proći u svoje redovno vreme. Čuli smo kako je prolazeći ispod naših položaja pištala, i to je bio ujedno za nas znak da se otpočne s pripremama za izvođenje sledeće operacije.

Poslali smo četiri čoveka, od kojih je jedan bio s puškomitraljezom, da se u toku noći prebace na onu stranu klisure i da sa pogodnog mesta drže u šahu karaulu, ukoliko dođe do puškaranja. Na ugovoren znak, jedan od njih je trebalo da preseče telefonsku vezu, kako oni iz karaule ne bi bili u mogućnosti da obaveste štab bataljona o onome što se dešava. Kažem, to je trebalo da usledi u toku same operacije, jer bi prevremeno prekidanje veze isto tako moglo da pobudi podezrenje Talijana, kako onih u karauli tako i onih na položaju.

Sa male uzvišice iznad druma jedna desetina, takođe s puškomitraljezom, držala je s lica karaulu na oku i motrila neposredno na most i onaj deo druma koji je sa naše strane skretao prema mostu.

Koristeći noć, Žiža i Josip su sa eksplozivom i svim onim što je bilo potrebno za tu priliku sišli na drum. Prešli su ga i u šipražu koje je bujalo kraj mosta i duž klisure imali su da sačekaju moj znak pa da priskoče mostu.

Tomo i ostatak ljudi su za svaki slučaj zaposeli najniže položaje Viševiće, iznad druma, kontrolišući teren s one strane dubodoline, spremni da dejstvuju i da nam pomognu u izvlačenju, ukoliko bi došlo do nečeg nepredviđenog.

Kad je sve bilo gotovo, legao sam da spavam. Živci su mi bili isuviše napregnuti da bih mogao da zaspim. Prevrtao sam se i po deseti put proveravao u mislima da li su sve pripreme izvršene pravilno, da štogod nije propušteno. Negde pred zoru san me je savladao. Spavao sam možda samo jedan sat kad sam osetio nečiju ruku na ramenu.

Obukao sam uniformu čuvara pruge, uzeo fenjer u jednu, a čekić s dugim držalom u drugu ruku i s druma sišao na deo pruge koji se nalazio otprilike dvesta metara od naših drugova, a koji, zahvaljujući krivini što ju je pruga činila, nije mogao biti osmotren.

Pogledao sam na sat. Bilo je još pet minuta do pet. Ona kombinacija da zajedno s mostom sunovratimo i kompoziciju sve me je više opsedala i ja sam već i taj detalj zamislio kao sastavni deo čitave operacije bez kojeg bi zadatak bio samo napola izvršen. Do prolaska voza ostalo je još trideset pet minuta. U tom međuvremenu morao sam likvidirati stražara na mostu, postaviti eksploziv ispod nosača na betonskom stubu i pripaliti štapin. Ne proračunam li dobro, voz može proći neoštećen ili most odleteti u vazduh pre nego što on naiđe. A ja sam žarko želeo da se to desi u onom trenutku kad voz bude na njemu.

Okačio sam fenjer o pojас, tako da mi je jedna ruka, zlu ne trebalo, bila slobodna ako ustreba da izvuče revolver. Koračao sam preko pragova i tamo gde su šine bile spojene udarao čekićem i jednu i drugu. Zvonjava je odjekivala i nije bilo nikakve sumnje da su je stražar na mostu, pa i oni u karauli, čuli. U to sam se i uverio. Stražar je bio ili suviše hrabar ili neoprezan, jer je bezbrižno izišao iz svog zaklona, posmatrao me sa ivice mosta jedno vreme, pa se opet vratio u zaklon.

Na pedeset metara od mosta zapalio sam cigaretu i, kao da me se ništa ne tiče ima li koga na mostu ili nema, pošao dalje preko železničkih pragova udarajući sve češće čekićem o šine.

Bilo mi je mnogo lakše kad mi je Žiža ili Josip, podražavajući čuka, dao znak da čekaju spremni.

Zakoračio sam na most i nastavio da lupam o šine. Stražar se opet pojavio iz zaklona i na moje „dobro jutro“ dremljivo otpozdravio. Video sam da gleda u moju cigaretu, pa sam brzo izvadio jednu iz džepa i ponudio mu je. Dok sam vadio cigaretu, bacio sam letimičan pogled na sat: bilo je tačno pet sati i petnaest minuta. Istog trenutka kroz jutarnju tišinu odjeknu u daljini sirena lokomotive, što je bio znak da je krenula s poslednje železničke stanice. Trebalo je raditi brzo.

Stražar spusti karabin i poče se pipati po džepovima tražeći upaljač. Onda, praveći zaklon između nedara i kaputa, kresnu upaljač i prinese plamen cigareti.

U tom trenutku zamahnut čekićem i snažno ga lupih po temenu. Čovek ne ispusti ni glasa, već se, oblichen krvljui, svali preko šina.

Uspeo sam, samo da dograbim njegov karabin kad začuh užvik u karauli. Sekund dva kasnije jedno tane mi prošla pored samog uha. Verovatno je trebalo da zahvalim samo tome što je i taj stražar kraj puškarnice bio dremljiv, inače me, sigurno, sa tako male razdaljine ne bi promašio.

Pojurio sam natrag koliko su mi uske železničarske pantalone dozvoljavale. Drugo tane udari u betonsku ogradu kad sam ja već bio s njene suprotne strane.

U karauli se čula galama. Zaklonjen iza bedema ograda video sam kako se vrata otvaraju i jedan vojnik s karabinom izleće napolje. Ustvari, samo je pokušao da izleti, jer ga je još na pragu rafal našeg puškomitrailjeza s one strane jaruge presekao napola. Vrata su se ponovo zatvorila i sve se utiša.

Moja dva druga me vezaše oko pasa i ja s dragocenim teretom skliznuh u provaliju. Srećom, između nosača i betonskog stuba bilo je toliko slobodnog prostora da se eksploziv mogao postaviti bez ikakvog bušenja ili vezivanja, čime je posao takoreći bio gotov.

Iznad sebe čuh opet pojedinačne pucnjeve, pa još jedan rafal našeg puškomitrailjesca, koji je ovog puta bio propraćen prodornim krikom. Još jedan je pokušao da izađe. To je moglo da znači i to da je telefonska linija prekinuta, pa je, u svojoj prevelikoj revnosti, neko pokušao da obavesti mašinovođu o onome šta mu se sprema.

Iz blizine začuh brektanje lokomotive i oštar pisak, kakav mašinovođa obično daje kad ulazi u tunel, prelazi preko mosta ili traži dozvolu za ulazak u stanicu. Odmerio sam

sporogoreći štapin na onoliko koliko sam mislio da će biti potrebno dok se kompozicija ne pojavi na mostu i zapalio ga. Dao sam znak mojima i oni me izvukoše.

— U zaklon, brzo ... — viknuo sam i poleteo preko pruge i druma u šumu gde nam se nalazila desetina. Bacio sam se na zemlju i upravio pogled prema mostu i kompoziciji koja se nalazila samo dvadesetak metara od njega.

Samo da ne zakasni... ! Samo da ne zakasni ili zataji! brušalo mi je u ušima i bilo mi je gore što bih se u tom slučaju osramotio pred ovim ljudima nego što bi mi voz izmakao.

Lokomotiva je zatutnjala preko mosta. Da li je mašinovođa primetio stražarevo telo preko šina ili je njegov zabrinuti pogled bio upravljen prema našim planinama, ne znam, tek lokomotiva je preletela preko nesrećnika i prednjim točkovima već bila na čvrstom tlu. Znoj mi orosi lice, sa koga su dva upaljena oka beznadežno gledala u lokomotivu. Ali samo za trenutak.

Eksplozija grunu takvom silinom da se zemlja pod nama zatrese. Tresak i lomljava sliše se u jedan beskonačni eho koji se u ovim jutarnjim časovima poče prenositi od jednog do drugog brda.

Instinktivno, a i zbog nepodnošljivog bleska koji je plamen eksplozije prouzrokovao, zatvorili na trenutak oči. Kad sam ih odmah potom otvorio, mosta više nije bilo, a vazduh je bio pun betonskih i gvozdenih komada koji su fijukali na sve strane. Lokomotiva, povučena vagonima koji su leteli prema provalji, vrati se natrag i nestade. Mašinovođa ili ložač pokuša da iskoči iz nje, ali mu to ne pode za rukom; ona ga skovitla i odnese sa sobom. Dva poslednja vagona se otkačiše. Snaga eksplozije ih odbi desetinu metara natrag, ali ih stvoreni nagib ponovo povuče i sunovrati u zajedničku grobnicu. Jedni nad drugim, vagoni ispunite jarugu gotovo do pola. Na kraju, kao što to obično biva, plamen suknu naviše i obavi čitav taj krš drveta, gvozda i ljudskog mesa.

Čuh kako jedan od naših reče Tomu:

— Auh, druže komandiru, vala ovo puče kao gromovnik Ilija. Drugi dobaci:

— E ljudi moji, odbi mi dugme s košulje. Tomo se nasmeja glasno, dobaulja do mene i zagrli me:

— Pa, *Gromovniče*, neka je sa srećom — reče. — Neka ovako bude svakog dana!

Lice mu je sijalo od sreće, a oči su mu prosto proždirale mesto gde se samo nekoliko sekunada ranije nalazio veliki, lepi betonski most, a sada ogromna buktinja koja je, kao kod kakvog vulkana, kuljala direktno iz utrobe zemlje. Sa te strane, bar za izvesno vreme, nije pretila opasnost od neprijatelja.

Baviti se oko karaule posle svega ovoga što smo učinili bilo je izlišno, pa i opasno za ona naša četiri druga na drugoj strani. To utoliko pre što su Talijani, probuđeni ovog jutra na nesvakidašnji i neuobičajeni način, svakog časa mogli da dojure.

Dali smo znak onoj četvorici i dok su se oni povlačili, nas puškomitraljez bi, s vremena na vreme osuo rafal po karauli ne dozvoljavajući onima unutra da izađu. Uostalom, niko od njih više nije pokušavao da izađe, a još manje da opali makar i jedan metak u pravcu nevidljivog neprijatelja.

XVII

Sastanak sa starim dobrim prijateljima uvek je priyatno iznenadenje, pogotovu kad vas od poslednjeg zajedničkog susreta razdvaja popriličan vremenski period. Pitanja naviru, a sećanja na nešto zajednički doživljeno ponovo se pretvaraju u reči koje pokušavaju da opišu i najmanji detalj koji je zbog bilo čega morao ostati u pameti. Takav je bio i ovaj moj susret usred Viševice sa Ivanom Marinkovićem i Veljkom Kovačevićem, koji su jednog septembarskog predvečerja banuli baš u trenutku kad smo se Tomo, Josip i ja naprezali da okupljenoj četi, na osnovu prilično neproverenih izvora, iznesemo stanje na frontovima u

našoj zemlji. Njihov dolazak me je utoliko više obradovao jer sam znao da će ona teška neizvesnost koja je, i pored odličnog morala, znala kao kakva mora da pritisne ove ljude povučene daleko u planini, biti sada razbijena.

Tako je i bilo. Bio sam gotovo iznenaden s kakvom su pažnjom do duboko u noć slušali reci čas Marinkovića, čas Kovačevića, koji su iznosili uspehe partizanskih odreda širom zemlje. I kad su negde oko pola noći, kad je svačija radoznalost bila u potpunosti zadovoljena, prepuna srca, uz veseli žamor i prigodno komentarisanje odlazili na spavanje, znao sam da će ovu noć prespavati u najslađem i najmirnijem snu, spreni da sturadan učine sve što od njih budemo zatražili.

Najzad, imalo se rasta i radovati. Nepuna tri meseca borbe — a uspesi su bili izvanredni. Nastojanja Komunističke partije urodila su obilnim plodom.

U Srbiji, posle onog 7. jula kad je prst mog druga iz Španije, Žikice Jovanovića, povukao obarač pištolja uperen u jednog žandarma, broj partizanskih odreda je sve više rastao. Od likvidiranja žandarskih stanica, raspuštanja opštinskih uprava kao neposrednih izvršilaca okupatorske vlasti prešlo se na krupnije zadatke.

— Samo u septembru — zvonile su mi u ušima Marinkovićeve reči dok sam, pod utiskom svega što sam čuo, provodio jednu besanu, ali veoma priyatnu noć — oko trideset partizanskih odreda oslobodilo je gradove Bogatić, Loznicu, Krupanj, Ljuboviju, Ub, Ljig, Užice, Užičku Požegu, Čačak, Gornji Milanovac, Petrovac na Mlavi, Majdanpek, Boljevac, Prokuplje, Lebane i Rašku.

— A jake nemačke snage blokirane su u Šapcu, Valjevu i Kraljevu. Stvorena je slobodna teritorija koja obuhvata celu zapadnu Srbiju i velika područja severoistočne i južne Srbije — dopunjava ga Kovačević a oči mu svetle kao žeravice.

— Na celoj oslobođenoj teritoriji stvaraju se narodni odbori kao najviši organi narodne vlasti na tom području — zvuče magično Marinkovićeve reči i ja već premišljam kako bi bilo osnovati jedan takav odbor u prvom većem selu koje budemo očistili od neprijatelja.

— Vojvodina i Sandžak su takođe u plamenu — dopiru do hoje opijene svesti opet Kovačevićeve reči. — Nova Varoš je oslobođena pre nekoliko dana, formiran je Glavni štab partizanskih odreda Sandžaka.

Saznajemo detalje o općem ustanku i u Crnoj Gori. O Bosancima koji su krajem jula uništili domobranske i ustaške posade u Drvaru i Oštrelju i o tome da je ustank zahvatio čitavu Bosansku Krajinu. Naš Kosta³¹ se razmahao svim svojim snagama. Oslobođeno je i Bosansko Grahovo i Glamoč, a na teritoriji Trubara, Tiškovca, Prskaje, Martin-Broda i Podoca, u kojima su likvidirane žandarmeriske stanice, stvorena je oslobođena teritorija. Kozara prosto bukti.

— Oslobođena teritorija u Lici proteže se od Bihaća pa sve do Gračaca — začuo sam opet Marinkovićeve reči. U Srbu se od 27. jula, u zgradi bivše opštine gde je bio najpre smešten Gerilski štab, neprekidno vije velika crvena zastava sa srpskom i čekićem. Čitav Kordun i Banija su na nogama, tako da su sa Likom postali jezgro ustanka u Hrvatskoj. U Hrvatskom Primorju, Gorskom Kotaru, Dalmaciji, u Slavoniji broj partizanskih četa je sve veći. — Marinković je za trenutak zastao, kao da želi da uzme predah, pa opet nastavio: — U Makedoniji je krajem prošlog meseca formirano novo partisko rukovodstvo koje je pre nekoliko dana obrazovalo Pokrajinski štab za Makedoniju i svim silama priprema oružani ustank naroda . . . Kao što vidite, bolje je nego što smo se i nadali, a biće još i bolje dok nam je naše Partije i ovakvih ljudi kao što ste vi.

Sada, nisam mogao a da se ne nasmejam kad sam se setio reći jednog pedesetogodišnjaka koji se vrpolio na svom mestu, cupkao desni brk lice dok nije zapitao:

— A, boga ti, druže, čuje li se tamo do vas i štогод о nama ?

³¹ Kosta Nadž, generalpukovnik JNA.

— Čuje se, nego šta — prihvatili su i Marinković i Kovačević u jedan mah. — Hoćeš li da ti nabrojim sve što ste učinili vi sa Viševice? — ubaci Marinković i nastavi: — I fužinski magacin, i onaj karambol na pruzi iste noći, pa kamion sa Talijanima, zatim, pre neki dan, ono sjajno izvedeno s mostom i vozom ... Jesam li štogod propustio, a?

Čovek se prekrsti od čuda i ja čuh kako dobacuje prvom do sebe:

— Bogami, kao da je bio s nama.

— I da znate da se svi ponosimo vama. Eto, to je drugu Kovačeviću i meni izričito naloženo da vam prenesemo — nadoveza Marinković s osmehom. — Ako hoćete da znate, zbog toga smo naročito i došli.

Unaokolo veselo žagor, zadovoljni osmesi.

Očni kapci mi otežaše. Boreći se sa snom, hteo sam još jednom da reprodukujem u sećanju čitavo ovo veče, da se prisetim svake reči koja je izgovorena.

Video sam sebe kako s Marinkovićem, Kovačevićem i Tomom, pošto su se ostali razišli, ostajem pored ostataka vatre. Marinković čara vatru i privlači nedogorene grančice na gomilu; ona se opet razgoreva.

— Jesi li obučio ljude na Viševici da rukuju eksplozivom i da prave one tvoje napravice?

— upire Marinković oči u mene.

Odgovaram potvrđno i među diverzantima naročito ističem bistrog i okretnog Žižu.

Marinković malo počuta, pa dodade nesigurno:

— Moraćeš, Ivane, sutra dalje. Tomo naglo podiže glavu i gleda čas Marinkovića, čas mene.

— Na, Tuhobić iznad Sušaka. Tamo je Albahari.³² Bilo bi veoma poželjno, s obzirom na položaj njihove čete, da i on ima jednu dobru desetinu diverzanata.

Ja klimnuh glavom u znak pristanka.

— Ostaćeš nekoliko dana, pa ćemo se opet ovde naći i krenuti zajedno prema Mrzlim Vodicama, kod Delnica, gde se nalazi jedna partizanska četa koja nije tako aktivna kako bismo žeeli. A odatle ćeš otići u Srpske Moravice, pa se tek tada vratiti, ali ne na Viševicu, već u Drežnicu. Moraćeš i njih malo da razdrmaš.

— Znači li to da se rastajemo s Gromovnikom?

— upita Tomo setno, a glas mu podrhtava.

— Zasada — odgovori smešeći se Marinković.

— Stari đavo je dobro ispekao taj svoj zanat u Španiji i red je da to svoje znanje prenese što je mogućno većem broju naših ljudi. Mislim da se s tim slažeš.

Video sam još samo jasno kako Tomo poslušno obara glavu i — Kao olovo težak san sklopi mi kapke.

*
* *

U mom ratnom dnevniku stoji zapisano:

„Tuhobić iznad Sušaka. Četa od 28 boraca pod rukovodstvom druga Albaharija. Ostajem šest dana obučavajući jednu desetinu. Prvih dana oktobra oni su odlično položili praktični ispit: u blizini Plasa, na moje oči, minirali su prugu i izbacili iz šina kompoziciju punu bersaljera — „perajčara”, kako ih ovde zovu. Mogu mirno da krenem dalje“.

Tih nekoliko naškrabanih redova na izgužvanoj i požuteloj hartiji ostali su kao uspomena na podvig dostojan svakog poštovanja koji su moji učenici izveli usred dana. U mom sećanju

³² Albahari, prvoborac u NOB, poginuo u NOB.

su se, međutim, i pored toga što je otada prošlo toliko godina i toliko drugih događaja, sačuvale mnoge pojedinosti.

Dvadeset ljudi, među kojima sam se nalazio i ja, s nestrpljenjem i nepoverenjem je pratilo pogledom ono što se, na železničkoj pruzi, nešto malo ispod Plasa, dešavalо. U jednom trenutku mi bi žao što sam dozvolio da svoj prvi borbeni zadatak ove vrste izvedu sami, bez pomoći svog učitelja. Ne podje li im za rukom da ostvare svoju zamisao, znao sam da će to demoralisati i njih, kao i ovih dvadesetak ljudi rasutih po kršu koji nikad nisu verovali da se onim mojim napravicama može štogod učiniti toj zahuktaloj grdosiji koja se upinjala da uz oštar uspon od Sušaka prema Plasama izvuče kompoziciju od desetak vagona, punu „perajčara”.

Pratio sam kroz dvogled svaki pokret dvojice ljudi koji su bili zastali kraj železničkog nasipa i vadili iz torbe ono što su bili pripremili. Ostali su se rasporedili duž pruge i dobro motrili da ih štogod ne iznenadi. Mesto koje su bili odabrali bilo je zaista idealno za izvođenje operacije. Ukoliko im podje za rukom da survaju kompoziciju, ona će se otkotrljati niz visoki i veoma strmi nasip, pa preko oštrog kamena sve do jedne male zaravni ogradiene kamenim zidom. Dotle, ni od jednog vagona neće ostati ništa čitavo, a još manje od onih koji se u njima nalaze.

Odahnuo sam kad sam video kako brzo, ali bez nervoze, stavljaju pripremljenu, napravu uz šinu, tačno na mesto gde je trebalo, i priljubljuju eksploziv uz spoljnju stranu šine. Kasnije se, istina retko, dešavalо nekim mojim ljudima da u brzini postave eksploziv tamo gde ne treba, pa lokomotiva, umesto da odleti u provaliju samo sklizne iz šina, izvrne se i bude odbačena na sklad iznad železničkog nasipa. Bilo mi je jasno da se to ovog puta neće desi. Ostalo je samo još to da naprava ne zataji i da se ne pojavi čuvar pruge ili patrola vojnika, koja je, kako smo bili obavešteni, imala običaj ponekad da prokrstari. Ipak, slučaj je tako hteo da ovog puta ni sa jedne strane nije bilo nikakvih smetnji.

Ljudi su obavili posao, dali, niz prugu, jedan drugom znak i povukli se iznad nasipa, na polovini puta između nas i mesta operacije.

Nismo dugo čekali. Spazili smo iz doline najpre dim koji je lokomotiva bljuvala svom snagom iz svog dimnjaka naprežući se da savlada uzbrdicu, a malo kasnije, posmatrana iz ptičje perspektive, na prvoj okuci ukaza se zmijasta kompozicija, da bi se odmah zatim izgubila.

Kad se ponovo pojavila, već nije bila daleko od mesta gde ju je očekivalo iznenađenje. Nisam mogao da izdržim, već sam pojario nizbrdo prema grupi mojih diverzanata koji su, kao srasli za kamenje ispod sebe nepokretno pratili zapenušanu grdosiju. Pretrčao sam tih nekoliko stotina metara taman za vreme dok je kompozicija smanjila rastojanje od postavljene mine na svega sedamdeset do osamdeset metara. Milan, jedan od one dvojice koji je postavljao eksploziv, pomače se ustranu, da bi mi ustupio bolje mesto na kamenoj ploči.

— Učinili smo sve kako ste ... — šapnu mi on iako nije imalo nikakvog smisla šaputati jer se od brektanja lokomotive i vesele dernjave „perajčara” ne bi u tom trenutku ni pucanj iz puške čuo. — Nadam se da će biti dobro — nastavi on nedovršenu rečenicu, koja je trebalo da bude neka vrsta preventivnog pravdanja u slučaju da ne ispadne kako treba.

Njegov grozničavi pogled i znojem orošeno lice tražili su odgovor i ja ubedljivo odgovorih:

— Biće ... Gledaj... !

Eksploziju gotovo nismo ni čuli, jer su brektanje lokomotive i dreka Talijana bili zaglušujući. Videli smo samo kako se lokomotiva zatresla, propela i nestala niz nasip povlačeći dva vagona za sobom i ostavljući na mestu gde je mina eksplodirala veliku rupu i iskidane šine da, iskrivljene i povijene naviše, štrče.

Ostatak kompozicije, odbačen silinom eksplozije i potiskom koji je i doveo do gotovo nemogućnog prekida spone između vagona, polete nekontrolisano natrag prema Sušaku brzinom koja se sve više povećavala.

Vika Talijana bila je kao makazama presečena. Uši mi zaglušiše radosni povici mojih učenika koji su neskriveno ispoljavali oduševljenje.

Lokomotiva i dva vagona koji su se otkotrljali preko nasipa zaustaviše se tačno na mestu koje smo i pretpostavljali. Kamena ograda pršte u paramparčad, pa ipak, zajedno sa nešto malo zakržjalog drveća na zaravni, zaustavi ovu gomilu gvožđa koja se pušila.

Rezultat akcije Tuhobićkog odreda iznad Sušaka

Drugi deo kompozicije je i pored velike brzine srecno prešao prvu okuku. Nekoliko vojnika koji su pokušali da iskoče iz zahuktalih vagona ostadoše da leže na mestu gde su pali. Samo jednom podje za rukom da ustane i da, teturajući se, nastavi put niz prugu.

Uveče smo saznali i za sudbinu ovog dela kompozicije. Naš izviđač, koji se samo u tu svrhu bio spustio u Sušak, doneo je vest da je tih nekoliko vagona strahovitom brzinom naletelo na jednu manevarku i da je na mestu sudara ostao čitav krš od gvozda, dasaka i razmrskanih ljudskih tela.

Te večeri je bilo veliko veselje u našem logoru na Tuhobiću, a sutradan sam, u pratnji jednog iz Albaharijeve čete, krenuo natrag na Viševicu.

Moji Viševičani su za to vreme već bili napravili nekoliko smelih podviga. Uspesi koje smo postigli učinili su to da je brojno stanje čete naraslo već na blizu pedeset ljudi, od kojih su dve bile mlade devojke — prve koje sam video u jednom našem partizanskom odredu.

Sastanak sa starim priateljima, iako od dana rastanka nije prošlo ni nedelju dana, bio je srdačan i dirljiv kao da smo bili rastavljeni bar godinu dana.

Samo dva dana kasnije, pošto su ponovo stigli Marinković i Kovačević, u pratnji Žiže i još nekolicine Viševičana koji su poneli pune torbe eksploziva, krenuli smo prema Mrzlim Vodicama, malom mestašcu koje se nalazi desetak kilometara jugozapadno od Delnice, grada u kome je bio smešten jedan od većih garnizona talijanskih i ustaških snaga. Možda je baš to bio jedan od glavnih razloga što ova, još ne sasvim dobro organizovana partizanska grupa, nije bila u mogućnosti da postigne neke značajnije rezultate ni u frontalnoj borbi, ni u diverzantskim akcijama. Utoliko su s većim interesovanjem već sutradan po našem dolasku gutali svaku reč i pratili svaki moj pokret. Naši uspesi su bili doprli i do njih, pa je i to bio jedan od razloga da se sa nezdravom taktikom iščekivanja i oklevanja prestane i da se krene u akciju. A kako su se nalazili u osinjem gnezdu neprijatelja, u blizini važne komunikacije koja je vezivala Delnice sa Sušakom i Rijekom, objekata za akciju bilo je i na pretek.

Ispalo je tako da je već posle tri dana trebalo da diverzanti sa Mrzlih Vodica, kao i oni sa Tuhobića, isprobaju praktično svoje znanje. Samo iz želje da i sami prisustvuju jednoj takvoj akciji o kojoj su dotada samo slušali, Marinković i Kovačević su odložili svoj put za jedan dan.

Sipila je ona nesnosna jesenja kiša koja natapa i postepeno probija svaki delić odeće, rastapa ono malo zemlje između kamenja, te se ona kao tutkalo hvata za obuću. Dan je bio prohladan i magličasti omotač koji se bio stvorio obavio je čitav predeo, tako da pri takvoj umanjenoj vidljivosti i nije bilo naročito teško ostvariti svoju zamisao.

Kao najpodesnije mesto za akciju učinio nam se onaj deo pruge između Delnice i skradskog tunela, upravo mesto na nekoliko stotina metara pred skradskim tunelom. Iznad desne strane pruge uzdizale su se stene i zakržljalo rastinje, koje je pružalo odlično mesto za zasedu, dok se leva strana slivala s malom zaravni koja se prostirala do samog tunela.

U određeno vreme bili smo rastureni po stenu. Marinković i Kovačević, očigledno uzbudjeniji nego moja desetina koja je imala da položi ispit, nalazili su se pored mene. I ovog puta sam imao nameru da se ne mešam u rad diverzantske sedmorke, međutim, nešto što se nepredviđeno desilo nateralo me je da odustanem od takvog plana. Naime, dvadeset minuta pre vremena kad je trebalo da prođe voz, jedan od naših istaknutih stražara javio nam je da se grupa od dvadesetak Talijana kreće prugom prema tunelu.

Imao sam muke da ubedim komandira čete i političkog komesara da bi iznenadni napad na Talijane koji nam se nisu nadali mogao biti više štetan nego koristan. Ako bi makar i jedan jedini od njih uspeo da umakne, što nije bilo nemogućno s obzirom na Kameniti teren koji je kako nama, tako i njima mogao da pruži idealnu priliku za davanje otpora, pokvario bi nam čitav plan, koji je, prema mojoj zamisli, morao doneti mnogo veće rezultate.

Talijani su po svom starom običaju galameći na sav glas prošli ispod nas a da se niko od njih nije setio ni da pogleda u to stenje koje se bilo nadnelb nad železnički nasip.

Pošto do prolaska voza nije ostalo mnogo, sigurnosti radi uzeo sam torbu s materijalom i s karlovčaninom Klobučarom, Josom Gržetićem i Nikolom Račkim sjurio niz stenje na prugu u trenutku kad su se talijanski vojnici već bili izgubili u vlažnoj izmaglici.

Samo petnaest minuta kasnije, kad je cela kompozicija „perajčara“ poletela u vazduh, Marinković i Kovačević su nas grlili i obasipali pohvalama.

— Ovi Talijani ne odoše na Istočni front, Gromovniče! — ponovio je razdragani Marinković nekoliko puta, dok su mu oči čudno blistale.

Ranije sam se i sam osvedočio da čoveku i od prevelike radosti mogu da navru suze u oči. To se sada dogodilo Marinkoviću.
Prezadovoljni, Marinković i Kovačević su iste večeri otišli dalje.

Prva akcija i prva praktična obuka diverzanata iz Mrzlih Vodica 19. IX 1941.

Ostao sam još desetak dana, za koje vreme je moja desetina izvršila sedam akcija na železničku prugu i jednu na most iznad male rečice jugoistočno od Mrzlih Vodica, a onda sam krenuo prema Srpskim Moravicama, selu na pruzi Ogulin—Delnice i drumu koji prolazi kroz selo, da bi zatim skrenuo prema glavnom automobilskom putu za Karlovac.

I opet je počinjalo po starom. Opet je odabrana sedmorka postajala predmet moje pažnje i za vreme teorijske nastave, a još više za vreme praktične primene stečenog znanja. Uspesi za uspesima su se nizali. A oni se daleko čuju. Svaka akcija dovela bi ponekog pridošlicu u naše redove. Čete su već polako prerastale u bataljone, spremne da samostalno preuzmu i krupnije akcije vezane i za frontalne napade na neprijateljske bunkere, stanice i manje garnizone.

U njima su, pak, bar u ovo prvo vreme, ostajale samostalne diverzantske desetine sa svojim posebnim zadacima. Kažem samostalne desetine jer su one, bez obzira na to da li su se nalazile u sastavu kakve partizanske čete ili čak i bataljona, zaista to i bile.

Ustvari, uspeh jedne takve desetine je i, zavisio od njene samoinicijative. Naređivati i objedinjavati akcije takvih desetina značilo bi, s obzirom na brzinu njihovog dejstvovanja i široki terenska pojas koji one treba da kontrolišu i da se iznenadno pojavljuju tamo gde im se niko ne nada, samo ometati njihov rad.

Bio sam srećan, jer su vesti koje sam tih dana dobio i sa Tuhobića i iz Mrzlih Vodica i Viševice govorile o neverovatnoj preduzimljivosti mojih dečaka. Jedino je Drežnica čutala. To me je i nateralo da srpsko-moravičku četu ostavim njenom komandiru Đuri Matiću, a ja da krenem prema Drežnici nekoliko dana ranije.

*
* *

Samo nekoliko dana pre mog povratka, u Drežnici se desilo nešto što je unelo još više zabune i nespokojsvta. Politički komesar čete, stari Marko Trbojević, i još devet komunista pali su Talijanima u ruke i u Jasenku streljani. Partiska organizacija, koja je bila pokretač svega, bila je obezglavljeni i lišena najistaknutijih boraca. U toj grozničavoj situaciji pojedinci su opet počeli da vuku na svoju stranu i da ističu svoje specifične želje i mišljenja o daljem radu. Jedni su i dalje težili za osvetom ustaškim porodicama, drugi, zaplašeni sudbinom političkog komesara i nekolicine najhrabrijih drugova, smatrali su da je njihov broj isuviše mali da bi se mogli uspešno suprotstaviti sada već dvama batoljonima Talijana i istom tolikom broju ustaša i domobrana, treći, najmalobrojniji — omladinci i nekoliko komunista — zahtevali su da se zajedničkim snagama nastavi borba i raspiri ustanak po okolnim selima. U želji da pronađu kompromis u tako izuzetno teškoj situaciji povukli su se visoko u planinu, iako je svima bilo jasno da takvo stanje nije vodilo nikakvom rešenju.

Čak ni ona desetina obučenih diverzanata nije dolazila do izražaja. Eksploziva nisu imali i to je bilo dovoljno da i oni upadnu u mrtvilo iako je bilo još mnogo načina kojima se, i bez eksploziva, mogla pričiniti neprijatelju velika šteta. Što je najgore, dva protekla meseca učinila su svoje: ljudi su bili zaboravili gotovo sve čemu sam ih bio naučio, tako da mi nije preostalo drugo nego da počnem opet ispočetka, kako sa desetinom tako i sa svima ostalima. Žiža je sa još dvojicom otišao na Viševicu i otud doneo tri sanduka eksploziva, što je bilo dovoljno da se ova družina malo razdrma, a neprijatelju pripremi iznenadenje i na sektoru za koji je smatrao da je, posle likvidacije Trbojevića i devet drugova, najzad smiren i da bar s te strane izvesno vreme neće imati neprilika.

Ovog puta bila su dosta tri dana da se obnovi ono što je nekad bilo naučeno. Desetina je već bila spremna da sutradan minira na dva najprometnija mesta drum između Jasenka i Drežnice i da jednu od zgrada, u kojoj su se nalazile ustaše, digne u vazduh, kad iznenada dođe do nečega što je moglo skupo da nas košta, samo da je neprijatelj bio brži a nekoliko nas manje prisebni.

Bio je to jedan od onih novembarskih dana kad je veter zavijao kroz granje četinara i svojom neprijatnom, vlažnom hladnoćom prožimao do kostiju. Sneg koji je padao dva protekla dana bio se otopio, ali su crni, tucani oblaci koji su se proganjali iznad nas nagoveštavali nove padavine.

Sedeli smo u brvnari razrađujući u detalje sutrašnji plan napada, koji je, prvi put, trebalo da bude izvršen u sadejstvu diverzanata i partizanskog odreda. Napolju su se nalazila tri stražara: jedan na litici što se uzdizala na severnoj strani logora, drugi na dve stotine metara od brvnare, na prolazu kojim se dolazilo iz doline, i treći nekoliko stotina metara još niže, u blizini seoskog puta, koji se u centru Drežnice slivao u glavni drum.

Moglo je biti oko jedanaest sati. U šumi pritisnutoj teškim, crnim oblacima, iz kojih je počelo najpre da prokapljuje, da bi se te kapi nešto kasnije pretvorile u krupan sneg, bilo je prilično mračno. Zastirač gustog snega nije dozvoljavao pogledu da prodre dublje od pedeset metara u daljinu. Mogu da tumačim da je jedino tako došlo do onoga što se uskoro desilo.

Vrata su se naglo otvorila i dva naša stažara se gotovo zaglavile na njima. Dok se onaj iz doline trudio da dođe do vazduha, stražar iz blizine brvnare izbacio je kao iz puške samo jednu reč:

— Talijani... — i upro unezveren pogled u mene. Zatim je nastavio isprekidano; — Mnogo ... Nekoliko stotina sigurno ... Ima i ustaša ...

— Odakle dolaze? Gde su? — učestaše pitanja sa svih strana.

— Samo što nisu izbili na zaravan. Idu u širokom luku u nameri da nas opkole — odgovori stražar iz doline.

U tom trenutku je upao i onaj stražar sa litice donoseći istu vest s napomenom da se prvi redovi neprijatelja već nalaze na dvesta metara od našeg logora i da idu pravo prema brvnari, kao da ih vodi neko ko tačno zna gde se nalazimo.

Drežničani, koji će kasnije postati odlični borci, čak najbolji u ovom kraju, nisu se snašli u tom trenutku. Bio sam izišao da osmotrim situaciju i kad sam se vratio, oni su već grabili uz strminu, odakle su nesmetano mogli produžiti dalje bez bojazni da budu opkoljeni.

Uleteo sam u brvnaru. U njoj su se nalazili samo Žižin glas i na čistini ispred brvnare ugledah najpre glavu, pa polovinu tela kako izviruje iza jednog stabla i upire pogled prema nama.

— Izvidnica — rekoh. — Ne pucajte dok ih ne bude više. — A onda se prisetih: — Žižin, napuni torbe sa eksplozivom, a ostatak pripremi za aktiviranje ovde, kraj vrata. Fitilj sprovedi do prozora na zadnjem delu brvnare.

— Pojavljuju se... pojavljuju se ... — stezao je zube moj puškomitraljezac i upravlja oruđe prema grupi u zelenim uniformama kola se oprezno prikradala.

Žižin je brzo radio. Tri torbe su bile začas pune, a ostatak stavljen tamo gde sam mu rekao. Sa strane odakle su dolazili Talijani oborio je sto i klupe zaklanjajući eksploziv, tako da smo izbegli rizik da odletimo u vazduh, ukoliko bi neko tane pogodilo našu napravu i aktiviralo je pre nego što bi mi to hteli.

— Prilaze — gurnu me mladić. — Da pucam, druže komandire?

Njih desetak, razvijeni u strelce, ali zbog malog prostora raspoređeni svega po korak do dva jedan od drugog, počeše se oprezno primicati.

— Uzmite torbe sa eksplozivom i izađite na zadnji prozor — šapnuh dvojici mladića i prihvatih puškomitraljez.

Oni se nisu micali. Svaki je nišanio u pravcu neprijatelja čekajući moju komandu ili bar prvi rafal iz puškomitraljeza. Nije se imalo više vremena za ubedljivanje i ja povukoh obarač.

S druge strane se začuše prestrašeni krici i jauci. Trojica padoše. Od njih se jedan podiže i potrača natrag držeći se za desnu stranu grudi. Još jedan odbaulja iza stabla, a treći ostade da leži. Ostali kao bez glave štrcaše na polazni položaj i nestadoše iza padine. Onaj iza stabla poče da baulja prema njima, ali ga kuršum iz Žižine puške sravni sa zemljom.

U istom trenutku učestaše pucnji s njihove strane i tanad počeše da dobiju po brvnari. Nekoliko rafala njihovog puškomitraljeza nagovestiše da borba neće biti baš tako laka.

— Uzimajte torbe, pa kroz prozor... — viknuh i iskolačih oči na mladića kraj mene.

— A ti, druže komandire? — čuh kako pita ne odvajajući lice od kundaka. Žižin opet opali.

— I ja ču za vama. Požurite.. ! Žižin glas me preseče:

— Pazite, pazite, druže Ivane.. !

S desne strane, na dvadesetak koraka od brvnare, iskrasnou iza stabla Talijan i zamahnu rukom u kojoj je držao bombu. Ne sprečimo li ga, može se desi da od nas, s obzirom na eksploziv u baraci, ne ostane ni parče. U deliću sekunde upraviti cev puškomitraljeza prema njemu i povukoh obarač. Orude poče da poigrava, a ja sam držao obarač sve dotle dok ne ispraznih okvir. Videh kako čovek, kriknuvši strašno, pade odvaljena ramena s rukom na aktiviranoj bombi koja ga raskomada i odbaci u šipražje. Više se nije moglo čekati. Znao sam da me moja dva mladića neće ostaviti samog i zato odlučih da krenem. Stavih još jedan okvir u puškomitraljez pa ga čitavog ispraznih u pravcu šećurenih prilika, koje se nisu usuđivale da naprave i jedan korak, a još manje da na juriš zauzmu brvnaru u kojoj su morali pretpostaviti da nema mnogo ljudi.

Dograbili svoju torbu. Uglavu nov okvir u puškomitraljez i pripalih fitilj, koji poče da prska i da se polako približava eksplozivu.

— Brzo napolje — gotovo dreknut i bacih za svaki slučaj letimičan pogled kroz prozor. Napolju se ništa nije pokretalo.

Istim putem kojim su otišli naši drugovi pojurismo i mi. Ispod nas Talijani osuše nekoliko rafala po brvnari, ne znajući da u njoj već nema nikoga. Bili smo daleko od svake opasnosti kad iza naših leđa grunu eksplozija i začu se lomljava kao da stotinu posečenih stabala odjednom padaju rušeći sve oko sebe.

Po tragu u snegu potrčasmo naviše, iako smo znali da se Talijani, posle onoga što smo im priredili, neće usuditi da krenu za nama dublje u šumu. Nismo se prevarili.

XVIII

Sneg nije prestajao. Nekoliko narednih dana smo proveli u sređivanju našeg novog logora i kovanju planova za prve ozbiljne akcije. Nijednog trenutka im nisam pokazao da se ljutim zbog onakvog njihovog postupka prilikom nailaska Talijana i ustaša, ali sam po njima video da ih to tišti. Ako je išta učinilo da se oni takoreći prekonoć promene i postanu sa svim drugi ljudi, poslušni i spremni na sve, onda je te postigao taj prikriveni osećaj srama koji se bio uvukao u svakog partizana. Četa je postala opet onakva kakva je bila za vreme Trbojevića. Trenuci kratkotrajne krize bili su odnesem kao rukom. Ipak, nikako nisam imao sreće da ostanem duže sa Drežničanima. Opet je nešto iskršlo što me je razdvojilo od njih, a ustvari im moja pomoć više nije ni bila potrebna. Akcije Drežničana postaće iz dana u dan sve smelije i češće i one će ih proslaviti kao najbolje borce ovog kraja.

Sta se ustvari desilo?

Negde polovinom novembra naš stražar je doveo jednog sredovečnog čoveka koji se izdavao za kurira Glavnog štaba Hrvatske. Dva pisma koja mi je pružio, jedno od Marinkovića, a drugo od Kovačevića, odagnali su svaku sumnju koja se u ovakvim prilikama pojavi kod čoveka.

„Dragi moj Gromovniče”, počinjalo je pismo, ustvari svega dva-tri retka ispisana razgovetnim Marinkovićevim rukopisom, „čim ti naš kurir uruči ovo moje i Kovačevićovo pismo, kreni odmah za Glavni Štab. Vezu ćeš dobiti od Pere Grubora³³ u Škarama. Ovo pismo pocepaj, a Kovačevićevu pokaži Peri, kad ga nađeš.

Tebe i sve drugove mnogo pozdravljamo! Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

*Tvoj
Marirković”.*

Drugo pismo je bilo isto tako kratko kao i prvo. Kovačević me je preporučivao Gruboru i ujedno mu izdavao nalog da me odmah dovede u Glavni štab.

U takvim trenucima nisam voleo da gubim vreme. Iskoristio sam sutan i u pratnji nekolicine mojih ljudi prošao neopažen kroz neprijateljsku liniju u pravcu sela Lokve. Na padinama Vodopeča, u jednoj napuštenoj brvnari dočekao sam jutro pa sam onda sam krenuo u pravcu Brinja, odakle preko prokike, Žute Lokve, Rapajinog Dola i pored reke Gacke prema Škarama, kraj Otočca. I sve bi se završilo bez ikakvih smetnji da, skrenuvši od obale Gacke prema Škarama, nisam nabasao na neprijateljsku zasedu, što je bilo samo jedan mali deo stradanja koje je tek trebalo da usledi.

Tek što sam se bio popeo na mali brežuljak i, zamoren gacanjem po prilično dubokom snegu, bacio pogled ispred sebe tražeći najpodesniji put preko kamenitog terena prekrivenog

³³ Petar Grubor-Buzdovan, prvoborac, narodni heroj. Poginuo u NOB.

snegom ka šumi koja se prostirala na severu, kad iza moje neposredne blizine grunu najpre jedan, pa drugi pucanj. Videh kako jedno vrelo tane probuši sneg na metar do mene, pa se odbi o kamen i, izbijajući napolje, samo što me ne okrznu po desnom kolenu. Čovek je obično spremjan da sakrije svoje slabosti pred drugima. Ima ih koji, naprimer, nikad neće priznati da su se uplašili ili da ih je još uvek od nečega strah. A ja sam se, iskreno rečeno, tog trenutka uplašio. I ne samo tog trenutka. Plašio sam se uvek kad tane zvizne odnekud pa ti prozuji pored samih ušiju, a ti ne znaš na koju ćeš stranu. Kročiš u jednom pravcu, a drugo samo što te ne dodirne po telu, jurneš na drugu stranu, a treće ti se zabije pored samih nogu. U takvima prilikama sam se plašio, pa sam se uplašio i sada kad su ta dva pucnja odjeknula i kad se treće tane zabilo u moje stvari u torbi na leđima. Gotovo sam se sledio pri pomisli šta bi bilo da mi je u torbi, kao što se to obično dešavalо kad smo išli u akciju, bila kakva od onih mojih napravica, spremna da eksplodira.

Brzo sam obuhvatio jednim pogledom okolinu. Bilo mi je jasno da se zaseda može jedino da nalazi na jednoj većoj uzvišici koja se nalazila na sto do sto pedeset metara od ove na kojoj sam ja stajao. Sručio sam se brzo iza jednog kamena. Istog trenutka čuo sam pucanj i video slabu blesak plamena koji je samo za trenutak sinuo iza drveta na uzvišici koja mi je bila sumnjiva. To je bio trenutak kad je strah nestajao. Izvukao sam svoj revolver, iako sam znao da mi on na ovakovom rastojanju može malo pomoći i, koliko su me noge nosile, potrcao prema šumi koja je bila, na nesreću, još uvek daleko ispred mene. Još nekoliko učestalih tanadi zafijukaše i sva sreća što nisam imao posla s dobrim strelcima i što se na mestu odakle su dopirali pucnji, bez sumnje, nalazila samo patrola od dva člana. To nije isključivalo mogućnost da se u blizini nalazi i jedinica kojoj su oni pripadali, utoliko pre što sam znao da se neprijateljske malobrojne patrole nikad ne udaljavaju isuviše od svoje glavnine. Ta pomisao me natera da zapnem iz petnih žila krčeći sebi put kroz dubok sneg preko besputnog terena.

Zašto me ona dvojica nisu gonila, bi mi uskoro jasno kad začuh iz daljine rafal iz puškomitraljeza. Dolazio je negde iz šume. Tada, spazih dva čoveka u zelenim uniformama kako sumanuto istrčaše iz svog zaklona iz koga su me gađali i gotovo se skotrljaše niz obronak prema reci.

Laknu mi, jer sam znao da su oni koji su osuli rafal naši. I ja skrenuh ulevo, otprilike prema mestu gde je trebalo da ih nađem.

Iz šume se pojaviše tri čoveka: jedan sa šmajserom, drugi sa puškomitraljezom i treći sa dvocevkom. Onaj sa šmajserom me odmeri od glave do pete i, verovatno nezadovoljan utiskom koji je stekao o mojoj pojavi, osorno mi se obrati:

— Ko si ti?

— A šta bi ti reklo moje ime? — odgovorih ja malo uvređen tonom i dočekom.

— Kuda si pošao, striče? — upade u govor onaj sa puškomitraljezom blažim glasom. Čak mu i osmeh zaigra oko usana.

— Gore, — pokazah ja očima — u planinu. Nego, umesto što gubimo vreme i smrzavamo se ovde, bilo bi bolje da mi kažete kako da dođem do Pere Grubora.

— Hajde, striče, za nama — reče opet puškomitraljezac i pode tragom koji su pre nekoliko minuta ostavili za sobom dolazeći mi u pomoć.

Kad smo posle nešto više od pola sata ušli u polumračnu i zagušljivu zemunicu, čovek koji je sedeo na klupi za grubo istesanim čamovim stolom i nešto pisao i ne podiže glavu. Prekoputa njega nalazio se onaj sa šmajserom, koji nas je na polovini puta napustio i pozurio ispred nas, a u dnu zemunice, kraj ognjišta na kome je buktala dobra vatra iznad koje je o verigama visio poveliči bakrač u kome se nešto krčkalo, sedela su tri čoveka zureći u plamen. Niko se i ne pomače. Hladan vazduh pokulja s nama unutra i čuh kako čovek za stolom reče:

— Zatvorite vrata — pa nervozno zgužva ispisani list hartije i uze drugi, čist.

— Evo tog čoveka, druže komandante — prošaputa onaj sa šmajserom.

— Ko si ti? — začuh opet onog čoveka, i to pitanje koje mi je za nepun sat, na isti način, istim rečima, osorno i podozrivo dva puta upućeno, sada me gotovo naljuti.

— Sada ćeš videti ko sam — promrsih ja više sebi u nedra trudeći se da premrzlim prstima izvučem Kovačevićevu pismo iz unutrašnjeg džepa kaputa. — Čitaj — rekoh sad ja oštrosputstivši pismo na sto i udarivši šakom po njemu.

Čovek tek tada podiže glavu pa, pogledavši me mrko preko naočara, uze pismo i poče da čita. Onda me dobro pogleda, zažmire očima i upita:

— Odakle ti ovo pismo?

To me doveđe do besa i ja, gubeći strpljenje, viknuh:

— Pa valjda vidiš da je od Veljka Kovačevića i da je baš upućeno tebi, ako si ti Petar Grubor-Buzdovan.

— To vidim, — odgovori čovek nešto mirnije — ali tebi na čelu ne piše da si ti baš Ivan Hariš ili Ilija Gromovnik. — Počeša se u nedoumici iza vrata, Pa nastavi: — Za Gromovnika smo čuli, samo ti nam malo ličiš na njega. Bar smo te mi zamišljali drukčije. Imaš li kakvu legitimaciju, dodjavola?

Izvadih iz džepa onu falsifikovanu legitimaciju i bacih mu je na sto.

— Evo, — rekoh — samo ona će ti malo pomoći; na njoj nije moje pravo ime.

— Dede, dede, daj... Ivan Minarek, dvodeljski radnik — pročita on i upravi svoj podozriv pogled u moje promrzlo lice. — Kažeš da je ona falsifikovana i da ovo nije tvoje pravo ime?

— Onda se obrati onoj trojici kraj vatre koji su nemo slušali nas praskavi razgovor. Zna li ga neko od vas?

Ljudi zaklimaše glavama odrečno.

— I, kako si to sav zarastao u bradu? — povisi Grubor najednom glas, a oči mu se ponovo suziše. — Znaš li ti koji ovde kod nas idu tako zarasli? Jesi li čuo za četnike?

Na meni poče svaki mišić da igra. Krv mi navre u lice i učini mi se da će svakog časa šiknuti kroz nos, uši, usta i oči napolje.

— A ti mi pa izgledaš bolje — viknuh ja i pođoh prema njemu.

— Drugo smo mi ovde. Mi pozajemo jedan drugog, ali ti... I onda, upadaš u zasedu, a baš nikako da te pogode! Drugome ti to pričaj! — Obide oko mene zagledajući me pažljivo, pa nastavi: — Ti ćeš, druškane, da pričekaš do sutra ujutru, a onda ćemo videti šta ćemo s tobom. Možda će se naći neko ko će te prepoznati... Nikola — obrati se on puškomitralscu — vodi ga u tor i postavi stražu.

— Smrznuće se čovek, druže komandante.

— Dajte mu nešto granja pa neka naloži vatrlicu ... Ako umakne, ti ćeš mi odgovarati.

Video sam da nema smisla protiviti se, jer se ovom čoveku, čije je podozrenje nagrizala sumnja da se u meni, možda, krije kakav špijun koji pokušava da se probije do Glavnog štaba, nije moglo ničim dokazati da je u zabludi.

Bio je to najobičniji polukružni tor od granja za sitnu stoku. Još da je bilo u njemu ovaca ili koza, čovek bi se uz njih šćućurio pa bi bilo toplijе, ali ovako, čučeći pored male vatre na kojoj sam grejao ruke i prednji deo tela, dok su se leđa kočila od hladnoće, izgledalo mi je da nikad neću dočekati jutro. Na nesreću, noć je bila vedra, puna mesečine, a mraz takav da sam negde pred zoru, kad mi je bilo ponestalo granja, udario u trk i poskakivanje, tako da bi svaki onaj koji bi me posmatrao iz prikrajka pomislio da sam poludeo.

Oko mene gotovo mrtva tišina. Kad se stražar pomeri u svom zaklonu, setim se da nekoga ima, kao što mi, namah, kad kurjaci zaurliču negde u blizini a psi iz sela zalaju, postane jasno šta bi od mene ostalo kad bi nekim slučajem i pobegao iz svog zatvora i bez oružja zagazio u besputnu šumu. Bilo mi je jasno i to da sam učinio veliku glupost što u kraj u kome me niko ne poznaje nisam poveo kakvog pratioca iz Drežnice. Međutim, ljudi su Drežnici bili potrebni, a ja nisam mogao ni sanjati da ću naići na ovaku nezgodu prema kojoj je ona kad sam nabasao na zasedu i mogao lako izgubiti glavu bila gotovo neznatna.

Ujutru kad se rašču po logoru da je uhvaćen špijun i da se pod stražom nalazi u toru, ljudi se počeše okupljati oko pletene ograde i dobacivati mi svašta. U trenutku kad me je strpljenje bilo do te mere napustilo da sam bio spremam da se, bez obzira na stražara, bacim kao pobesnela zver na prvog znatiželjnika koji bi mi dobacio još kakvu zajedljivu reč, čuh meni dobro poznati glas:

— Geriljero .. ! Ama je li moguće, ti.. ?

Već sledećeg trenutka moj drug iz Španije, Marko Dreksler,³⁴ uskoči u tor i polete mi u zagrljaj.

Ljudi oko nas zanemeše. Neko je sigurno, otrčao do Grubora, jer se on sa grupom ljudi ubrzo pojavi. Izvinjavao se, ali ja ga nisam slušao. Zatražio sam svoju torbu, pištolj i pismo Veljka Kovačevića, pa, bez pozdrava, ispraćen od Drekslera, prečicom do blizu Rapajinog Dola, krenuo sam natrag za Drežnicu da bih iz nje, preko Kapete, pošao za Glavni štab, koji se, kako sam saznao od Drekslera, nalazio u selu Zbeg u Kordunu, na izvoru Mrežnice.

*
* * *

Poučen onim što mi se desilo u Škarama, kad sam sledećeg jutra polazio iz Drežnice za Kordun, poveo sam jednog Slovenga po imenu Hočevar i nekakvog Ličanina koga smo svi zvali kratko Grša.

Ja sam poneo opet revolver, Hočevar stari pištolj, a Grša dvocevku, iako smo mu mi savetovali da je ostavi. Međutim, nešto kasnije, ona nam je baš dobro došla.

Najveća prepreka na putu bila nam je pruga Ogulin—Perušić. Prema vestima koje smo dobili, Talijani su je dobro čuvali i svaki pokušaj prelaska na mestima koja nisu bila za to određena sprečavali sa kuršumima. Našu raniju odluku da pređemo prugu noću odbacili smo iz dva razloga: prvo, što bismo izgubili nekoliko časova čekajući da padne mrak, a drugo, što ni to nije bilo ništa sigurnije od jednog pametnog prelaženja pruge usred dana. I mi se odlučisimo da je pređemo.

Od jednog seljaka za Gršinu dvocevku dobismo dugu šumsku testeru i dve sekire. Uputisno se jugoistočno od Oguština i na petnaestak kilometara od tog okupatorskog i ustaškog centra izbismo na železnički nasip i nađosmo se oči u oči s jednim talijanskim stražarom koji nam odmah pođe ususret.

Talijan nije bio ni malo ratoboran. Zabačenog karabina na leđa prilazio nam je pocupujući od hladnoće i trljajući šaku o Šaku.

— Fredo, fredo.. ! (hladno, hladno .. !) — zacvokota Talijan i huknu nekoliko puta u šake.

Znanje španskog jezika dobro mi dođe. Stadosmo. Izvadih duvan i papir, pa dadoh i njemu da zavije cigaretu.

— U Italiji je sada mnogo toplije — rekoh.

— Mnogo — odgovori čovek pokušavajući ukočenim prstima da savije cigaretu.

— Bolje bi bilo da si ostao kod kuće — nastavih ja, tek da se ne čuti.

— A zar su me pitali! — nasmeja se čovek oporo iobliza papir.

— Odakle si?

— Sa Sicilije — reče čovek. — A kuda ste vi pošli? zapita nas i prinose cigaretu plamenu mog upaljača.

— Da nasećemo malo drva... za decu — rekoh.

Talijan nas isprati dvadesetak koraka pričajući usput kako i on ima na Siciliji ženu i petoro dece, pa dok mi, prešavši prugu, skrenusmo uzbrdo, produži da cupka i da se udara šakama ispod pazuha pokušavajući da se zagreje.

³⁴ Marko Dreksler-Perić, španski borac i prvoborac u NOB. Nakon rata glavni urednik izdavačke delatnosti Instituta za međunarodnu politiku i privrednu u Beogradu.

*
* *

Jedan od kurira me je uveo u zgradu u kojoj se privremeno nalazio Glavni štab. Doveo me je do jedne sobe i zakucao na vrata. Posto se niko nije odazivao, otvorio ih je i rekao mi da uđem i da sačekam.

Soba čista i jednostavna. Od nameštaja, pored furune u kojoj je pucketala vatra, svega jedan veliki sto, sa jedne strane dugačka klupa, a s druge četiri do pet stolica.

Na stolu nekoliko knjiga, jedna velika karta Jugoslavije, sva išarana olovkama u boji, od kojih se naročito isticala crvena, a na jadnom kraju mala pisaća mašina starog tipa u koju je bio uvučen list hartije.

Iz susedne sobe su dopirali nečiji glasovi, među kojima se naročito isticao jedan krupan, nešto malo promukao. Glas mi se učini poznat, pa ipak se tog trenutka nisam mogao setiti kome pripada.

Pogled mi opet privuče sto, bolje rečeno ono što se na njemu nalazilo. Ispod jedne otvorene knjige virile su nekakve novine. Podigoh knjigu. Na novinama je pisalo „*Bilten Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije*”, ustvari prvi broj koji je bio otštampan još desetog avgusta. Crvenom olovkom dva puta je bio podvučen naslov članka druga Tita „*Zadaci Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda*”.

Taman uzeh list i počeh da prelećem preko podvučenih redova kad se otvoriše vrata i na njima se pojavi nasmejani lik mog dobrog druga iz Španije Iva Rukavine³⁵.

Bio je ovo naš prvi sastanak posle rastanka u Španiji. Zato nije nikakvo čudo što je prvo pola časa našeg razgovora bilo usretsređeno na sećanja koja su ostala neizbrisiva na sve ono što smo dve-tri godine ranije preživeli svaki na svoj način. Svaki je imao da pridoda nešto novo, da dopuni druga nečim, što ovome nije bilo poznato ili je proteklo vreme već počelo da stavlja pečat zaborava.

Moj izveštaj koji je posle toga usledio bio je suvoparan, ali kad se odnekud stvoriše boca dobre rakije i tanjirić čuvene ličke pršute, jezik se razveza. Pričao sam mu o svemu i svačemu, a najviše o svojoj najtežoj boljci — oskudici u eksplozivu i upaljačima.

U jednom trenutku Rukavina me pozva da pređemo na drugu stranu stola, gde je bila razastrta karta naše zemlje. Pričao mi je o tome kako je neprijatelj pre petnaestak dana preuzeo ofanzivu širokih razmara da bi opkolio i uništio naše najjače žarište u Mačvi, o tome kako se upravo vode ogorčene borbe na padinama Cera i kod Zavlake i kako neprijatelj namerava da se spoji sa svojini garnizonima u Valjevu da bi uspešno sproveo svoju zamisao.

Za sve vreme Rukavina je i dalje šarao crvenom olovkom preko već ucrtanih krugova i linija. A onda je prešao na ono zbog čega smo ja i još neki drugovi sa terena bili pozvani u Glavni štab. Naime, neprijatelj je htio da dovuče pojačanja iz ostalih delova naše zemlje, pa čak i iz drugih okupiranih zemalja, kako bi snažnim zahvatom uništio naše snage u Mačvi. Naređenje je bilo: ometati i napadati neprijatelja na svim sektorima i ne dozvoliti mu da izvrši bilo kakvu koncentraciju. Partizanski odredi u slivu Zapadne Morave, da bi olakšali drugovima u Mačvi, prešli su u protivnapad i oslobodili: Užice, Užičku Požegu, Čačak, Gornji Milanovac, Rudnik, Guču i Ivanjicu, a oko Valjeva i Kraljeva stegli čvrst obruč.

— Ti i tvoji diverzanti, kao i partizanske čete — obuhvatio me je Rukavina oko ramena — na terenu na kome operišete, treba da navalite svim snagama i da privežete što čvršće i što više neprijateljskih snaga. Tvoja neposredna dužnost je da što pre i što više diverzantskih desetina u raznim krajevima Hrvatske sposobiš za dejstvovanje. Rušite i uništavajte sve što će onemogućiti neprijatelju kretanje, ugrožavajte njegov opstanak u tom kraju, unesite ne-spokojstvo i nesigurnost u njegove redove.

³⁵ Ivo Rukavina, španski borac, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poslije rata generalpukovnik JNA.

U Glavnom štabu sam ostao dva dana. Prema direktivi trebalo je da odem najpre u Baniju, kao važan komunikacijski čvor kojim su morali gospodariti moji diverzanti.

Na polasku sam opet svratio do Rukavine da se pozdravim.

— Čuvaj se! Čuvaj se što možeš bolje! — rekao mi je brižnim glasom. — Ne izlaži, po svom starom običaju, glavu za najmanju sitnicu. Najzad, nije tvoje da u svakoj akciji baš ti podmetneš eksploziv i pripališ fitilj ... Čuo si sigurno za Cvetka, Oreškovića, Kraša?

Odmahnuo sam glavom i zaustavio disanje predosećajući ono najgore.

— Da — nastavio je Rukavina kao da je pogadao moju misao. Floresa³⁶ su ubile ustaše, Kraša takođe, a Krntiju³⁷ četnici u Drvaru, nedavno. —

Ruka mu se podiže i on je spusti na moje rame. — Zato, još jednom: čuvaj se! Za svoje Drežničane ne brini. Marinković i Kovačević će i tako ovih dana na tu stranu.

*
* * *

Sneg je bio toliko napadao da smo nedelju dana kasnije jedva stigli u Baniju. Vasilj Gaćeša³⁸, Duro Kladarin³⁹ i Stanko Bjelajac⁴⁰, koje sam našao u selu Trnovcu, nisu se ništa manje obradovali mom dolasku nego Rukavina. Pismo Glavnog štaba koje sam predao Gaćeši izazva takvu živu diskusiju da zadugo nisam mogao doći do reči i saopštiti im misiju koju mi je Glavni štab poverio.

— A ti, Ivane, dođe da i u ovom kraju digneš neki voz u vazduh? — obrati mi se Gaćeša, kad se drugovi malo smiriše.

— Biće i toga, ali može se i koješta drugo učiniti.

— Imamo mi jednog koji stalno ide da digne voz, ali još nijedan nije uspeo da saplete — nasmeja se Kladarin.

— Pravo da ti kažem, Ivane, iako sam slušao o onome što ste počinili u Gorskom Kotaru, ne verujem više nikome — odmahnu Gaćeša rukom.

— Uveriće se i vi ovde — odgovorih ja mirno. — Recite šta prvo da srušim.

Gaćeša me pogleda i s nevericom upita:

— Ti to misliš ozbiljno?

— A zar sam se dosada šalio?

— E pa, sruši nam most na pruzi između Karlovca i Capraga, — živnu Gaćeša — pa traži šta hoćeš. Samo da mi se Švabe i ustaše ne voze kroz moj kraj.

— Eksploziva imate? — zapitah ja očekujući s nestrpljenjem odgovor.

— Ima ga u Bosni, u Drvaru, koliko hoćeš — odgovori on kao da je to bilo sto metara od nas. — Treba ga samo doneti.

Međutim, po zimi i snegu kakav je bio te godine u novembru, to nije bilo tako lako izvesti. Ipak, moraloo se. Sa Juretom Tkalcem, takođe mojim drugom iz Spanije, krenuo sam prema Drvaru. Ko zna da li bismo i kako bismo obavili ovu operaciju da nam u Palanki Mladen Stojanović⁴¹, Velja Stojnić⁴² i Levi⁴³ nisu pritekli u pomoć: dali su nam nekoliko snažnih ljudi, jednog konjića i pismenu preporuku Šolaji da nam može dati pet stotina kilograma eksploziva, kao i izvestan broj upaljača, sporogorećih štapina i koturova fitilja.

³⁶ Nadimak španskog borca i narodnog heroja Većeslava Cvetka.

³⁷ Nadimak španskog borca i narodnog heroja Marka Oreškovića.

³⁸ Vasilj Gaćeša, prvoborac NOB, narodni heroj. Poginuo u NOB.

³⁹ Duro Kladarin, prvoborac u NOB, narodni heroj. Nakon rata direktor „Vjesnika”.

⁴⁰ Stanko Bjelajac, prvoborac u NOB, narodni heroj. Nakon rata generalmajor JNA.

⁴¹ Dr Mladen Stojanović, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poginuo u NOB.

⁴² Velimir Stojnić, prvoborac u NOB, narodni heroj. Nakon rata član Saveznog izvršnog veća.

⁴³ Dr Moni Levi, prvoborac u NOB. Nakon rata sekretar sekretarijata za narodno zdravlje Bosne i Hercegovine.

Tkalac, koji je još uvek snosio posledice teških rana iz Španskog građanskog rata, usto oboleo od tuberkuloze, nije mogao natrag. Ostavio sam ga u Bosni sa zadatkom da nas iz nje snabdeva eksplozivom kad god to budemo zahtevali, a ja sam se, ispraćen Šolajinim rečima: „Samo vi rušite, a za eksploziv ne brinite“ vratio s teretom u Baniju.

Da obučim jednu desetinu trebalo mi je nekoliko dana. Gaćeša je bio strpljiv, mada sam mu pitanje: »Kada ćete već jednom biti spremni?“ čitao na usnama svake večeri kad smo se sretali, odnosno kad sam se s desetinom vraćao s terena za obuku. Bio je radostan kao dete kad sam mu jedne večeri saopštio.

— Sutra tvoj most leti u vazduh.

— Sutra? Treba li ti pomoći? Kakav imaš plan? — zasuo me je pitanjima.

— Na most ćemo sići u sumrak. Tvoji će ga ljudi opkoliti u širokom krugu i štititi nas dok ga ne miniramo.

Sledećeg dana išlo je sve kao što je bilo ugovoreno. Partizani su opkolili most i likvidirali stražare, a ja sam sa svojom desetinom za nepunih pet minuta pripremio sve što je bilo potrebno. Most nije bio baš tako mali, pa je trebalo i mnogo veća količina eksploziva. Znao sam da će eksplozija biti veoma snažna i da će opasna zona biti mnogo šira nego obično, pa sam zato potrčao što sam brže mogao prema nekim kućama koje su bile u blizini. Nekoliko njih koji su obezbeđivali most, a koji su bili prišli bliže da vide kako mi to radimo, prsnuše u smeh i nadadose dreku:

— Vidi matorog kako struže. Ni vrag te ne bi stigao, stari!

Zaustavili se samo toliko koliko je trebalo da se izderem na njih:

— Bežite, budale, izginućete! — I opet se dadoh u trk.

Verovatno je izraz mog lica bio dosta ubedljiv jer ubrzo posle toga začuh za sobom topot nogu. Pa ipak, nisu uspeli da se sklone. Eksplozija je prevazišla njihova očekivanja. Bila je to zaista jedna od najstrašnijih koju smo dotada proizveli. Crepovi sa kuća se sručiše, mnogi prozori popucaše, a iz vazduha osu kiša od parčadi betona razne veličine. Jedan poveći komad tresnu jednog od onih ljubopitljivaca u rame i on, stenući od bola a ne znajući da sam samo nekoliko koraka udaljen od njega, poče da me psuje na glas:

— Gde je onaj matori... Da mi ga je uhvatiti, sve bih mu kosti polomio. Ne poginuh od ustaša i Nemaca, a da poginem od njega, da mu...

Veza koju smo te noći prekinuli između Karlovca i Siska sve do kraja rata nije uspostavljena. Značaj tog podviga znao je Gaćeša vrlo dobro da oceni kad je, po našem povratku, priredio pravo veselje u logoru, koje je trajalo do duboko u noć.

Posle ovoga, došao je na red most kod Hrastovca. Tri puta smo nameštali eksploziv, tri puta besomučno bežali, tri puta se vraćali. Ovlaženi eksploziv nije hteo nikako da se upali. Tek kad sam aktivirao ručnu bombu i stavio je uz njega, pa se, u nekoliko skokova, smandrljaо u jednu obližnju jarugu i pokrio glavu rancem, došlo je do eksplozije. Ranac me je tada spasao sigurne smrti. Komad betona, težak najmanje dva "kilograma, tresnuo je posred ranca da mi se u glavi smutilo, a pred očima počele da titraju hiljade svitaca.

Akcije su se redale iz dana u dan. Jedanput na prugu — bilo da smo je sekli, minirali ili rušili — drugi put na most, treći put na bunker ili kakav magacin, četvrti put na železničku stanicu ili crpu za vodu ... Gotovo svaki dan je donosio po koji novi uspeh.

Bio sam sretan što su iste vesti dolazile odasvud: i sa Tuhobića, i sa Viševice i iz Drežnice. Izveštaji koji su se periodično počeli da stižu u mojim rukama govorili su o divnoj hrabrosti i požrtvovanju mojih učenika.

Ali svi ti izveštaji vapili su za jednim: eksploziva... eksploziva... ! Trebalo im je eksploziva, trebalo je upaljača, kapsli, štapina, uređaja za električno paljenje... a svega toga bilo je isuviše malo da bi se postiglo sve ono što smo planirali.

Pa ipak, jedan čovek se u tim teškim danima snalazio, i to odlično. Bio je to Tkalac. Kad bi mu ponestalo eksploziva u sanducima, on se dovijao nečem drugom: vadio ga je iz

neeksplođiranih avionskih bombi i topovskih granata i slao najkraćim putem, hrabreći nas uvek obećanjem da će uskoro poslati više.

Malo seoce Danguba postalo je preko zime naša fabrika. Prispeli eksploziv smo topili i sabijali u kocke ili fiške, a na trima strugovima pravili desetine raznovrsnih napravica, od kojih je svaka mogla divno da posluži u odgovarajućoj prilici. Od svega toga jedan deo smo zadržali, a sve ostalo delili Drežničanima, onima na Viševici, Tuhobiću...

*
* *

Negde pred kraj 1941 bilo nam je opet ponestalo eksploziva. Naši planovi da za Novu godinu pripremimo neprijatelju posebno iznenađenje rasprsli su se kao mehurići od sapunice. A onda, kao Djed božićnjak sa vrećom punom darova, pojavio se opet Tkalac, tačnije rečeno nekoliko njegovih ljudi s većom količinom odličnog češkog eksploziva. Propratnim pismom preneo mi je molbu Kozarčana da od poslate količine eksploziva obavezno odvojim onoliko koliko bi bilo potrebno da se sruši Volinjski vijadukt, most između Kostajnice i Volinja, sedamdeset šest metara dug i sedamdeset tri metra visok. U pismu je još i to stajalo da most obezbeđuju dva neprijateljska bunkera, sa svake strane po jedan, kao i stražari na krajevima mosta, i da bi čitahu akciju trebalo obavezno sprovesti u sađejstvu Kozarčana i Banijaca.

Dva dana kasnije svi smo bili u blizini Volinjskog vijadukta. Kozaračka četa je trebalo da napadne bunkere koji su se nalazili oko dve stotine metara sa svake strane mosta, da bismo obavili nesmetano svoj posao, a Banijci su imali da nas obezbeđuju, od iznenadne pojave oklopног voza, koji bi, mada je imao svoje redovno vreme prolaska, kad otpočne pučnjava mogao poći sa stanice i pre tog određenog vremena. Neprijatelj iz bunkera brzo nas je osetio. Počela je besomučna paljba iz mitraljeza sa njihove, a puškomitraljeza, šmajsera i pušaka, sa kozaračke strane. Za to vreme Banijci su se već bili rasporedili duž pruge, spremni da dejstvuju na eventualnog neprijatelja koji bi se mogao pojaviti, bilo sa pruge ili sa druma, čije je dve strane takođe povezivao vijadukt. Borba sa ustašama iz bunkera bila se otegla i već sam počeo da se plašim iznenadne pojave oklopног voza, što bi moglo sve da pokvari. S druge strane, opet, oni iz bunkera sa naše strane zasipali su mećima prilaz mostu da je bilo veoma rizično ići direktno na njega.

Moju pažnju je privukla mala uvalica između nas i mosta, koju, kako mi se činilo, nije mogao da tuče neprijateljski mitraljez. Iako je to bila samo jedna pretpostavka za koju sam žarko želeo da bude i stvarnost, izbora nije bilo — čekati se više nije smelo. Predstavljaо je problem i onaj stražar na početku mosta, ali on, između dve vatre, osećao se najsigurnije u svom zaklonu iz koga se nije pomaljao, Sa Tkalcem, koji je bio došao sa Kozarčanima, i još nekoliko drugova pretrčao sam brisani prostor i svalio se u uvalu. Nažalost, jedan je prilikom pretrčavanja bio ranjen u glavu, pa smo izgubili nekoliko dragocenih trenutaka dok su se dvojica vratila po njega i srećno ga dovukla. Trud je bio uzaludan, jer je čovek već bio mrtav.

Za to vreme ustaše su besomučno tukle mesto na kome smo se nalazili. Bila je sva sreća što je ona moja pretpostavka bila tačna — dok smo mi bauljali, tanad su preletala preko naših tela.

U kratkotrajnom zatišju istrčali smo iz uvalice pred iznenadenog i uplašenog stražara na mostu, koji je, po navici, uspeo samo da izbací jedno sasvim suvišno:

— Stoj! Ko ide?

— Diverzanti — dreknuo sam.

Tkalac je opalio.

Čovek je pao pored ograde. Onaj drugi, na drugom kraju mosta, videvši sudbinu svog druga, bacio je pušku daleko od sebe i ne pomičući se iz zaklona podigao ruke uvis. Nije ni slatio da je naš cilj bio baš taj vijadukt na kome je on sedeо, a ne dva bunkera koje smo

napadali, inače bi se, bez sumnje, dao u bekstvo, makar i došao u mogućnost da naleti na neko tane, bilo naših ili njegovih iz bunkera.

Kad su ustaše osule najžešći i dotada najduži rafal, mi smo se već nalazili ispod mosta i nameštali eksploziv. Poučen slučajem kod Hrastovca, pripalio sam dvanaest štapina, jer nam se ovog puta ni po koju cenu nije vraćalo.

Bio sam najbliži eksploziji. Kao da me je neko podigao uvis, osetio sam kako mi je nestalo tlo pod nogama. Pokušao sam da se za nešto uhvatim, i uspelo mi je. Napipao sam nekakvu grančicu. Čvrsto sam je stegnuo i tog trenutka sam u šakama osetio strašan bol. Snaga eksplozije me je tresnula o zemlju kao vreću. Kad sam došao k sebi i pokušao da se pridignem, opet sam osetio bol u rukama. Povukao sam ih k sebi, ali je bol bio još jači. Tek tada sam shvatio da sam u onom trenutku izbezumijenosti dograbio glogovu granu, jedino zašta sam se mogao uhvatiti, i čvrsto stegao šake oko njenog trnja. Na nekoliko mesta šake su bile skroz probijene a četiri dugačka trna zatomljena.

Sledećih nekoliko dana sneg je toliko napadao da je bilo nemoguće krenuti u kakvu veću akciju. Vreme ipak nije uludo provedeno. Do polovine decembra četiri nove desetine diverzanata bile su spremne da dejstvuju čim sneg prestane da pada i malo okopni. Jedna od njih se nalazila u Lovci, na planini Šamarici, druga u Buzetu, treća u Borojevićima, a četvrta u Posavini, kraj Siska. Ova poslednja je trebalo da dejstvuje po Šumovitoj Brezovici i Žutici.

Diverzanti su već krajem 1941. godine kontrolisali ogroman deo naše teritorije: od Rijeke, na zapadu, do Karlovca, Siska, Sunje i Dubice, na severu, Bosanskog Novog i Savskog Mosta, na istoku, i Knina, na jugu. Nijedan transport, i pored obezbeđenja, nije više bio siguran na toj teritoriji, niko nije mogao naslutiti šta ga čeka na najbezazlenijem delu kakvog dobro obezbedenog druma ili na mostu koji je pod stalnom prismotrom ljudi iz betonskih bunkera. Sve te prepune kompozicije su, sem mašinovođe i njegovog osoblja, polazile bezbrižno da bi se nekoliko desetina kilometara dalje predavale sudsbinu koju im je već unapred bila predodredila njihova zlikovačka delatnost.

Baš ako je bezbrižno krenula i kompozicija koja je na sam katolički Badnji dan pošla iz Bihaća puna nemačkih i ustaških vojnika i oficira u namjeri da ih dovede do Zagreba, gde će se odmoriti, i u noćnim bahanalijama provesti Božić i dočekati Novu godinu, od koje su očekivali mnogo štošta od onoga što su im njihov suludi firer i zlikovac poglavnik obećavali. Pesma se orila sve do Čađevice. A tu? Jedna ogromna avionska bomba, ona ista koju su nekoliko dana ranije ti isti ljudi bacili na nezaštićene žene i decu u Ruiškoj, nameštena rukom diverzanta ispod šina, prekinula je to veselje i pretvorila ga u najveću žalost svih onih koji su negde u Zagrebu očekivali ta sedamdeset tri oficira i preko dve stotine vojnika.

Nekoliko vagona razbijene kompozicije koja je prevozila nemačke i ustaške oficire i vojnike.

Oni nisu dočekali Božić. Firer i Pavelić su ih obmanuli svojim obećanjima, jer nisu nikad dočekali ni delić onog blagostanja koje je trebalo da im donese već nova, 1942. godina. Rastrzani udovi, još topli, grčili su se u poslednjim trzajima na pocrvenelom snegu, a iskežene glave i rasejana raznesena utroba pušila se na temperaturu od oko minus dvadeset stepeni i uskoro se pretvarala u nešto staklasto, krto što je pod neopreznom nogom onih koji su dotrčali iz Bosanskog Novog krčkalo i lomilo se kao čamova daščica. Pritom bi, odnekud, pokuljao zadah alkohola kao da je čovek nagazio na bocu punu rakije i razbio je.

Bila je to samo jedna od čestitki koju su banjaski diverzanti uputili fireru Trećeg Nemačkog Rajha i poglavniku veštačke tvorevine nazvane NDH povodom godine koja je nastupala; jedna od čestitki kojoj su se pridružile one iz Gorskog Kotara, Primorja, Like, Korduna i Zagorja, svaka s nečim novim što je bolelo, izazivalo neljudski bes onih čija je obest i bila uzročnik čitavog zla u svetu.

Od Banije i Banijaca oprostio sam se akcijom koja je po svojoj obuhvatnosti, značaju i materijalnoj koristi za nas prelazila sve dotadašnje. Kao takva, morala je ostati duboko urezana u pameti i meni i svim partizanima Baniskog odreda koji su tog predvečerja i noći koja je usledila učestvovali u njoj. Ostala je sigurno u pameti i mnogima iz okolnih sela Divuše, Dobrljina i Hajdarovaca, jer su kolima prenosili zaplenjeni materijal, odeću i hranu u sklonište odreda.

Neposredan povod za ovu akciju, o kojoj će ipak reći nekoliko reči, bio je taj što su u roku od svega dva sata tri voza prolazila prugom Zagreb—Bihać. Najpre je prolazio transportni voz iz Zagreba, gotovo uvek pun raznovrsnog materijala, hrane, odeće i oružja za trupe u istočnoj Bosni. On je odlazio za Bihać, u kome se u to vreme nalazio nemački Glavni štab za Balkan. Kompozicija je gotovo uvek bila obezbeđena jakom pratnjom, a oklopni voz je samo desetak minuta kasnije išao za njom. U slučaju da transportni voz nađe na eksploziv, oklopni je mogao, povećavajući brzinu, da stigne na mesto napada pet minuta kasnije, i tako onemogući napadača u sproveđenju čitavog plana. Treća kompozicija je prolazila iz Bihaća prema Zagrebu sat i po posle oklopnog voza. Ona je mahom bila puna bolesnih i ranjenih vojnika.

Mislim da je bio dvadeset prvi mart 1942, dakle prvi dan proleća, iako se, nažalost, nije moglo ni najmanje zaključiti da je proleće zaista i nastupilo. Bilo je veoma hladno i već dva dana je sipila ledena kiša koja se pokatkad pretvarala u susnežicu, pa i u pravu vejavicu.

U operaciji koju smo zamislili trebalo je da učestvuje čitav Banjiski odred. A ona se sastojala u sledećem: između Kostajnice i Dvora na Uni trebalo je dočekati transportni voz, likvidirati vojnike koji su ga obezbeđivali i odneti sve što se može odneti, a ostatak, po običaju, zapaliti. Nešto severnije, ispod same Kostajnice, trebalo je pre toga sačekati oklopnjak, tek što bude izašao iz stanice, pa napasti i njega. Napad bi bio izvršen gotovo u isto vreme, što znači da bi grupa koja je čekala oklopnjak morala da propusti transportni voz, pa da onda na brzinu minira prugu. S druge strane, opet u približno isto vreme, treća grupa je imala zadatku da negde oko Bosanskog Novog sačeka putnički voz i da ga digne u vazduh. Delovi Banjiskog odreda koji bi na svim tim mestima čekali u zasedi imali bi posle eksplozija da otvore vatru iz oruđa i da, ne samo unesu još veću paniku, već da one koji bi obično u ludilu poleteli bilo kud, zaspri vatrom iz oruđa i onemoguće im bekstvo.

Akcija je počela da se odvija tačno po planu.

Sa trojicom diverzanata ostao sam da sačekam transportni voz jer me je veoma interesovala sadržina onoga što je nosio, pogotovo što smo prema dobijenim vestima doznali da nosi i nekoliko hiljada kilograma eksploziva. To je bio razlog što sam grupi Banijaca naredio da pucaju samo u onaj vagon sa pratnjom, koji je bio na kraju kompozicije. Pritom se nisam bojao da će koji metak zалutati u vagon sa eksplozivom, jer su taj vagon, iz predostrožnosti, i vojnička pratnja i mašinovođa stavljali dalje od sebe, tako da se obično nalazio u sredini.

Kiša je bila hladna kao led i tako neprijatna da sam već s nestrpljenjem očekivao pojavu kompozicije, želeći da se sve to što pre svrši. S pripremama nismo imali nikakve muke, tako da je sve bilo spremno petnaestak minuta pre pojave kompozicije. Izabrali smo mesto gde se železnička pruga u jednoj maloj krivini udaljavala od Une, a iznad njega se nalazila pošumljena padina, odlično mesto da se i partizani i seljaci sa kolima i zasamarenim konjićima sklone. Ta opreznost je bila u ovom slučaju izlišna, jer se od pomrčine nije video gotovo ni prst pred okom.

Moji drugovi koji su sačekivali oklopnjak bili su nešto brži. Na sedam-osam minuta pre dolaska naše kompozicije, u daljini se začu potmuli tresak, čiji se odjek pronese kroz dolinu reke i otutnja dalje.

Naša kompozicija je išla polako, oprezno, kao da je znala šta se desilo njenom pratiocu i šta nju može da snađe na svakom sledećem metru. Svetlost iz dva fajnera na lokomotivi, koja

je umorno brektala i šištala, jedva je probijala kao testo gustu pomrčinu osvetljavajući nekoliko metara pruge ispred sebe. U poslednjem vagonu, kao što smo pretpostavljali, iako je svetlost bila zamraćena, nazirale su se po-gdegđe siluete dremljivih vojnika i čuo se žagor i pored lupe točkova.

Postavili smo samo jedno punjenje, otprilike onoliko eksploziva koliko je bilo potrebno da se lokomotiva prevrne i nekoliko vagona kompozicije izbaci iz šina.

Kad je odjeknula eksplozija, oko trideset Banijaca osulo je paljbu po osvetljenom vagonu, a onda su složno potrčali prema njemu. Po dogovoru, na dvadesetak metara od vagona, bacili su se na zemlju dok nisu odjeknule detonacije bombi koje su spremne ruke naših bombaša uputile tačno gde treba. Prepad je bio tako izведен da posle nekoliko trenutaka od dvadeset vojnika u vagonu ni jedan nije bio među živima, a da nijedan od njih nije uspeo da pošalje metak prema nama.

Pobacali smo brzo leševe iz razbijenog vagona, otkačili ga, ođgurnuli nekoliko metara i zapalili. Plamen koji se dizao visoko osvetlio je čitav prostor, tako da su ljudi sa kolima i konjima mogli nesmetano da priđu i počnu s utovarom.

Bilo je tu svega i svačega: od brašna, konzervirane hrane, voća, pa do odeće i obuće, oružja i municije. Trčao sam od jednog vagona do drugog dok nisam našao ono što je po mojoj oceni bilo najvrednije u čitavom ovom tovaru.

Nekoliko kola punih sanduka trotila napustila su nešto kasnije mesto akcije i uputila se uskim, blatinjavim, seoskim putem prema planini.

Kad srno pola sata kasnije krenuli i mi za kolima i natovarenim izdržljivim bosanskim konjićima, za nama je ostala kompozicija u plamenu i unezvereni mašinovođa sa ložačem kraj prevrnute lokomotive. Tog trenutka smo začuli još jednu eksploziju iz daljine, potmula kao da je dolazila iz utrobe zemlje, i znali smo da se ni ona grupa koja je sačekivala putnički voz nije osramotila.

XIX

Prva neprijateljska ofanziva nije urodila plodom. Nastojanja okupatora da u drugoj fazi te ofanzive, potpomognut četnicima Draže Mihajlovića, obuhvati i uništi glavninu partizanskih snaga zajedno sa Vrhovnim štabom koji se nalazio u Užicu, ostala su bez uspeha. Posle teških borbi oko Valjeva, kod Bukovika, na Crnokosi i Kadinjači kod Užica, partizanske snage su se, zajedno s Vrhovnim štabom, povukle prema novoj slobodnoj bazi u Sandžaku.

Bilo je jasno da se ustank ne može pobedosno završiti samo s partizanskim odredima i bataljonima, već da treba preći na veće vojne formacije. I krajem decembra 1941 Vrhovni štab formira u Rudom Prvu proletersku brigadu, dotada prvu brigadu u okupiranoj Evropi. Dolaskom Vrhovnog štaba i Prve proleterske brigade krajem decembra u istočnu Bosnu, težište borbe preneseno je iz Srbije na bosansku teritoriju.

Pismo koje sam prvih martovskih dana dobio od Glavnog štaba Hrvatske, a u kome su se nalazile direktive za dalji rad, ujedno mi je u potpunosti razjasnilo sva ona zbivanja koja su se desila između Prve neprijateljske ofanzive i Druge koja je bila na pomolu.

Dolazak Vrhovnog Štaba u Bosnu i prenošenje borbe na taj deo naše zemlje izazvalo je kod Nemaca odluku da na ovoj teritoriji otpočnu s Drugom ofanzivom u cilju likvidacije ustanka i zaštite svojih interesa u rudarskim i industrijskim basenima Bosne.

Koncentričnim napadima jakih kolona od Sarajeva, Višegrada, Ljubovije, Zvornika i Vareša, Nemci su nameravali da okruže naše snage i da ih unište. Pa ipak, ni nemačke ni talijanske divizije, kao ni domobranci pukovi, bataljoni ustaša i veliki broj četnika nisu mogli da ostvare svoju zamisao.

Baš u to vreme dobio sam zadatku da organizujem odmah diverzantsku delatnost i na području Zagreba i Slavonije, kako bi se, u sadejstvu s diverzantima u Hrvatskoj i Bosni,

kontrolisala glavna pruga Zagreb—Beograd i presekle komunikacije koje su iz Mađarske i Rumunije vodile prema našoj zemlji.

Mesec dana kasnije, dakle u ono vreme kad je neprijatelj preuzeo niz organizovanih operacija u istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Bosanskoj Krajini i Sloveniji, kao i čišćenja u Dalmaciji, Lici, Kordunu, Slavoniji, Sremu i Srbiji, što je sve u istoriji naše borbe poznato kao Treća neprijateljska ofanziva, tri nove diverzantske čete već su uspešno dejstvovale: jedna između Zagreba i Karlovca pod voćtvom hrabrog Petra Jezdića, druga na Humki u Moslavini pod komandom Joce Pribićevića,⁴⁴ jednog od mojih najboljih učenika iz Lovč, i treća u selu Borci na Papuku. Ovoj trećoj sam postavio za komandira Boru Milićevića,⁴⁵ koga sam, kao veoma sposobnog i hrabrog diverzanta, povukao sa Tuhobića kod Sušaka. Količine eksploziva koje smo nagomilali u Baniji, kao i one koje su neprestano pristizale iz Bosne, stvorile su mogućnost da ove čete odmah posle obavljenе obuke preuzmu niz akcija koje su umnogome pomrsile neprijatelju račune i nanele mu velike gubitke u materijalu i ljudstvu.

Maj je doneo izuzetne uspehe na svim našim sektorima. Oduševljenje koje je samo po sebi moralo da dođe, a s njim i talas razdraganosti i sveopšte radosti, prekinuto je bolnim saznanjem o smrti nekoliko najistaknutijih ljudi naše revolucije. Početkom aprila četnici su ubili dr Mladena Stojanovića, krajem istog meseca, u borbi s ustašama, poginuo je Vasilj Gaćeša, dok je u drugoj polovini maja izgubio život sekretar Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, Rade Končar.

*
* *

Početkom juna, zadovoljan odvijanjem diverzantskih akcija u Posavini i Slavoniji, nameravao sam da obiđem svoje stare prijatelje u Baniji, Viševici, Tuhobiću, u Drežnici i svim onim usputnim mestima u kojima su dejstvovale diverzantske desetine, a ponegde već i čete. Tu moju nameru je osujetio kurir Bore Milićevića sa Papuka, koji je došao radi eksploziva i tom prilikom zagolicao moju pažnju do te mere da sam još istog dana krenuo s njim, dvojicom ljudi i kolima do pola punim eksploziva prema Papuku.

Šta se, ustvari, tamo dešavalо?

Tih dana je iz Rumunije, preko Osijeka i Našica prošla jedna vanredna kompozicija s vagonima cisternama punim avionskog benzina za Italiju. Vesti do kojih je Bora došao preko svoje vrlo dobre obaveštajne mreže potvrđivale su njegovu pretpostavku da će posle ove kompozicije uslediti i druga. I Bora se rešio da preko svog terena ne propusti više njednu.

Trećeg dana po mom dolasku na Papuk bili smo obavesteni da će naredna kompozicija od oko dvadeset pet vagona cisterni proći kroz Našice sledećeg dana, u popodnevним časovima.

Sutradan, na krajnjim severoistočnim padinama Papuka, nešto ispred Našica, naša četa je bila spremna da dočeka bogati plen. Bio sam i sam malo nervozan, jer je to bila prva naša akcija ove vrste. Zadatak je bio nešto delikatniji od dizanja obične kompozicije, s obzirom na teret koji je prevožen i ono što je moralo da usledi posle eksplozija mina i požara, koji će sigurno zahvatiti celu kompoziciju. Baš iz tih razloga izabrali smo ravničast kraj, daleko od šume. Diverzante sam rasporedio na nešto većoj udaljenosti od uobičajene i na većem otstojanju od pruge.

⁴⁴ Joco Pribićević, prvoborac u NOB. Poslije rata major JNA.

⁴⁵ Boro Milićević, prvoborac u NOB. Poslije rata pukovnik JNA.

Postavili smo tri mine, povezali ih detonirajućim štapinom, a na sve to nadovezali sporogoreći. U ovom slučaju se nije smelo reskirati samo s jednom koja bi, što nam se u poslednje vreme češće dešavalо, mogla i da zataji.

Kad je kompozicija sa dvadeset četiri vagona cisterne i jednim vagonom punim nemačkih vojnika koji su je sprovodili naišla na mine, lokomotiva je, i pored svoje težine, prosto poskočila naviše i u vazduhu se još okrenula za sto osamdeset stepeni. Vagon do nje bio je gotovo raznesen, kao i dva vagona cisterne. Strahoviti plamen buknuo je na sve strane i obuhvatio uskoro čitavu kompoziciju.

Scena kojoj smo tada prisustvovali ostala mi je kao jedna od najstrašnijih što sam doživeo u Narodnooslobodilačkoj borbi. Čitava kompozicija, koja je kao ranjena zver još uvek podrhtavala i pušila se, za tili čas je bila obavijena strašnim plamenom, čiji su jezici poletali prema nebu trepereći sablasno. I na trenutak, posle one užasne lomnjave koju je propratio još užasniji urlik preplašenih ljudi, ništa se drugo nije videlo do ogroman plamen koji je zapanjujućom brzinom prelazio sa cisterne na cisternu i na teren unaokolo. A tada smo videli kako iz plamena iskaču ljudi, pomahnitali, izbezumljeni. Bio sam zapanjen kad sam ugledao jednog od njih kako je sumanuto trčao probijen kroz grudi rascepljenom letvom od vagona, što mu je kao zapaljena strela štrcali iz grudi i leđa. Bili su svi u plamenu, žive buktinje koje su urlale, mlatarale bespomoćno rukama, padale pa se opet dizale i trčale prema nepreglednom polju zasejanom žitom tražeći u njemu spas. Nisu znali da se tamo mi nalazimo. Šta smo mogli drugo da uradimo do da s nekoliko rafala prekratimo njihove muke.

Samo nešto kasnije počele su da odjekuju strahovite eksplozije, od kojih se zemlja tresla, a bubne opne gotovo pucale. Cisterne su eksplodirale, vatrena kiša je letela na sve strane i samo časak je trebalo, pa je čitav teren pod svežim zelenilom bio pretvoren u veliko ognjeno jezero koje je širilo neizdržljivu jaru.

Povukli smo se brzo prema izvoruštu Londže, a odatle smo još dugo posmatrali razbuktalo ognjeno jezero ispod sebe.

Naš obaveštajac nas je dva dana kasnije izveštio o rezultatima na pruzi Osijek—Našice. Na prostoru od tri stotine metara, od čitave kompozicije, šina, pragova i kamduha između šina ostala je samo nekakva čudna istopljena masa, koja se još uvek pušila i nije dozvoljavala da joj se ljudi, koji su došli da poprave prugu, sasvim približe.

Na Papuku sam dobio vesti o radu diverzantske čete Petra Jezdića u okolini Zagreba. Doneli su je dva njegova čoveka, koja su, u potrazi za eksplozivom, došli preko Moslavine gde im Joca Pribićević nije mogao mnogo da pomogne. Jednog od njih sam dobro znao. Bio je iz Korduna i zvao se Mitar Grobar, a zatekao sam ga na Viševici, odakle sam ga kasnije prebacio Petru Jezdiću. Bio je to hrabar mladić, ali pravo spadalo i često sam, dok sam bio još tamo, imao muke zbog njegovih nestašluka. Njegova pojava ovog dana bila je dovoljna da se setim jedne takve šale.

Desilo se na Viševici jednog od onih dana koje sam bio posvetio svojoj desetini. Prva dva dana bila su dovoljna da im teorijski izložim sve što sam imao i znao, a onda je došao treći kad je mnoga od tih objašnjenja trebalo i praktično pokazati. Tog dana sam imao nameru da im pokažem sav posao oko postavljanja i aktiviranja mine pomoću električnog upaljača. Za objekt smo uzeli jedan ogromni panj koji je čitav metar virio iz zemlje, a nalazio se na veoma nezgodnom mestu, gotovo na sredini uzanog puteljka koji je iz šumice ulazio u naše logorište. Tako bi njegovim otklanjanjem postigli dvostruku korist.

Pored diverzantske desetine, bili su na okupu i Tomo Strižić, Josip Štajner i još nekoliko boraca. Iskopao sam rupu iskosa prema panju i stavio u nju punjenje eksploziva, pa ga povezao električnim upaljačem. Dugačka žica bila je sprovedena sve do velike gomile kamenja, odakle je trebalo da aktiviram minu. Kada je bilo sve gotovo, pozvao sam ih da dođu u zaklon.

— I ti, druže, misliš da odavde digneš u vazduh onu panjčinu? — javio se tada Grobar. — Kladim se s kim god hoćeš da ti to neće poći za rukom.

— Bolje bi ti bilo da se ne kladiš jer ćeš izgubiti — odgovorio sam, ali je Štajner već prihvatio njegovo izazivanje i opkladio se u litar najbolje prepečenice.

Situacija je postala još napetija. Svi su s nestrpljenjem očekivali da pritisnem na kontakt. A onaj se šeret samo smeškao i podbadao:

— Ama, hajde, sastavi već jednom, pije mi se rakija.

I ja pritisnuh. Od eksplozije ni traga. Znoj me probi, a oni oko mene počeše da se sašaptavaju. Najzad, bilo je veoma nezgodno da se učitelj osramoti pred učenicima koji su tek počeli da stišu poverenje u njega.

Opsovah što sam gadnije mogao i vratih se do panja da još jedanput proverim čitavu napravu. Nije mi trebalo dugo da ustanovim da je sve kako treba.

Sledećeg trenutka bio sam opet iza kamena i opet pritisnuo taster. Ništa.

— Ti bi, Josipe, mogao da skokneš po rakiju dok ovo ovde upali — pecnu me Grobar. — Bolje ti to, druže, potpali šibicom, pa beži.

— Prestani, Mitre, — uze me Tomo u zaštitu osetivši da kiptim od besa. — Da nije eksploziv mokar, Ivane?

Ne odgovorih ništa, već se ponovo vratih do panja. I drugo ispitivanje nije donelo bogzna kakve rezultate. Bilo je sve postavljeno onako kako sam desetinama puta dosad postavljaо. Shvatio sam da nema smisla gubiti vreme sa električnim upaljačem i ja čitav sistem zamenih na sporogoreći štapin, koji je, kao što je Grobar rekao, trebalo samo zapaliti šibicom. Namotavajući žicu — sprovodnik, zastadoh zapanjen. Negde na polovini puta od panja do našeg zaklona ona je bila presečena. Kažem presečena, jer se lepo videlo da je to nož učinio. Odahnuto jednovremeno sa smehom koji se zaori iza kamenja.

— Okladu sam ipak dobio — derao se Grobar smejući se. — Pogodio sam da neće eksplodirati, a zašto nije, to je posebno pitanje.

Malo kasnije, kad sam ponovo sve preudesio na električno paljenje, na mestu gde je bio panj ostala je samo ogromna rupa iz koje je štrcalo pokidano korenje.

I ovog dana, čim me je ugledao, Grobar me pritište tako snažno onim svojim ručerdama na grudi da mi ponestađe daha.

— Spašavaj, druže Gromovniče, — zavapi on pre nego što smo izmenili ijednu reč. — Spašavaj, ako znaš za boga!

Okolo se zaori smeh.

— Ako je to uslov — nasmeja se Bora Milićević — onda ćeš slabo dobiti spasenje.

— Imamo toliko posla, druže komandante, — osu Grobar nezadržljivo — da bismo svakog dana mogli utrošiti kola eksploziva.

— Pa što ga ne utrošite? Ko vam brani — zapitah.

— Gde da nađemo eksploziv, brate rođeni? — presamiti se on i napravi takvo lice da bi mu se i sam đavo smilovao.

— A gde ga mi nalazimo? — upade Bora.

— Čitav kraj izrismo. Povadili smo sve bombe koje nisu eksplodirale; čak smo počeli da se molimo bogu ili đavolu da nam pošalje neprijateljske bombardere ... A ono što negde zaplenimo plane za nedelju dana. Eto ...

— Pa što si zapucao čak ovamo? — upita ga Bora. — Zar ti nisu bili bliži i Banijci i Moslavičani?

— Ne daju više — snuždi se on.

— Kako ne daju? — iskolačih ja oči, spremam da planem. Uzajamno pomaganje i deljenje raspoloživih sredstava bilo je pravilo diverzantskog ratovanja, koje sam im još prvog dana obuke saopštio.

— Drugu Joci ne smem na oči da se pojavim. Dugujemo mu najmanje pet stotina kilograma eksploziva ... A obećavali smo da mu vratimo u roku od mesec dana. — A Banjci?

— Tamo nikako ne smemo. Pogotovu ja. Među nama rečeno, druže komandante, njima sam na prevaru digao kola eksploziva. Rekao sam da ste me vi poslali i niko se nije usprotivio. Nego da ne zaboravim, svi su vas otud lepo pozdravili.

Oko mene se opet zaori smeh.

— I sad si došao kod mene! — prasnu Bora. — A ne znaš da i mi prosjačimo.

— Bar nešto, druže komandire, — zavapi Grobar. — Vratićemo, bogami!

— Hoćeš, kao i Joci Pribićeviću. — Bora se okrenu dvojici ljudi. — Ako ovaj i nas pokrade, vi ćete mi odgovarati.

Nešto kasnije, čuturica rakije razveza još vise jezik našim gostima.

— Kako Petar? — zapitah.

— Bio je dobro. Kako je sad, đavo bi ga znao. Ali ako nastavi kao dosada, zaglaviće sigurno. Čuli ste za ono na savskom mostu u Zagrebu?

Zaklimah odrečno glavom.

— Prekuće se, usred dana, privukao savskom mostu i između šina, pored samog ustaškog bunkera, postavio minu. Bilo nas je dvojica s njim. Bogami, premirao sam od straha dok smo ga čekali u blizini, čujemo lepo kako ustaše pevaju neku pesmu o devojci sa crnim očima... a on čeprka između šina i postavlja minu. Samo da je neko od onih iznutra izišao, ne bi nas ni kožne gače spasle... Ali isplatilo se, druže komandante. Kad je grunulo, od kompozicije pune ustaša napravi se pačaris. Jedan vagon je odleteo pravo na bunker i razbio se u paramparčad... Pričaju da su one iz bunkera sve streljali, kao sabotere. — Grobar otpi dobar gutljaj, pa nastavi: — A kad smo se vraćali sa četom, od Velike Gorice pojaviše se dva aviona i osuše paljbu po nama. Bogami, pogodiše dvojicu; srećom nije bilo opasno. Drugovi moji, da ste samo tad videli našeg komandira! Pobesne čovek. Dograbi jedan puškomitrailjez, a nama naredi da legnemo na leđa. Jedan avion napravi krug i kao kobac se ustremi pravo na nas. Mi grunusmo odozdo složno, a komandir dasu čitava dva okvira. I, nećete verovati, avion udari u kovitlac i sav u plamenu zviznu o zemlju na petsto metara od nas. Dok mi dotrčasmo, on eksplodira. Uspeli smo samo da smaknemo mitraljez, istina malo oštećen, ali naši će ga već popraviti.

— A ono sa autobusom punim avijatičara — potseti ga njegov čutljivi drug.

— Pa to sigurno znate — reče Grobar, a oči mu lukavo zasvetlucaše.

— Ama, ko će znati, čoveče! — obrecnu se Bora. — Pričaj ... !

— A mi o vama sve čujemo — uvredi se Grobar. — Čuli smo i za ovo poslednje kod Našica. Bogami dobro, nema šta ... Nego da vam ispričam samo još ovo da vidite kako i mi imamo komandira kome nadaleko nema ravna. Desilo se baš na pravoslavni Uskrs. Bilo nam je dosadno gledati s našeg položaja jedan lepi autobus koji je svakog dana, pun avijatičara, polazio u isto vreme iz Zagreba za Veliku Goricu. Na drumu postaviti mine — teško. Prometan drum, uvek neko prolazi. Jednom smo ih postavili pa nastrada naš seljak s kolima. Tog dana komandir se obuče u pravo gospodsko odelo, zadenu značku sa onim poganim „U“ u rever kaputa i s lepim paketom, kao da ide na železničku stanicu, uputi se u Zagreb. Dođe on pred autobus koji je stajao pred nekakvom krčmom i vidi: u njemu nema nikoga. On ti, kao da je taj autobus čekao njega, uđe unutra, tutne ispod jednog sedišta paket sa tempiranim uređajem i eksplozivom i taman da izide kad se pojavi šofer, malo povukao. „Šta vi tu tražite?“, upita on našeg komandira. „Oprostite, gospodine“, naš će komandir njemu, „izgleda da sam pogrešio. Rekoše mi da odavde polazi autobus za Bjelovar“. Onaj, polaskan onim „gospodine“, a i vidi da je ovo nekakav fin čovek, usto u reveru mu značka sa ustaškim znamenjem, lepo uputi komandira u pravcu gde se autobus za Bjelovar stvarno nalazio. Naš komandir njemu cigaretu i mirno otšeta u pravcu koji mu je šofer naznačio. — Grobar stade i poče da zavija cigaretu. Ljudi se pretvorile u uvo.

— I šta je bilo? — zapita neko.

— Znaš i sam šta biva kad tresne ono usred ljudi i to u autobusu koji je u pokretu — dobaci s visine Grobar. — Eksplodiralo je na izlasku iz Zagreba: šest mrtvih i nekoliko ranjenih... i kola do sto đavola. Da je samo malo kasnije, survali bi se u reku. Šteta!

Autobus pun ustaških avijatičara koji će eksplodirati za petnaest minuta

Grobar je sa svojim pratiocem i nekolicinom Milićevićevih ljudi krenuo iste večeri natrag. Prepolovili smo količinu eksploziva kojom smo raspolagali i dali mu čak veći deo.

Kad smo se sutradan spremili da iznenadimo žandarmerisku stanicu u Slavonskoj Požegi, jedan partizan mi saopšti da nikako ne može da nađe malu torbicu u kojoj se nalazilo nekoliko električnih upaljača i kapsla. Nismo je tražili. Bilo nam je jasno da ju je Grobar „pozajmio“, samo se nikako nismo mogli dosetiti kako ju je nanjušio.

*
* * *

Negde u julu pošao sam da obidiem Jocu Pribičevića u Moslavini, s namerom da posle pređem u Baniju i pobrinem se za bolje i efikasnije snabdevanje diverzanata eksplozivom i upaljačima. Mada je Bora navaljivao da uzmem bar jednog pratioca, nisam pristao jer sam znao da mu je svaki čovek potreban. Najzad, sa Papuka i ogranka Bilogorja mogao sam se nesmetano, kroz kukuruzna i žitna polja, prebaciti u Moslavini.

U logoru na Humki našao sam samo nekoliko stražara. Ostali su, pola sata pre mog dolaska, krenuli u akciju na prugu u blizini strugare u Novoselcu. Jedan od stražara, obradovan mojim dolaskom, htio je da potrči za svojim drugovima i da obavesti Jocu, ali mu ja nisam dao. Dan je bio zaista divan, a ja se nisam osećao umornim da ne bih mogao sustići

Jocu i njegove diverzante i učestvovati u akciji koja je morala biti od izuzetne važnosti kad je krenula čitava četa.

Ostavio sam svoj ranac sa nešto materijala i sa šmajserom u ruci krenuo stazama kroz šumu koja mi je bila veoma dobro poznata. Posle jednog sata hoda već sam se nadao da će naići na kakav trag o mojim drugovima. Zastajkivao sam s vremena na vreme, ali, sem vesele pesme ptica, nije se ništa drugo čulo.

Još nekoliko stotina metara. Izađoh na sasvim mali proplanak iznad puta koji je, u smiraju sunca, vijugao padinama Moslavine prema Novoselcu. Od žurbe sam se bio ugrejao da mi se košulja zlepila za telo. Ugrabih ovu zgodu da sednem i da, dok pre dahnem, bacim pogled na dolinu ispod sebe koja je trebalo da bude poprište jedne akcije.

Iz doline su dopirali glasovi. Nekakva vršalica je punom parom radila, a zvana na stadima ovaca i krava koja su vraćali sa paše čula su se iz prilične blizine.

Međutim, ni sa ovog mesta nisam mogao otkriti ništa što bi me uverilo da se diverzanti nalaze negde u blizini. Već sam htio da ustanem i da podem niz padinu bliže strugari, kad me prigušen glas prikova za zemlju.

— Da se nisi mrdnuo, inače... — čuo sam iza svojih leđa i shvatio da je u ovom trenutku najbolje da poslušam. — Ruke gore i odmakni se od šmajsera! — dopunio je čovek svoje naređenje još uvek šapatom.

Podigao sam ruke, kročio dva koraka udesno i polako se okrenuo. Preda, mnom je stajao čovek pola u civilu, pola u seljačkoj nošnji, s puškom u rukama. Ispod gustih obrva oči su mu sevale tako da sam shvatio da bi svaka nepromišljenost mogla biti kobna. U prvom trenutku pomislio sam da je to možda neko od četnika koji su se sa Kozare prebacivali ovamo i pogledom počeh da pretražujem okolno žbunje očekujući da se pojave i drugi. Znao sam da oni nikad ne idu pojedinačno, pogotovo ne po nepoznatom terenu.

Međutim, i čovek je isto tako šarao očima oko mene, kao da i on nešto traži.

— Gde su ostali?

Ja ga pogledah začuđeno.

— Pitam te, gde su ostali banditi — obrecnu se on, priđe i podiže moj šmajser. — Nemački, a...? prostreli me pogledom i zabaci šmajser na levo rame.

Ne znam na šta misliš? — odgovorih pribrano. — Sam sam.

Sam si! Ovde u šumi sa „šmajserom“! Špijuniraš, majku ti božju ... ustašku!

Ovaj drugi deo rečenice dozvoli mi da odahnem punim grudima. Pokušah da spustim ruke. Čovek gotovo vrissnu:

— Ruke gore, ili... — Priđe mi iza leđa i zamahnu kundakom, ali me ne udari. Zatim još siktavi jim glasom naredi: — Napred! Pokušaš li ma sa kakvom podvalom, sravniću te sa zemljom. Napred! Čuješ li ti mene ili ne?

— Za ovo ćeš mi platiti! — izlete mi iz usta.

— Još jednu reč i razbiću ti lobanju. Ustaj i napred!

Video sam da se sa ovim nije šaliti. Da nije ustaša ni domobran, u to sam bio siguran. Malo sam se pribojavao da bi mogao biti četnik, ali mi to njegov izgled nije pokazivao. Osim toga, da se četnik nađe usred Moslavine, i to sam, bilo je gotovo nemoguće. Znači, preostalo je samo još ono jedino moguće, a to je da je to bio čovek iz Jocine čete, neko koji je prišao za poslednja dva-tri meseca, tako da me nije poznavao. Ipak, sinu mi u pameti, mogao je čuti za mene. I ja se odlučih da progovorim, pa puklo kud puklo.

— Druškane..!

— Čut!

— Ama čekaj, čoveče ...

Kundak ponovo polete uvis, ali ga moj glas zaustavi na pola puta:

— Slušaj ti, — razderah se koliko me grlo služilo — jesli li možda čuo za Ivana Hariša — Iliju Gromovnika ?

— Da nećeš da kažeš da si ti taj? — upita on zajedljivo.

— Baš to — odgovorih.

— Ti Ivan Hariš! Ti Ilija Gromovnik! E, šako jada! — A onda se uozbilji i opet sevnu očima: — Pa zar baš sa mnom nađe da se šališ, gospoda ti boga? Napred!

— Ama, čoveče, govorim ti ozbiljno. Ja sam Ivan Hariš - Gromovnik — pokušah još jedanput, jer me je ova nepredviđena igra već počela da zamara i nervira. Maših se rukom za džep na bluzi i izvukoh lulu, jedan od mojih nerazdvojnih rekvizita.

Čovek me prvi put dobro zagleda. Pogled mu se naročito zadrža na mojoj luli o kojoj je — nema sumnje — čuo ponešto od svojih drugova. Na licu mu se čitala zbumjenost i dvoumljenje.

— Samo vi podite napred! — reče sada već mekše. — Tamo — pokaza prstom prema šumi — ima ljudi koji druga Gromovnika odlično poznaju, pa ćemo videti... A — oklevao je malo gledajući me ispod oka — ako vi zaista budete drug Hariš, onda ćete izviniti za ovakav doček.

Da se dalje prepirem, nije imalo smisla. Čovek je istina omekšao, ali je i dalje držao cev puške uprtu u moja leđa. I ja pokorno pođoh ispred njega.

Nismo učinili ni pedeset koraka, kad pred nas iskrasnije tri čoveka, od kojih jedan zastade kao ukopan i razrogači oči kao da je ugledao avet.

— Jesi li poludeo? — uspe on jedva da prozbori blenući čas u mene čas u čoveka iza mojih leđa.

— Druže Gromovniče... ! — viknu onaj drugi i ja prepozna u njemu jednog od nekolicine koje sam preveo sa sobom iz Banije.

Pridoh mom stražaru koji beše zanemeo i ukipio se kao kamen i skidoh s njegovog ramena svoj šmajser.

Joca, koga sam sa ostalim ljudima zatekao kako pred akciju, po našem starom običaju, još jedanput razmatra čitav plan, dočeka me radosno.

— Došao si u pravi čas, druže Ilija. Bolje vreme nisi mogao odabrat.

Ispričah mu šta mi se usput desilo. On se od srca nasmeja.

— Moram ga pohvaliti — reče. — Kod takvog se špijun neće lako provući... Da sednemo, pa da te upoznam s planom. — Izvadi kutiju s duvanom i ponudi me. — Sinoć sam dobio izveštaj da će noćas proći kroz Zagreb orijent-ekspres iz Francuske, sa nemačkim oficirima. Ima ih oko tri stotine i svi treba da odu na Istočni front. U kompoziciji će se nalaziti i bugarska diplomatska delegacija koja je bila u poseti kod Pavelića. — Obliznu cigaret-papir, pa nastavi: — Voz treba da prođe oko pola noći, što znači da imamo dovoljno vremena da im pripremimo našu srdačnu dobrodošlicu. Ja mislim ...

Potmula eksplozija, koja je dopirala s naše desne strane, možda desetinu kilometara istočno od stanice Novoselce, prekide mu započetu rečenicu. Joca oslušnu. Lice mu preli osmeh pun sreće.

— To je naša Milka ... Milka Pumpar. Poslali smo je s Milanom da razbije skretnicu na pruzi. — Pogleda na sat. — Najgore mi je, brate, kad treba ovoliko da se čeka. A, ko mi je kriv, kad ja uvek volim da dođem nekoliko sati pre vremena.

U razgovoru prođoše brzo nekoliko časova čekanja. Nešto pre pola noći spremismo se za polazak.

Od pruge nas je odvajala samo jedna ogromna njiva zasejana kukuruzom. Taman smo hteli da podemo tim idealnim prirodnim zaklonom prema nasipu sa železničkim šinama, kad dothrča jedan od naših ljudi i saopšti nam da se nemačka patrola od desetak ljudi pojavila na pruzi i da se polako približava mestu na kome je trebalo izvršiti akciju.

Razvili smo ljude u streljački stroj i naredili im da oprezno, kroz kukuruz, izbjiju u blizinu nasipa, Joca i ja, u pratnji jednog diverzanta koji je nosio eksploziv, požurisimo ispred svih.

Na pruzi, pedesetak metara udesno od mesta na kome smo se pojavili iz kukuruza, ugledasmo na mesečini grupu nemačkih vojnika. Stajali su. Jedan je glasno govorio gestikulirajući živo rukama, a ostali su mirno slušali. S vremena na vreme začuo bi se samo prigušeni smeh.

Joca poče da se nervira i da psuje. Do dolaska voza bilo je ostalo još pola sata, a Nemci nisu pokazivali ni najmanji znak da im se žuri. Gotovo jedno-vremeno pogledasmo preko svojih ramena iza nas. Samo nekoliko koraka pozadi nalazili su se rasporedeni naši drugovi.

— Dodavola, misli li ova žgadija da podje! Nije nam ostalo više od dvadeset minuta na raspolaganju, — nervirao se Joca gledajući u sat na ruci.

Stisnuh ga za mišicu i pokazan glamom prema vojnicima. U stroju po dvojica, sa jednim čovekom, verovatno podoficirom, pošli su uz prugu prema nama. Sad su svi govorili uglas, tako da je bilo teško razumeti i jednu reč čak kad bi čovek i znao njihov jezik.

Shvatio sam nestrpljenje mog druga. Bilo je zaista krajnje vreme da se postave mine, pošto sada do prolaska voza nije ostalo više od petnaest minuta.

Verujem da su to znali i Nemci, jer su najednom ubrzali korak i uskoro se izgubili iz vida. Tog istog trenutka je iz Novoselca odjeknuo pisak lokomotive, znak da je kompozicija, koja je od Zagreba prema Beogradu stajala samo u Brodu, protutnjala kroz stanicu.

Radilo se zaista o minutima. Joca je zgradio torbu sa eksplozivom i kao bez duše štrcao na prugu. Za dva minuta eksploziv je bio smešten uz šinu u količini koja je bila prilično veća nego što je bilo dovoljno da se lokomotiva digne u vazduh. U sebi sam opravdao to njegovo rasipništvo jer sam i sam shvatio da je u ovakvoj situaciji zaista trebalo staviti toliko da lokomotiva ne bude samo izbačena iz šina, što je ponekad dovoljno, već da odleti do sto davola.

Iz šume je već dopiralo brektanje lokomotive. Shvatio sam da je sva žurba uzaludna, jer je bilo isuviše malo vremena da se sve dovede u red. Osprnuo sam se. Spazio sam siluete naših drugova, ustvari samo njihove glave okrenute prema mestu na kome je trebalo da se pojavi zahuktala lokomotiva. Bilo je krajnje vreme da se čitav poduhvat napusti i da se ovog puta, na našu žalost, dozvoli toj srećnoj kompoziciji da nesmetano prođe. Znači, sav trud je bio uzaludan. Svi ti oficiri će otići na Istočni front, a bugarska delegacija, vratiće se u svoju zemlju.

Beži, — viknuo sam Joci čiji su prsti grozničavo radili.

Pretrčao sam preko pruge, nasuprot mestu gde su bili skriveni naši drugovi, i u trenutku kad se zapenušena lokomotiva pojavila na zavijutku, sručio sam se u rupu iza jednog kamenog bloka. Izbezumljen, ispružio sam vrat prema mestu gde se nalazio Joca. Video sam kako grozničavo radi, zatim je naglo skočio, pretrčao petnaestak koraka i u pravom smislu reči glavačke poleteo u kukuruz.

Ono što se nekoliko sekundi kasnije dogodilo, odigralo se pred mojim očima kao u snu. Ne sećam se čak ni da sam čuo eksploziju. Čini mi se da su ljudska vika i krizi nadjačali sve. Vreda para iz razdrobljene lokomotive, koja je ko zna kako pronašla put i do mog skrovišta i dobro me opekla po vratu, desnom obrazu i šakama, isterala me kao skrivenu divljač iz rupe. U magnovenju sam obuhvatio pogledom teren ispred sebe baš onda kad su se na mestu udesa lomili vagoni, propinjali i prodirali jedan u drugi, prevrtali se i raspadali. Brzo sam se povukao u svoj zaklon jer su svud oko mene počeli da zvižde i fijuču pojedini razbijeni delovi drveta i metala. Između kamenja sam pronašao jednu pukotinu kroz koju sam pokušao da prodrem pogledom prema mestu gde je nestalo Jocino telo. Tamo se sada nalazila izvrnuta lokomotiva koja mi je potpuno zaklanjala i tako oskudan vidik. Iza nje njiva je bila obavljena vrelom parom koja je još uvek kuljala i pržila zelene stabljike.

U jednom trenutku ugrabiti priliku i pretrčali prugu, pa i ja, s te druge strane, štrcah u kukuruz pokušavajući da se probijeni do mesta gde se moj drug, verovatno mrtav, nalazio. Hteo sam već da uđem u parom obavljeni prostor, kad me nečija ruka snažno povuče ustranu.

Okrenuh se hitro, spreman na sve. Iza mene su blistala dva oka i dva reda belih zuba s lica koje se nije videlo ispod mašinskog ulja. To nije bila avet. Bio je to Joca. Kako je taj hrabri čovek ostao u životu, to mi ni danas nije jasno. Poleteli smo jedan drugome u zagrljaj takvom silinom da smo obojica pali na zemlju.

Sve se to odigralo samo za nekoliko trenutaka posle eksplozije mine. Naše staro oprobano pravilo nalagalo nam je da se što pre i u najboljem redu povučemo. I dok se odasvud čuo vrisak, jaukanje, stenjanje, dozivanje u pomoć i pucketanje vatre koja je počela da obuzima vagon koji je bio naleteo na izvrnutu lokomotivu i gotovo se smrskao, pošli smo natrag.

Bili smo već visoko iznad pruge kad je na mesto događaja dotutnjaо oklopni voz. Snažni reflektori su šarali po kukuruzu i pošumljenim padinama Moslavačke Gore, a rafali iz mitraljeza rešetali su nasumice teren oko sebe.

Diverzanti su znali uvek da proslave uspešno izvedenu akciju. Još kada se odnekud stvorи bar malо rakije, razvežu se jezici i onima koji su često znali da budu tako čutljivi, a očи zacakle isto onako kako su se žarile kad su iz prikrajka vrebale plen koji im se primicao. Zato nije bilo nikakvo iznenađenje što je i ova akcija proslavlјena čak nešto bučnije nego što se imalo običaj.

Sutradan, jednog usijanog julskog prepodneva koje je jedva razgaljivao laki povetarac, pod uticajem svega što se zбilo bilo je raspoloženje kakvo je priličilo pobedniku. Tri stotine sedamdeset pet mrtvih — kako smo bili obavešteni — i nešto više od tog broja ranjenih neprijateljskih vojnika, nije bio tako čest pogodak. Dolazak dvojice mladih diverzanata, Dalmatinaca, koji su protekle noći, i pored stražara i bodljikave žice, digli kod Banove Jaruge dva rezervoara nafte u vazduh, uneo je još više razdraganosti. Čekalo se samo još na Milku i Milana, pa da čitava družina bude na okupu, svesna da je tog dana izvršila uspešno tri zadatka, od kojih je svaki bio značajan i vredan. Čekali su ih i od svih tih veselih ljudi niko nije ni slutio šta se zбilo onog trenutka kad se začula ona potmula eksplozija u daljini i kad je Joca ponosno dobacio: „To je naša Milka...“ To smo saznali dva sata kasnije, kad su se pred veselim ljudima u pratiјi jednog starca pojavila iz šume dva naša stražara iz podnožja noseći na primitivnim nosilima nepokretno telо nekog čoveka.

Ne znam ko je od nas dvadesetak koji smo poskakali na noge prvi dotrčao do njih i svukao komad šatorskog krila s lica onoga koji je ležao na nosilima. Prizor je bio više nego stravičan. Glava mladićа koji je do juče veselo poskakivao po padinama Moslavine i oduševljavao se svakim poverenim mu zadatkom, jednog od najmlađih moslavačkih diverzanata, bila je gotovo raskomadana. Neko je svukao sasvim prekrivač. Dečakove još nerazvijene grudi bile su izbodene nožem kao da je nad njima pirovala čitava banda zlikovaca.

— Ko je to učinio? — bile su prve reči koje su prekinule nemu tišinu i užas napetosti. Bile su to reči koje su se jedva probile kroz stegnuto i sasušeno grlo i stisnute zube. Izgovorio ih je Joca. — Ko je to učinio? — najednom je provalilo iz njega svom snagom, kao da je tražio zločinca tu, pred sobom.

Tada sam prvi put zapazio kako se čoveku za trenutak mogu beonjače napuniti krvlju. Gotovo izbezumljen prišao je starcu i snažno ga zgrabio za prsluk i razdrljenu lanenu košulju na kojoj nije bilo nijednog dugmeta. Oči su im se srele: jedne krvave, skrivene pod gustim, čekinjastim obrvama, druge vodnjikave, titrave, uvučene u duplje pod proređenim belim dlačicama koje su označavale mesto gde su se, možda, nekad nalazile iste ovakve guste obrve. Još jednom je pogledao u izmrcvareno dete i u starčeve oči iz kojih su se kotrljale krupne suze preko kapaka, bez trepavica i razbijale se o oštре, sede čekinje na bradi. Ruka mu je klonula i bespomoćno se zaklatila oko bedara. Onda je ponovo podigao glavu. Oči su mu postale krupne, gotovo začuđene:

— A Milka... ? Gde je Milka? — To je bilo pitanje na koje nije trebalo čekati odgovor. Nemi muk dvojice zadihanih stražara i starca kome je čelo lice bilo orošeno sitnim kristalima od suza govorili su dovoljno.

— On je video sve. — Rekao je jedan od stražara, a oči svih su ponovo bile uprte u zgušenu priliku starčića, koji je pokušavao širokim rukavom prljave lanene košulje da utre suze koje su se nezadržljivo slivale niz lice.

— Pričaj, striče! — Bio je to opet tihu, promukli Jocin glas. — I oprosti zbog onog malopre... !

Starčeve oči su bile crvene kad nas je obuhvatio njima. Pogledom je šetao od jednog do drugog natuštenog lica tražeći ono na kome će se zaustaviti, kome će ispričati jednu od najtužnijih slika koje je njegov starački mozak upio u sebe. Video sam da mu je pogled zastao na crnim uvojcima bujne kose jedne devojke koji su se na povetarcu lepršali ispod titovke. I on je drhtavim i šuškavim glasom koji je prolazio kroz bezuba usta počeo polako, kao da se priseća.

Napasao je kravu i junicu. Kao i ostalih dana, i tog je sedeо na čuviku iznad pruge odmarajući oči na zelenilu Što ga je okruživalo. Primetio je mladića i devojku kako se obazrivo prikradaju onom mestu na pruzi gde se ona, odlazeći prema stanici, račva u dva koloseka. U šipražu, kraj same pruge, zastali su za trenutak i gotovo minut osmatrali teren, a onda su oboje štrcali na železnički nasip. Mladić je spustio torbu pored devojke, pa se brzo povukao iza jednog velikog kamena, odakle se lako mogla osmatrati pruga i u jednom i u drugom pravcu.

— Ona devojka — šuškao je starac polako — počela je da kopa, čini mi se, ispod šina. Zatim je izvukla nešto iz torbe i stavila na mesto na kome je kopala, zatravljajući ga zatim peskom i šoderom. A tada... — Oko starčevih očiju opet se nabraše bore i njegov pogled odluta preko svih glava i vrhova drveća.

Video je kako se iz šume pojavile nekoliko ustaša i s puškama „na gotov“ oprezno podoše prema devojci, praveći krug iz koga se nije moglo lako izvući. Onog trenutka kad je izbezumljeni starac viknuo što je mogao jače: „Ehej, čuvaj se devojko..!“ odjeknuo je pucanj iz mladićeve puške i jedan od ustaša, kriknuvši da ga je i starac čuo, svali se na zemlju.

Devojka je hitro ustala. S mesta se nije pomakla. Pogledala je oko sebe i opet kleknula na šine.

— Čini mi se da sam tog trenutka čuo glas nekog od ustaša, ali reči nisam razabrao. Moj pogled je opet preleteo do mladića i dah mi je zastao u grudima. Dok je on podizao pušku da ponovo nanišani, iza njegovih leđ stvorila su se trojica ustaša kao da su iz zemlje iznikla. Pre nego što je mladić okinuo, začuo sam pucanj, jedan, dva, tri... Dete se uspravilo, okrenulo prema njima i pokušalo da podigne pušku. Tada su odjeknula još dva pucnja i onda su kao kurjaci skočili na njega i počeli da ga bodu noževima. , Starac je prikupljaо dah. Onda, kao da se pravda, viknu:

— Dograbio sam poveći kamen i bacio ga na tu gomilu, ali ruka mi je bila nejaka. Kamen je pao na desetak metara od njih, posle čega je odmah odjeknuo pucanj odozdo i tane mi prozujalo iznad glave.

— A, Milka, Milka.. ? — nije mogao da izdrži Joca.

— Devojka je nešto žurno radila dok su ustaše pretrčavale prostor do nje. I baš onog trenutka kad su se kao hijene sjatili oko nje i hteli da se bace na nju kao i na ono dete, desilo se nešto neverovatno. Moje staračke oči, deco, bile su slabe da izdrže onaj blesak koji je sinuo sa pruge. Od eksplozije i tutnja učinilo mi se da se i brdašće na kome sam se nalazio ruši podamnom i da se survava na njih. Za trenutak sam zatvorio oči, i kad sam ih ponovo otvorio, na mestu gde su se nalazile ustaše, devojka i skretnica, zjapila je velika jama. Šine su štrcale posuvraćene i razbacane, dvojica ustaša koji su bili nešto dalje od grupe oko devojke valjali su se i drali kao da ih kolju, dok od ostalih nije bilo ni traga. Ja ih bar nisam video... Nešto kasnije sišao sam do dečka, ali njemu, nažalost, odavno već nije trebalo nikakve pomoći. Eto.

Starac je završio, nemarno spustio ruke, zadržavajući i dalje pogled na devojci koja ga je, verovatno, potsećala na našu Milku Pumpar.

*
* *

Kad se nekoliko dana kasnije, u pratinji jednog našeg druga, pojavio, prepoznao sam ga odmah. Možda je u njegovom visokom, tankom stasu, plavoj, gotovo dečjoj tršavoj kosi, koja mu se bila rasula po čelu i slepila od znoja, kao i licu, rumenom kao u devojke, iz koga su provirivale jedva vidljive svetle malje, bilo nešto izuzetno, te mi je, i pored toliko drugih sličnih figura i likova, ostao u sećanju. Bio je to kurir Glavnog štaba Hrvatske. Pre nego što mi je predao poruku, znao sam da treba da pripremim svoje stvari i da odmah krenem prema Baniji, a odatle dalje prema mestu gde se nalazio Glavni štab. Predosećao sam da se nešto krupno dešava, i to je bilo dovoljno da odbijem Jocinu ponudu i ostanem do sutradan ujutru.

Pošao sam predveče. Ustvari, sa mnom je pošao i kurir Glavnog štaba, iako je uspeo, posle dvodnevnog putovanja, da prospava samo tri sata, koliko sam smatrao da mogu da sačekam. A pošli smo prema kanalu Trebeš, gde je trebalo da se, preko partiske veze, prebacimo u selo Crkveni Bok.

Sledećeg jutra, upravo u trenutku kad se negde daleko na horizontu pojavilo sunce, ugledali smo usamljenu ribarsku kućicu u blizini kanala i puta koji je vodio ka Kutini. I čovek i žena, pa čak i dečačić od desetak godina, bili su na nogama i spremali se da krenu na rad.

Čovek me je prepoznao i odmah otišao da nađe vezu koja nam je bila potrebna, a žena je požurila da nam spremi ribe za doručak. Dečaka je, međutim, najviše interesovao moj dugački mauzer sa 36 metaka i tri češke bombe koje su mi bile okačene o pojusu, pa nije prestao da zapitkuje sve dotle dok mu nisam razjasnio kako se sa svim tim rukuje. Pola sata kasnije nestao je iza šupe za stoku. Čuli smo njegovo tanko „bum“, „bum“ i „tras“, „tres“, „tras“, čime je podražavao hice revolvera i eksploziju bombi, a za tim jurišao na zamišljene grupe ustaša i četnika, koje su se odnekud, u njegovoj uobrazilji, pojavljivale.

Moglo je biti blizu dvanaest sati kad je dečak, koga nismo videli puna dva sata, dotičao i saopštio nam da dolaze tri naoružana domobrana pravo prema kući.

Premišljaо sam jedan trenutak: kuća je bila usamljena i nekoliko pucnja ne bi značilo ništa ni za koga, utoliko pre što su oni neprestano dopirali odnekud. Znači, mogao bih ih dočekati u zasedi i jednim dobrim rafalom prorešetati pre nego što upotrebe svoje oružje. Pa ipak, odustao sam od te namere, jer bi ona mogla značiti za ovu siromašnu, poštenu porodicu kraj, pod pretpostavkom da su ova tri domobrana samo deo kakve čete ili voda koji je znao za pravac njihovog kretanja, ili da neko kad-tad pronađe njihove leševe, odnosno otkrije ma kakav trag koji bi mu govorio da su oni bili ovde.

Žena je za sve vreme šetala gore-dole po sobi, hvatala se za glavu i bespomoćno huktala:

— Propali smo ... propali smo .. !

Dečak je mirno stajao nasred sobe i svojim pametnim očima gledao me bez trunke straha pravo u ženice, očekujući ono što je smatrao da treba da učinim: da donesem odluku.

Moj drug, zamoren dugim putem, slatko je hrkao, ne sluteći šta se odigrava.

Pogledao sam kroz prozor. Stazom koja je vodila sa druma prema kući tri čoveka u uniformama, sa puškama o ramenu, išla su ležerno, kao da se šetaju. Bilo je jasno da od njih niko ne zna ko se krije u toj ribarskoj kućici i da su najverovatnije posli po vodu ili štograd hrane.

Sačekao sam da uđu u malo dvorište ogradieno plotom od vrbovog pruća.

Baš tada se moj pratilac probudi i bunovno skoči na noge. Ne pitajući ništa, priđe prozoru i, ugledavši domobrane u dvorištu, podiže ruku u kojoj mu se nalazio parabelum. Uspeo sam da ga sprecim u poslednjem trenutku. Zbunjeno me je pogledao, ne shvatajući u taj mah šta hoću.

Spolja se ču nečiji glas. Zvao je domaćina. Žena pode vratima. Zaustavio sam je na pragu kad je prihvatile kvaku u nameri da je pritisne.

— Ostanite s dečakom unutra — rekao sam tiho i podigao mauzer. — Karel, — obratio sam se svom pratiocu — za svaki slučaj budi kraj prozora.

— Izgleda da su otisli na rad — doprlo je spolja i čuli smo kako se koraci približavaju vratima.

Kad sam pretpostavio da su na dva-tri koraka od praga, snažno sam nogom udario vrata. Ona su se širom otvorila. Razrogačenih očiju i pobledela lica buljila su tri čoveka u mojoj mauzer, ne pokušavajući da upotrebe svoje oružje. Istog trenutka se i prozor širom otvorio i na njemu se pojavio najpre parabelum mog pratioca, zatim njegova glava, a pored nje i glava znatiželjnog mališana.

— Odbacite oružje — izgovorio sam kroz stisnute zube. Pored mauzera i parabeluma na prozoru, bolje ubeđivanje nije bilo potrebno. Kao po komandi, smandrljali su puške s ramena i spustili ih na zemlju.

— Karel, pokupi! — Onda sam se opet obratio njima: — Ulazite — rekao sam i stao pored vrata ne skidajući ih s očiju.

Ušli su poslušno i bojažljivo. Jedan, koji nije mogao imati više od devetnaest godina, primetno je drhtao, dok mu je pogled grozničavo preletao sa mauzera na parabelum, očekujući da sukne smrtonosni organj.

— Svlačite se — izdao sam zapovest uobičajenu u ovakvim prilikama.

Imali su nova odela, sa kojih su se mogla lako ukloniti znamenja domobranskih formacija, i gotovo nove cokule, koje će dobro doći nekome od naših ljudi među kojima je još bilo onih koji su išli u pocepanim opancima.

Poslušali su. Ostali su samo u košulji i gaćama, što je kod dečaka izazvalo nezadržljiv smeh i pored toga što ga je majka bojažljivo korila.

— A sada, da vam nešto kažem — prišao sam polunagim ljudima. — Sretnemo li se još koji put na ovakav način, garantujem vam da se ovako neće završiti. Preporučujem vam da ovu kuću ostavite na miru. Vi znate da se mi nalazimo svud okolo i desi li se ma šta nekom iz ovog doma... vaše likove smo dobro zapamtili.

Sva trojica me prekidoše uveravanjima i obećanjima da se nikad više neće ovamo vraćati, niti će kome reći šta se, kako se, i gde se zbilo.

— Možete da pođete — rekao sam i otvorio vrata. — Da li ćete se vratiti svojima ili ćete, možda, danas ili sutra, krenuti put Moslavine ili Baranje, to je vaša stvar. Ne bi bilo zgoreg da o tome malo razmislite.

Radosni što su se tako izvukli, sva tri čoveka gotovo istrečaše u dvorište, a odatle kroz njivicu kukuruza odoše prema šumici koja se nalazila nedaleko od atle.

Prošlo je i podne a muž ove žene, koji je bio otisao da uspostavi vezu, nikako se nije vraćao. Učinilo mi se da bi ovo bespomoćno čekanje bilo isto što i gubljenje vremena i, pošto sam imao u svojoj torbi taman toliko eksploziva koliko je bilo potrebno da se izvrše dve akcije, hteo sam na svaki način da iskoristim ovo vreme. Dao sam kuriru moj šmajser i ostavio ga u kući, a ja sam uzeo njegov parabelum, uprtio torbu na rame i pošao prema pruzi u blizini Kutine. Bilo je strahovito pripeklo sunce — jedan od najtopljih avgustovskih dana. Polja puna dozrelog žita pružala su mom niskom rastu dobar zaklon, mada se nisam morao naročito bojati da ću na toj pripeci sresti koga, izuzev, možda, kakvog radnika na njivi.

Eksploziv sam, zajedno sa tempirnim uređajem, postavio bez ikakvih smetnji i istim se putem vratio na kanal baš u trenutku kad je žena iznosila na sto bogat ručak: punu činiju riba i veliki komad još toplog hleba. Njen muž se još nije bio vratio, što je počelo da zabrinjava i nju, a pogotovo nas, koji nismo bili navikli na toliko gubljenje vremena.

Za sve vreme dečak se pokazao kao sjajan stražar: na krošnjastoj trešnji u dvorištu pronašao je između dve debele grane odlično mesto, odakle je video nadaleko ravničasti teren.

Prema rečima žene, oko dvadeset i jednog časa trebalo je da prođe jedna kompozicija kroz Kutinu. Čekao sam s napregnutom pažnjom da čujem eksploziju, što bi mi bila dovoljna

garancija da eksploziv nije bačen uludo i da ovaj dan nije prošao samo u besposlenom čekanju.

Prozori su se zatresli kad je, otprilike u vreme koje mi je žena spomenula, grunulo u daljini. Kurir me je pogledao i nasmešio se, a žena, naslutivši šta se moglo desiti, opet je počela da se krsti i da se vajka kako se sve ovo neće svršiti dobrim.

Moglo je proći najviše pola sata od eksplozije, kad začusmo piskavi dečji glas iz dvorišta:

— Čika Ivane, čika Ivane ... Istrčah napolje.

— Neki ljudi trče ovamo.

— Karel.. moj mauzer .. ! — Istrčah i popeh se na jednu kladu, naprežući se da na mesečini pro-drem pogledom do mesta koje mi je dečakova ruka pokazivala.

— Sad će izbiti na drum. Četvorica su...

Pripremih svoj mauzer. Preko druma, kao da ih je gonilo stotinu đavola, preleteše četiri čoveka i uzanom stazom što je vodila ka kući nastaviše da nesmanjenom brzinom trče jedan iza drugog. Naročito se isticao hitrinom prvi, koji je trčao bos, dok su mu cokule, prebačene oko vrata, landarale na sve strane. Moj izraz iznenađenja nije mogao da prikrije osmeh, kad se četiri znojava i prašnjava čoveka stvoriše u dvorištu dahćući od umora i vrućine. Bili su to Paja Gregorić⁴⁶, bos i sa cokulama oko vrata, Ivan Marinković i još dvojica koje nisam poznavao.

— Što ne pucaš i ti, gospoda ti boga! — iskolači Marinković oči. — Kladim se da je ono kod Kutine tvoje maslo... Zamalo da izginemo... Dečko, donesi svu vodu koju imaš za piće u kući; grla su nam suvlja od baruta.

Ustvari, šta se bilo desilo? Pola sata posle eksplozije, išli su prugom i ne sluteći da idu upravo prema mestu na kome se pušila izvrnuta lokomotiva i nekoliko vagona. Iz oklopog voza, koji je odmah posle eksplozije krenuo prema mestu udesa, spazili su kako se pojavljuju četiri čoveka i kako bezbrižno idu duž šina. Otvorili su vatru iz mitraljeza. Gađali su ih sve dotle dok oni nisu bezglavim trčanjem nestali u zelenilu prema kanalu. A oni iz voza su i dalje nasumice tukli u pravcu u kome su se moji drugovi, spašavajući se brzim nogama, izgubili.

Dečak je doneo pun bokal vode i pružio ga Marinkoviću, a onda je prišao Paji, koji je zagledao svoje izranjavljene tabane i sasvim ozbiljno, sa puno divljenja rekao:

— Ala vi brzo trčite, čiko.. !

Marinković se zagrcnu vodom, te smo morali da ga lupamo po plećima da bi došao sebi.

*
* * *

Čovek koji je otišao da uspostavi vezu vratio se oko pola noći. Prebacivanje u Crkveni Bok, a odatle dalje prema Baniji, trebalo je da bude organizovano u zoru. Dotle, dugi razgovor sa Ivanom Marinkovićem i Pajom Gregorićem dobro mi je došao da dobijem jasnu sliku situacije na frontovima u našoj zemlji, u vreme kada je Treća neprijateljska ofanziva bila u punom razmahu, da bi samo tri-četiri meseca kasnije krahirala kao što su krahirale i one dve pre nje.

Dvadeset i drugog juna Vrhovni komandant Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije izdao je znamenitu zapovest: marš brigada u Bosansku Krajinu. Nešto ranija reorganizacija crnogorskih i sandžačkih odreda bila je od prvostepene važnosti za izvršenje ovog zadatka. Formiranje crnogorskih i Sandžačke brigade, koje će, zajedno s Prvom i Drugom proleterskom, obrazovati jaku udarnu grupu pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, bilo je neminovan uslov za donošenje jedne takve smeće odluke kakva je bila prodiranje u Bosansku Krajinu, u duboki poredak ustaških i do-

⁴⁶ Dr Pavle Gregorić, prvoborac u NOB, narodni heroj. Poslije rata član Saveznog izvršnog veća.

mobranksih snaga. Krajišnici, koji su trideset šest dana odolevali neprijatelju na Kozari, uspeli su takođe da se probiju na oslobođenu teritoriju, zajedno s narodom iz tog kraja.

Baš ovih avgustovskih dana ti ciljevi su bili gotovo u potpunosti postignuti. Uništena je železnička pruga Sarajevo—Mostar sve od Blažuha do Konjica, čime je okupatoru zadan težak udarac: veza Sarajeva sa Jadranskim Morem bila je prekinuta, a veliki deo takozvane Nezavisne Države Hrvatske, Hercegovina i južna Dalmacija, otsećeni su od ustaške matice u Zagrebu. Osim toga, oslobođenjem Konjica, Prozora, Šćita, Gornjeg Vakufa, Šujice, Duvna, Glamoča, Livna i Mrkonjićgrada, proširena je slobodna teritorija i uspostavljena čvrsta veza s dalmatinskim i krajiškim partizanima.

Pod utiskom reči Ivana Marinkovića i Paje Gregorića, ostatak noći koji je trebalo da mi posluži kao okrepljujući odmor pred novu maršrutu koja nam je uzoru pretstojala nisam oka sklopio. Radovao sam se kao dete i bio sam ponosan što su i grupice mojih diverzanata dale svoj obol u kovčežić postignutih uspeha i podviga. Znao sam da je još daleko do krajnje pobjede, ali da će ona sigurno usleđiti, u to sam bio uveren, kao što sam bio siguran da će kroz sat-dva svanuti novi dan.

Smernice za dalji rad nije bilo teško izvući, mada sam još bio daleko od Glavnog štaba koji me je verovatno radi toga i zvao. Trebalо je i dalje uvežbavati diverzantske grupe, tamo gde je to mogućno formirati od njih veće jedinice koje bi organizovanije dejstvovale na svom području i, što je glavno, truditi se svim silama da se svaki neprijateljski transport, koji se ma sa koje strane kretao prema našoj oslobođenoj teritoriji u Bosanskoj Krajini, i ne približi; a još manje da stigne u svoje mesto odredišta.

I Marinković i Gregorić su bili mišljenja da ja, umesto da s njima krenem u Glavni štab, ostanem u Baniji i nastavim sa svojim radom, shodno trenutnoj situaciji na frontovima. Ovaj preokret gotovo mi je bio draži i uzoru, umesto da podem s njima preko Crkvenog Boka za Baniju, ja sam krenuo na zapad, prema Turopolju, u nameri da posetim jednu diverzantsku grupu koja je operisala na visoravni iznad Pokupskog, pa da se, tim malo zaobilaznim putem, kasnije spustim preko Kupe u Baniju.

Izveštaj koji mi je bio dostavljen dok sam bio još u Moslavini govorio mi je, pored ostalog, i o tome da su ta grupa iznad Pokupskog, pa čak i Jezdićeva, koja je ponekad vršila akcije u Turopolju, imale izuzetne teškoće zbog jednog neobično veštog ustaškog agenta, u čiju su veoma razapetu mrežu upali, nažalost, mnogi naši drugovi. Nekoliko pokušaja da se taj čovek likvidira ostali su bez uspeha. Uvek, kao da mu je neko na vreme javljao šta mu se sprema, nestajao bi iz mesta i nije ga bilo po nekoliko dana, a onda bi se pojavio i nastavljao sa nitkovlukom.

Štaviše, tog čoveka sam lično poznavao. Bio je čak i u Španiji, ali jedan od onih koji su bili iz Jugoslavije poslani s posebnim zadatkom. Još u Nemačkoj me je Cvetko obavestio o tome da se on vratio među prvima u zemlju i da na ustaškoj granici kod Dobave, zajedno sa ustašama, kontroliše svaki transport, pri čemu posebnu pažnju posvećuje španskim borcima, povratnicima.

Da je taj nagoveštaj bio tačan i sam sam se uverio kad sam došao vozom u Dobavu. Znao sam da moja, naizgled ispravna dokumenta neće mnogo pomoći ako me taj čovek vidi. Zato sam na dobavskoj stanici dobro motrio na one koji će ući u voz. Nije ga bilo teško prepoznati; samo što se bio dosta podgojio i što je nosio novo, kicoško odelo a na glavi zeleni lovački šešir sa perima šljuke za pantljikom. Nestali su u prvom vagonu. Nešto kasnije iz njega su izvukli jednog „Španca“ i odveli ga prema žandarmeriskoj stanici. Vratili su se odmah natrag i ponovo počeli od prvog vagona. Da izadem iz kompozicije i sam uletim u to osinje gnezdo, izgledalo mi je nesmotreno. Učinilo mi se mnogo pametnije da se ipak negde sakrijem i da priželjkujem da me ne otkriju. Sakrio sam se u Klozet. Možda je to bio puki slučaj da nisu pokušali da otvore vrata, ali taj slučaj me je spasao sigurne smrti,

Obavestili su me da sada stanuje u lepoj kući u blizini železničke stanice u Mraclinu, pored same pruge, a da operiše po čitavom Turopolju. Rešio sam ovog puta da ne odem iz Pokupskog dok mu na neki način ne dođem glave. Baš taj podatak da mu se kuća nalazi pored same pruge dao mi je ideju koja bi, s malo više sreće, mogla da urodi plodom. Ustvari, procenat sreće zavisio je u čitavom tom planu od toga hoće li taj izdajnik biti kod kuće onda kad mi svoj plan budemo izvodili.

Da se minira kuća u kojoj je stanovaо, s obzirom na njegovu telesnu gardu koja ga je čuvala, bilo je nemogućno i suviše rizično. Štaviše, jedan takav pokušaj se mesec dana ranije završio smrću jednog diverzanta koga su uhvatili na delu i izboli noževima. Rešili smo se na drugo. Jedan naš obaveštajac, radnik na pruzi u Mraclinu, trećeg dana po mom dolasku izvestio nas je da je ustaški agent, posle nekoliko dana otsustvovanja, opet kod kuće, a to je značilo da će ostati bar dvadeset četiri sata. Više nam nije ni trebalo.

Naučio sam radnika kako da postavi eksploziv i pripremi ga za dejstvo i s nestrpljenjem očekivao hoće li se sve odvijati po planu koji sam bio zamislio.

Usred noći, u vreme kad je trebalo da prođe jedna putnička kompozicija puna nemačkih vojnika i oružja, čuli smo eksploziju. Bilo nam je jasno da je naš drug učinio sve što mu je rečeno. Očekivali smo samo da saznamo rezultat ovog poduhvata. A to smo saznali sledećeg dana.

Kao radniku na pruzi nije mu bilo teško da, kad je pao mrak, postavi minu prema dobijenom uputstvu. Postavio ju je na, ni manje ni više, dvadeset metara od kuće ustaškog agenta, iz koje se u to vreme čula vesela pesma. Mina je eksplodirala pod trećim vagonom i potpuno ga raznela. Iz prevrnutih vagona pokuljali su nemački vojnici i nadali dreku. Sasvim je razumljivo da je kuća kraj mesta udesa pobudila njihovu sumnju. Prodri su unutra, i nešto kasnije izvukli šest agenata zajedno sa onim glavnim. Uzalud su oni pokazivali ustaške legitimacije. Postrojili su ih uz zid kuće i streljali.

Tako je istorija turopoljskog izdajnika bila završena, i ja nisam imao nikakvih razloga da se i dalje tu zadržavam.

Dva dana kasnije osnovao sam u Baniji, u selu Borojevići, štab Prvog diverzantskog bataljona. Njegovo polje delatnosti bilo je od Korduna do Posavine, a on je jednovremeno obuhvatao sve one razbacane diverzantske grupice koje su delale na ograncima Velike i Male Kapele, Petrove i Zrinske Gore, Gorskeg Kotara, Turopolja i najbliže okoline Zagreba. Uporedo sa stvaranjem Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije od razbacanih partizanskih odreda, dakle sa stvaranjem novog, višeg stepena formacije oružanih snaga oslobođilačkog rata, u tom istom značajnom periodu, juli-novembar, rasturene diverzantske desetine, prepuštene dotada isključivoj samoinicijativi, kako pri organizaciji akcija tako i snabdevanju, dobijaju svoje više rukovodstvo, koje je imalo opšti plan dalje delatnosti da podredi onom skupnom, strategiskom planu, ne sputavajući, ipak, pritom korisnu inicijativu tih svojih najmanjih jedinica. A ona je, u pojedinim slučajevima, bila od neprocenjive koristi.

Pre nego što sam u decembru pošao iz Banije da izvršim poslednji zadatak u toj godini, da organizujem jednu diverzantsku četu na Žumberku, zatražio sam od svih diverzantskih jedinica, da mi dostave tačan bilans izvršenih akcija od njihovog osnivanja pa do kraja decembra 1942 .godine. A tada sam, sa Mićom Bulatom,⁴⁷ jednim od prvih mojih diverzanata, pošao u selo Radatović na Žumberku, gde nas je očekivala veza sa tamošnjom partiskom organizacijom. Taj put bi ispao kao i svaki drugi koji se po dubokom snegu i velikoj hladnoći morao obaviti u relativno kratkom roku da nije bilo jednog nepredviđenog slučaja koji je i mene, a naročito mog saputnika Bulata, mogao da košta života.

Naime, kod Prilišća trebalo je da se prebacimo preko Kupe u nekakvom prilično plitkom čamcu, pomažući se pritom dugim motkama umesto vesala. Bulat je imao na sebi tešku

⁴⁷ Mića Bulat, prvoborac u NOB. Poslije rata potpukovnik JNA.

železničarsku bundu, koja je, koliko ga je dotada spašavala od hladnoće, mogla ovog puta da bude kobna i za njega i za mene. Po Kupi su plivale sante leđa i mi smo, pomažući se motkama, pokušavali na razne načine da izbegnemo sudar s njima. Pritom smo više obraćali pažnju na suprotnu stranu u želji da prodremo pogledom kroz prvo praskozorje i osmotrimo obalu kojoj smo se približavali, što je bilo sasvim logično s obzirom na činjenicu da su čitavu levu obalu Kupe držali Talijani. Nema sumnje da bi se sve veoma loše završilo ako bismo kakvom nesmotrenošću upali u njihovu zasedu. Verujem da je to bio pravi razlog onoga što se desilo. U jednom trenutku, kad se Bulat previše nagnuo da bi odgurnuo poveću santu, čamac se prevrnuo i mi smo se našli, u ledenoj vodi. Pretpostavljajući da i Bulat zna da pliva, ja zaplivah prema obali sa koje smo se bili otisnuli, pošto je ona još uvek bila bliža. Nisam učinio ni nekoliko zamaha kad čun iza sebe očajničko pljeskanje po vodi i prigušeni uzvik čoveka koji se davi. Okrenuo sam se. Imao sam šta da vidim. Da li je Bulat znao da pliva ili ne, ili se ogromna bunda napila vode, tek moj drug se teškom mukom održavao, koprcajući se kao riba na suvu i hvatajući se za komade leda. Kad sam mu prišao i ščepao ga za okovratnik bunde, pola lica mu je već bilo pod vodom.

Kako sam ga dovukao do plićaka, to ni sam ne znam. Znam samo to da bih se sigurno utopio da je do obale bilo još nekoliko metara više.

U Prilišću smo se, kod jednog našeg čoveka za vezu, osušili i odmorili, pa sutradan prešli srećno na drugu obalu Kupe i, praćeni vejavicom, uputili se prema brežuljkastim padinama Žumberka koje su se, prekrivene debelim slojem snega, ocrtavale u daljinu.

Bio je prvi januar 1943 godine. Mlada žumberačka četa diverzanata nije zaboravila da obeleži taj prvi dan nove godine. Samo nekoliko časova pre nego što je nastupio, kompozicija sa Talijanima, između Doljenja i Ribnice, izbačena je iz šina, a pet vagona survanlo u duboku jarugu. Iste noći, tri dalekovoda koja su napajala električnom strujom Kočevje dignuta su u vazduh, a telefonska veza između Kočevja i Ljubljane na nekoliko mesta prekinuta, bilo da su presečene žice ili sasečeni stubovi,

I žumberačka sela — kao i mnoga po Bosanskoj Krajini, Kordunu, Baniji, Sloveniji, Liki i Dalmaciji — bila su tih dana u znaku izuzetno svečanog raspoloženja. Dvadeset sedmog decembra, dakle tačno mesec dana posle Prvog zasedanja AVNOJ-a, u svim selima pomenutih oslobođenih oblasti održani su izbori za seoske narodnooslobodilačke odbore. Nova godina je zaista donosila narodu ovih krajeva nešto čime su se mogli ponositi i čemu su se morali radovati.

Tog prvog dana u 1943 sedeo sam s Mićom Bulatom i još dvojicom drugova u toploj sobi koju je, pored petrolejke na stolu, osvetljavao i bogat plamen sa ognjišta. Na stolu su se nalazili izveštaji prispeli sa svih strana, neki pisani nevešto, rukom čoveka koji je tek bio naučio da piše, drugi, čak kucani na pisaćoj mašini. Obrazovali srno grupe po akcijama i uskoro je pred nama bila tabela čija me je sadržina prožimala prijatnom topolinom i ponosom. Tek sada sam video koliko sam i sam malo bio upoznat sa herojstvom ljudi koje sam obučavao i zatim ostavljao da praktično primene stečeno znanje.

Ta lista je izgledala ovako:

- 145 raznih vozova bačeno u vazduh, od čega 6 oklopnih;
- 52 voza naišla na postavljene mine; o rezultatima nismo imali detaljnijih podataka;
- 77 lokomotiva uništeno i potpuno izbačeno iz stroja;
- 16 lokomotiva oštećeno;
- 580 vagona potpuno uništeno od čega 24 oklopna;
- 404 vagona oštećena;
- 4 železnička mosta dignuta u vazduh;
- 2 drumska mosta uništena;
- 2 pružna tenka uništena;
- 1 železnička stanica sa svim staničnim uređajima dignuta u vazduh;

- 1 slagalište nafta, ukupno 45 vagona, zapaljena i uništeno;
- 4 vojna objekta (žandarmeriske stanice, magacini, karaule; uništena; više kamiona i motorcikla uništeno; preko 13 kilometara pruge porušeno, razbijeno, dignuto u vazduh; nekoliko vodocrpki za lokomotive razbijeno; oko stotinu telefonskih stubova posečeno i veza prekinuta;
- 2.385 kilograma eksploziva zaplenjeno od neprijatelja;
- 5.077 neprijateljskih vojnika i oficira ubijeno ili ranjeno (nepotpuni podaci);
- 5.420 neprijateljskih vojnika i oficira zarobljeno;
- 1.920 časova stajao železnički promet;
- velike količine oružja, municije, materijala, opreme i namirnica zaplenjene ili uništene.

Gledao sam u taj spisak nepotpunih podataka, ali dovoljan da se čovek nad njima zamisli. Pred mojim očima počela su da defiluju vesela, nasmejana lica mnogih omladinaca i omladinki, koji su najčešće sačinjavali diverzantske grupice. Voleo sam ih neizmerno; voleo sam ih kao svoju decu jer nikad i niko od tih petnaestogodišnjaka, osamnaestogodišnjaka, najviše dvadesetogodišnjaka, nije pomislio da bi u jednoj takvoj akciji i njegov život mogao biti prekraćen. Nikad i niko od njih nije rekao da nešto ne može učiniti, nije se požalio da mu je teško. Oni su vojeli svoju zemlju, cenili slobodu, mrzeli neprijatelja i izdajnika svim svojim bićem. A onome ko toliko voli i toliko mrzi ništa nije teško; za njega prepreke ne postoje ili, bar, na njih ne misli.

Ljudi kao što su Mile Žiža, Klobučar,⁴⁸ zvani Čort, Drago Podgorac,⁴⁹ koji je sam digao kompoziciju s nemačkim vojnicima, jer njegovim starijim drugovima ta kišna i olujna noć nije bila podesna za akciju, Milka Pumpar i njen pratilac Milan, međumurke Katica i Marija i Drago Žugec,⁵⁰ o kojima će još biti reči, i stotine drugih čija sam imena pozaboravljao, bili su stub diverzantskih jedinica, snaga i garancija uspeha naših akcija. Iako mladi, nisu čuvali svoj život, strepeli nad njim. Taj život kao da im je bio dat samo zato da bi mogli da se svete neprijatelju za ono što je učinio i što čini, i oni su ga za to i koristili.

Sazvao sam četu drhtavim glasom, kako su mi kasnije rekli, saopštio ono što je činilo uspešan bilans jedne i po godine napora njihovih drugova u Hrvatskoj i jednom delu Bosne, a u poslednjim mesecima i njih samih. A zatim sam se veselio s mojim Žumberčanima, pio i pevao, iako nikad nisam imao nekakvog naročitog dara za pesmu. Ispraćali smo s ponosom staru godinu, a u novu smo stupali puni nade i najlepših želja. Pored svega toga, bili smo spremni i dalje na sva iskušenja i samoodrivanja koja su se mogla pojaviti; a njih će — svaki je od nas znao — baš u toj godini koja je dolazila biti više nego što ih je dotada bilo.

XX

Neprijatelj priprema novu ofanzivu. Treba uložiti krajnje napore i požrtvovanje, razviti najveću aktivnost na njegove komunikacije, garnizone, slagališta itd., i što efikasnijim sredstvima sprečavati koncentraciju neprijateljskih trupa oko slobodne teritorije u Bosanskoj Krajini.

To bi bio kratak rezime isto tako kratkog naređenja Četvrtog streljačkog korpusa koje mi je uručeno sredinom januara 1943. Preneo sam ga odmah svim teritorijalnim diverzantskim grupama i sa Mićom Bulatom, jednog veoma hladnog januarskog popodneva krenuo prema Bihaću u nameri da se snabdemon električnim upaljačima i kapslama, koje su nam naročito nedostajale. Eksplozivom smo se još kako tako snabdevali. Ako ga nije bilo u miniranoj kompoziciji ili provaljenom vojnom magazinu, nalazili smo ga po bombardovanim mestima.

⁴⁸ Slavko Klobučar-Čort, prvoborac, narodni heroj. Poginuo u NOB.

⁴⁹ Drago Podgorac, poslije rata službenik Tvornice parnih mašina i Dizel-motora u Karlovcu.

⁵⁰ Drago Žugec, poslije rata kapetan JNA.

Neeksplodirane bombe su bile naročito pogodne: trebalo je samo s punjenjem spojiti upaljač i one bi divno poslužile. Eksploziv, zarobljen u čeličnom telu, imao je neverovatno snažno dejstvo, tako da bi podmetnut ispod železničkih šina činio pokor od lokomotive i najbližih vagona. Međutim, do praskave žive i olovnog acida, koji su se prvenstveno upotrebljavali za pravljenje detonirajuće kapsle, upaljača i trenutno sagorljivog štapina, bilo je veoma teško doći. To je bio razlog što smo se nas dvojica uputili u Bihać, mada sam htio da iskoristim taj put i da svratim do Slunja, kraj koga se nalazio Četvrti streljački korpus.

Do Bihaća nije bilo nekih posebnih događaja koji bi ostali urezani u pameti. U blizini Delnica u prolazu smo postavili na sastavu šina jedno malo punjenje eksploziva, tek koliko da ošteti lokomotivu i izbací je neko vreme iz stroja, a onda smo preko oslobođene teritorije, meni inače veoma dobro poznatim putem, krenuli prema Bihaću.

Izgleda da smo ovog puta bili izvanredne sreće. Tri dana kasnije vraćali smo se preko Gata Ilijade, Ljeskovca i Bračanaca sa sto pedeset upaljača i isto tolikim brojem kapsli u rancu. Lepši novogodišnji poklon nismo mogli dobiti. U glavi sam već preračunavao šta se sve može time postići i bio sam zadovoljan što će moći ovim, za nas neophodnim rekvizitima, da podmirim potrebe mojih diverzanata bar za naredna tri meseca. Pomisao na dobijenu naredbu nije više unosila u mene onaj potajni nemir koji je u noćnim časovima znao da me raspinje samo zato što nismo imali ni ono najpotrebnije za rad.

Slunj je malo, ali lepo mestašce u Kordunu, koje leži na Korani i drumu što vezuje Bihać s Karlovcem. Nažlost, u Slunj smo stigli suviše kasno, pa su sva naša uveravanja stražara na ulazu u Četvrti streljački korpus da nas pusti ostala bez rezultata.

— Može drug biti i sam sveti Ilija — odbrusio je stražar Bulatu kad mu je ovaj spomenuo moj nadimak — ali u ovo doba ne može u Korpus. Naredenje...

Pokazao nam je jednu zgradu u blizini, nekadašnju osnovnu školu, i mi smo se, ne pokušavajući više da ga ubedujemo, uputili unutra. U sobi razbijenih prozorskih okana, na velikoj školskoj tabli, koju smo postavili na vlažni i natruli pod, prespavali smo ili boljereći preležali pribijeni ledjima jedan uz drugog jednu beskraino dugu, drhtavu noć.

Čim je svanulo, požurili smo onako promrzli u zgradu Korpusa da se ogrejemo. Ivan Gošnjak, Veco Holjevac,⁵¹ Veljko Kovačević i još nekolicina koje tada nisam znao, već su bili na nogama. Jedan se ipak među njima nije nalazio — Ivan Marinković. Uhvaćen od ustaša, on je tih dana podnosio natčovečanske muke u zagrebačkom zatvoru, da bi nekoliko meseci kasnije bio streljan.

Dočekaše nas radosni uzvici i srdačni stisci ruku i mi se possdismo pored razbuktale peći u jednom uglu prostrane sobe, raskravljajući premrzle udove vrelim lipovim čajem.

Gošnjak, komandant Četvrtog streljačkog korpusa, koga je naš dolazak prekinuo u govoru, nastavio je sa izlaganjem plana koji je dan ranije Vrhovni komandant bio saopštio pretstavnicima glavnih štabova. Trebalo je snagama Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa uporno braniti slobodnu teritoriju, a sa Udarnom grupom Vrhovnog štaba, koju su sačinjavali Prva i Druga proleterska, Treća, Sedma i Deveta divizija, preduzeti protivofanziru prema gornjem toku Neretve, izbiti u Hercegovinu, Sandžak i Crnu Goru, pa prema situaciji, razviti dalja ofanzivna dejstva prema Kosovu, Metohiji, južnom delu Srbije i Makedoniji.

Baš zbog toga uvek me je radovalo svraćanje u Glavni štab, štab kakve veće jedinice ili bar susret s članovima štaba, jer sam jedino tada dobijao sigurnije informacije o stanju na frontovima, a što je kasnije služilo kao odlična injekcija mojim borcima povučenim duboko u šume i zabačena sela i ubaćenim često i u neprijateljsku pozadinu, daleko od poprišta otsudnih akcija. Čak i ja, koji sam lutao od jedne do druge desetine, od jedne do druge čete, i tako saznavao mnogo štošta, čuo bih ovde uvek ponešto novo. Ova moja poseta, pored onoga

⁵¹ Većeslav Holjevac-Veo, prvoborac u NOB, narodni heroj. Gradonačelnik Zagreba.

glavnog što će se desiti i što će ostati kao najtrajnija uspomena u mom životu, obilovala je mnogim novostima, saznanjima i iznenađenjima.

Nisam ni prepostavljao da su u to vreme jedinice Narodnooslobodilačke vojske brojale preko sto pedeset hiljada boraca organizovanih u dva korpusa, devet divizija, trideset šest brigada, sedamdeset devet partizanskih odreda, sedamdeset samostalnih bataljona i petnaest samostalnih četa. Koliko je to ogromna cifra, mogao bi shvatiti samo onaj koji je, kao što sam bio ja, imao dotada kontakt najviše s grupicama do četrdeset ljudi, ne računajući Banjški diverzantski bataljon. Te naše jedinice obrazovale su novi front na koji Hitler i Musolini nisu računali, a koji je bio utoliko opasniji što je mogao da posluži kao odličan primer i drugim porobljenim narodima Evrope. To je bio pravi razlog što se nemačka Vrhovna komanda odlučila na novu, četvrtu po redu, ofanzivu, s ciljem da opkoli i potpuno uništi glavni deo Narodnooslobodilačke vojske.

— Plan neprijatelja je jasan — govorio je polako, odmeravajući svaku reč, Ivan Gošnjak.

— Nameravaju da izvrše opkoljavanje naše glavnine, s Vrhovnim štabom i AVNOJ-em, i da ih unište. Ukoliko bi se jedan deo snaga i probio iz tog obruča u Bosansku Krajinu, pretila bi mu opasnost na prostoru Prozor—Konjic—Jablanica i u dolini Rame i Neretve.

Prema obaveštenjima kojima je Korpus raspologao, neprijatelj je za ovu ofanzivu pripremio: nekoliko nemackih i talijanskih divizija, ustaško-domobranske snage i četničke grupe popa Đujića, Baćovića i Baja Stanišića. Sve u svemu, za koncentričan napad na Bosansku Krajinu bilo je pripremljeno oko sto hiljada okupatorskih i izdajničkih vojnika,

Baš kad smo se svi uputili prema zidu na kome je, išarana olovkama u boji, visila velika karta naše zemlje, začu se topot konjskih kopita pred kućom, a malo zatim se vrata naše sobe otvorile. Uđe čovek ogrnut šinjelom, u čizmama i, za naše prilike, leposkrojenoj tamnoj uniformi od šajaka. Reče: „Zdravo drugovi!“ pa skide s glave titovku, na kojoj je bila pršivena velika crvena petokraka zvezda, i strese nešto malo snega i inja koje se bilo nahvatalo na kapi. Svetlosmeđa talasasta kosa, lepo začešljana, pade mi u oči, kao i dva nasmejana plava oka koja su blistala ispod orošenih obrva i trepavica.

— Kod vas je toplo. Baš dobro... — reče čovek, pride peći i protrlja nekoliko puta šake nad njom, a onda se obrati Gošnjaku i Holjevcu, koji mu se približiše: — Ne znaš za koga je ova zima i ovoliki sneg korisniji: za njih ili za nas. Čak ni u sobi nije svejedno gde si. — Čovek se opet primače furuni čiji se gornji deo i čunkovi bejahu usijali. — Ovde je, ipak, najpriyatnije — reče veselo i sede prekoputa mene. Oči mu se trenutak zastadoše na mom premrzлом licu. — Rekao bih da nisi često kraj ovakve vatrice?

— Stari, — prignu Kovačević glavu — to je naš Ilija Gromovnik.

Sećam se da je baš na početku ove Veljkove kratke rečenice Holjevcu ispala iz ruke porcija sa ostatkom čaja, tako da zbog prouzrokovane lupe nisam čuo onu prvu reč.

Čovek me prostreli očima, a onda mu se preko lica razli blag osmeh, koji kao da je direktno izvirao iz tih nesvakidašnjih očiju. Nisam ni slutio da se tog trenutka preda mnom nalazi naš Vrhovni komandant, drug Tito.

Čovek mi snažno prodrma ruku i upita:

— Dobro, Gromovniče, šta radiš?

— Pa, rušimo... — odgovorio sam neodređeno, u nedoumici.

— Dobro, a kako i čime? — nastavlja je čovek s pitanjima smešeći se i dalje.

— Kako umemo i znamo — odgovorio sam opet oskudno. Primetivši da se i drugi smeškaju, bi mi sve ovo sumnjivo i, onako nabusito kako su me sazdali, dovrših započetu rečenicu: — A rušimo najčešće onim što nam Švabe i Talijani bacaju na glavu: eksplozivom iz nerasprsnutih topovskih granata i avionskih bombi.

— A šta to nosiš u rancu? — obrati čovek pažnju na ranac koji nisam ispuštao iz ruku.

— Sto pedeset nemačkih i talijanskih vozova, druže, — našalih se. Unaokolo prsnuše u smeh. Naročito su se slatko smejali Veco Holjevac i taj čovek. Izvadih jedan upaljač i kapslu i pokazan mu ih: — Da je ovoga više ...

— Lepo, Gromovniče, — javi se opet čovek — koliko ste srušili vozova i mostova?

— Mi ne brojimo, druže, — odvalih ja. — To čine Hitler, Musolini i Pavelić. — Ali biće ih nešto preko dve stotine.

Čovek primače stolicu mojoj i zagrli me.

— Samo ti ruši, — reče — i to što više možeš. Naročito sada.

— Moglo bi se još i bolje — dočekah ja jedva ovu priliku, jer mi se učini da bi nam ovaj čovek u koga svi gledaju s takvom ljubavlju i poštovanjem mogao pomoći u onome s čim se najviše mučimo — u nabavci eksploziva, upaljača i kapsli. — Kad bismo samo, druže, imali malo više eksploziva i ovih stvarčica, — nastavih ja dotaknuvši svoj ranac — bilo bi daleko bolje ... bilo bi svašta ...

— A ti ga nađi — potapša me čovek po leđima. — Takvo je vreme da se moramo najčešće sami snalaziti ... Idi, Gromovniče, i radi kako znaš i umeš. Uostalom, snađi se kao što si se i dosada snalazio. A, moram priznati, da si se snalazio dobro.

Steže mi još jedanput ruku, onda svima ostalima redom i sa pratiocem izade. Popeše se na konje i odjahaše.

Dugo nisam mogao da zaboravim onoj četvorici što mi nisu rekli s kim razgovaram, a naročito Vecu Holjevcu, koji se onako slatko smejavači u mojoj zabuni.

*
* * *

Sutradan me je probudio Veco Holjevac. Bilo je to malo neobično buđenje, jer je kao ispaljen iz topa upao u sobu u kojoj sam spavao sa još dva druga, dograbio topli seljački guber u koji sam se bio umotao i svukao ga s mene. Da nisam ugledao njegovo nasmejano lice, poverovao bih da se neprijatelj odnekud stvorio u Slunju i da će svakog časa banuti u zgradu u kojoj je bio smešten štab Korpusa, ili da se u najmanju ruku približavala eskadrila „štuka“. Skočio sam, a on me je i dalje drmusao i stalno ponavljaо:

— Gromovniče, Gromovniče, Ilija, Hariš, probudi se .. ! Radosna vest!

— Ama probudio sam se, govori! — pokušah da mu se otrgnem iz ruku. — Prestani, boga mu, pokida mi još to malo košulje što je ostalo.

— Ne, ne... Hoću da se probudiš sasvim. Ovo moraš da čuješ sasvim budan.

Stao sam bosim nogama na hladne daske. Ona dvojica su takođe sedela u posteljama i sanjivo čekala da čuju novost.

— Danas častim vrućom rakijom, pravom i to dobro zašećerenom. Čuješ li? — zagrli me Holjevac.

— Dobro de, zar si zbog toga morao ovako rano da me probudiš? — i ja opet pokušah da se uvučem pod topao guber, ali mi on ne dozvoli. Malo smirenijim glasom nastavi obraćajući se svima:

— Ljudi moji, Rusi su sinoć probili blokadu Lenjingrada i nadiru ka Zapadu. Englezi samo što nisu zauzeli Tripolis, a fon Paulus se grdno zaglavio pred Staljingrađom.

— Čuli smo to isto i pre deset dana, — ubaci neko od one dvojice mrzovoljno — pa nije bilo tačno.

— Ali sada jeste. Sovjetski radio je noćas devet puta uzastopno emitovao ovu radosnu vest o Lenjingradu. Dakle, umivajte se, pa na rakiju! Idem da javim još nekima. — Isto onako kako je uteo tako je i izšao napolje.

Ona ista jučerašnja odaja bila je gotovo puna. Oko karte Istočnog fronta, koja je bila stavljena preko karte Jugoslavije, skupila se poveća grupa i uglas diskutovala, nagađala, predlagala ... Vrata koja su vezivala ovu prostoriju sa susednom svakog časa su se otvarala i

zatvarala. Tamo je zvrjao telefon, neko je nadvikivao onoga s druge strane žice. Onda bi se nečiji koraci, verovatno kurira, survavalni niz drvene stepenice i odzvanjali po zamrznutom kamenu kojim je bilo popločano usko dvorište. Spolja je vetrar fijukao, a poslednje zvezde na vedrom kao staklo nebu nestajale su pred danom koji je sve više ovladavao. Mraz je bio veliki. Videlo se to po crvenim nosevima, ušima i bradi načičkanoj injem onih koji bi za trenutak ušli, nešto nekome rekli, pa se isto tako žurno izgubili i, ne pruživši, čak ni u prolazu, svoje premrzle ruke iznad užarene peći.

— Geriljero, — čuh iza svojih leđa i okrenuli se. Bio je to Veljko Kovačević. — Čuo si? — upita me, a ja klimnuh glavom. On me uhvati ispod ruke i povede prema uglu gde je bilo ponajmanje gužve. — Iako bismo voleli da ostaneš još koji dan i da se odmoriš — reče on tražeći nešto po džepovima — ipak bi bilo najbolje da kreneš. Doznavali smo da su u Karlovcu već grupisani Nemci, ustaše i domobrani u nameri da krenu u napad. Iz Like, od Gračaca, roguše se Talijani i četnici Draže Mihajlovića. Od Prijedora preti opasnost od Nemaca i ustaša, a od Gline i Petrinje neprijatelj je već pokušao da prodre na oslobođenu teritoriju. Čuli smo da su u Banjoj Luci koncentrisani Nemci, ustaše i domobrani, a u Kninu četnici i Talijani. Kao što vidiš, počelo je opet... Kod ovakve situacije ne bi bilo zgoreg da budeš sa svojim diverzantima; onda su i oni, a i mi mirniji. Dva sata kasnije uzeo sam svoj dragoceni teret, strpao u torbicu Miće Bulata nešto hrane za put i dva poslednja broja „Borbe“ i krenuo iz ovog mravinjaka ne zavideći im nimalo na toploj sobi i suvoj postelji. Do Plaškog smo se prebacili saonicama. Kod Plaškog smo sreli dugu povorku izbeglica iz Like koja je, spašavajući se nezapamćenog terora okupatora i izdajnika, krenula na oslobođenu teritoriju. Isptjena lica, bedno odeveni, svaki je nosio ponešto u rukama, ono što je na brzinu dohvatio i što mu se učinilo najpotrebnije. Žene su prigrile decu trudeći se da svojom oskudnom odećom zaštite mlada telašca od vetra koji je nesnosno šibao. Video sam mališana od šest-sedam godina kako bos, u lanenoj košuljici i gaćama, trči pored povorke i nekoga traži, doziva, plače. Poneki iznemogli starac ili starica na magarcu ili mršavom konjiću, a po dvoje njih, sa svake strane po jedno, podupiru održavajući ih ko zna koliko još kilometara na rasklimatanom samaru ili sedlu. Samo dvoja zaprežna volovska kola u čitavoj toj povorci koja se kao kakva zmija na umoru otegla i poslednjim snagama pokušava da se pokrene. Negde u daljini neprijateljska avijacija je bombardovala.

Od Plaškog do Donjih Dubrava vozili smo se na seljačkim kolima, a odatle nastavili put do Bosiljeva, u kome se nalazila Karlovačka diverzantska četa.

Samo pet dana kasnije opet smo krenuli dalje. Ovog puta smo prešli Kupu srećnije. Uputili smo se Žumberku. Diverzantska četa na njemu napravila je u našem otsustvu, nekoliko izvanredno smelih akcija, bilo sama ili u sadejstvu sa nekim jedinicama Trinaeste proleterske brigade, sa kojima je bila u kontaktu. Masovnim stupanjem naroda u borbu, brigade na ovom području su svakim danom postajale sve brojnije a time i jače. Nadali smo se da neće dugo potrajati i da će one dogurati do Zagreba.

Nismo se prevarili.

XXI

Mreža diverzantskih jedinica sa severa i zapada bila je već toliko razapeta da je mogla odlično da kontroliše sve komunikacije koje su se iz Italije, Austrije i Madarske slivale prema našoj zemlji. Jedino nedostatak dovoljnih količina eksploziva, upaljača i kapsli, bio je razlog što su, pored velikog broja kompozicija koje su zaglavile na svom putu, još mnoge odlazile ka svom cilju. Svi oni sa Tuhobića, Viševice i Žumberka, oni iz okoline Karlovca, Bosiljeva, Turopolja i Zagreba, iz Moslavine, Papuka, Psunja i Dilja, stvorili su branu koja je neprijatelju bila vrlo dobro poznata, ali protiv koje nije mogao mnogo da učini.

U nameri da olakšam malo Zagrepčanima i Moslavičanima došao sam na ideju da osnujem i jednu diverzantsku četu na Kalniku, koji je imao odličan položaj u odnosu na veoma prometne pruge Varaždin—Zagreb i Koprivnica—Križevci—Zagreb, kao i na onu koja je od Varaždina išla preko Koprivnice, Virovitice za Našice i Osijek, jedan od veoma važnih železničkih čvorova. Ali pre nego što sam se, negde krajem februara, odlučio na put, želeo sam da posetim Zagreb i da još bolje povezem i aktiviram naše diverzante u samom gradu, koji su u većini slučajeva dejstvovali pojedinačno ili najviše u grupicama od po njih dvoje ili troje. Čekao sam samo čoveka koji je trebalo da mi donese „vizu” za ulazak u Pavelićevu prestonicu.

On je, sećam se, došao tačno prvog marta, jednog vlažnog dana u kame su se od jutra do tog pozognog večernjeg časa smenjivali kiša i susnežica. Mića Bulat se sa jednom desetinom još nije bio vratio sa akcije na jednu železničku stanicu, kao ni desetina koja se prošle noći bila uputila prema Črnomelju. Nekolicini novoprispelih omladinaca i omladinki objasnjavao sam razne načine potsticanja eksplozije, kad je vodni delegat ušao i saopštio mi da je prispeo kurir iz Zagreba i da traži lično mene. Prešao sam u drugu odaju, a njega zamolio da ga uvede.

Ušla je mlada devojka, veoma lepa i gotovo elegantno odevena. Izgovorila je jednu kratku rečenicu, što me ie uverilo da je došla s pravog mesta, i iz postave na rukavu svog kaputa izvukla tanki smotuljak. Bila je to nova legitimacija na ime Ivana Minareka, drvodeljskog radnika iz Zagreba, umesto one ranije koja je prilikom poslednjeg nepredviđenog kupanja s Mićom Bula tom u Kupi bila potpuno upropošćena i postala neupotrebljiva.

— Kad ćete biti spremni da krenete, druže Hariš? — zapitala me je devojka.

— Da li su drugovi štogod poručili?

— Samo toliko da vas rado očekuju. Smatrazu da bi trebalo što pre da dodete, jer posla imam isuviše.

— Onda krećemo sutra ujutru.

Pozvah jednu od žena diverzanata i zamolih je da se poštara o drugarici iz Zagreba. Video sam još kako se neki moji mangupi podgurkuju i namiguju jedan na drugog dok je devojka prolazila, pa se vratih u sobu i, pošto pripremih svoje stvari, legoh neuobičajeno rano. Nešto kasnije stiže Mića Bulat i saopšti mi da je razneo stanicu u paramparčad, razbio crpku za vodu i usput ostavio tri mine na raskršću kod sela Draganić, i ja nastavih da razmišljam o onome što me je očekivalo u Zagrebu.

U Črnomelju smo seli u voz. Devojka, izgleda, nije ni slutila šta nam se usput može desiti, jer je odmah počela veselo da čavrila, dok su se meni, iskreno govoreći, svakog časa peli ledeni žmarci uz ledja pri pomisli da možemo naleteti na minu nekog našeg diverzanta sa Viševice, Karlovca ili okoline Zagreba. Još ako bi taj stavio kakvo veće punjenje ili povezao više mina, onda nam ništa ne bi помогло što je naša kompozicija gurala ispred sebe jedan prazan vagon i što smo se mi smestili u poslednjem.

U kupeu nas je bilo najpre troje: moja saputnica, ja kao njen „rođak” i jedna starica koja je u Karlovcu sišla. U Karlovcu se kupe napunio. Ustaše su se utrkivale u flertovanju sa mojoj „rođakom”, koja se, za divno čudo, majstorski snalazila u toj situaciji, pa je na kraju čak i pristala na sastanak te iste večeri s mladim natporučnikom.

Njemu sam imao da zahvalim što je kontrola kola je dva puta od Karlovca do Zagreba navraćali i tražila legitimacije, na njegove reči „ovde je sve uredu”, samo salutirala i odlazila dalje. Natporučnik nas je izveo pored kontrole na izlasku iz zagrebačke stanice, pa je, pri rastanku, ne zaboravivši još jednom da potseti moju saputnicu na večerašnji sastanak, dotakao obod kape u znak pozdrava i skrenuo prema „Esplanadi”.

Dalje već nije bilo nikakvih teškoća. Zagreb je bio pun naših diverzanata, mahom omladinaca i omladinki, koje je partiska organizacija bila veoma uspešno okupila i rasporedila. Nekoliko adresa kojima sam raspolagao, a koje su bile u raznim krajevima grada, bile su mi dovoljne da svakog dana nesmetano menjam boravište i tako ostanem nezapažen.

Odlučih se ipak da krenem na onu koja mi je bila upisana u legitimaciji — usamljena kuća na krajnjoj periferiji grada prema Vidrovcu, na padinama Sljemena.

Na Jelačićevom trgu se rastadoh od svog simpatičnog pratioca; ona ode prema Ilici, a ja tramvajem prema Maksimiru.

Bila je to jedna mala kuća. Zazvonih na kapiji sa ulice. U dvorištu se pojavi devojčica od najviše dvanaest godina.

— Koga tražite, striček? — pritrča ona kapiji i otvorи je.

— Jesi li ti Jožetova?

— Jesam.

— Zovni, molim te, tatu!

— Tata nije kod kuće, striček.

— A koga ima kod kuće?

— Samo mama.

— E pa, pozovi mamu!

— A šta da joj kažem? — zapitkivalo je dete.

— Reci joj da je zove jedan tatin prijatelj.

Dete otrča. Kad sam podigao glavu, ugledao sam kako iz kuće opet istrčava devojčica, a za njom ide žena četrdesetih godina, veoma mršava.

— Tražite Jožeta? — upita ona mrzovoljno i premeri me od glave do pete.

— Da. Kako bih mogao da ga nađem? Kada će doći?

— Ko bi to znao? On je više napolju nego kod kuće — odvrati ona jetko, pa dodade: — Možete slobodno meni reći sve.

Ne znam ni sam kako, tek pomislih da je to trebalo da bude nagovestaj da kažem lozinku i ja je tih izgovorih. Po njenom licu mi se učini da je nije dobro čula. Još jedanput, nešto lakše, ponovih je razgovetnije.

Najednom ona pocrvene. Ruke u kojima je držala nešto počeše da joj se tresu, a čitavo telo da cepti od besa koji je kuljao iz nje. Glasom koji je pre ličio na šištanje zmije, isto onako tih, kako sam joj ja dobacio lozinku, uzvrati:

— Slušajte vi... vi... Ostavite vi moga Jožeta na miru i idite do sto vragova. Ja ne želim da i on završi kao što je pre nekoliko meseci završio njegov brat. Idite... idite...!

Ovo drugo „idite“ bilo je izgovoreno tako da mi se učinilo najpametnije ne protiviti se, jer bi eksplozija besa koja je bila na pomolu mogla privući pažnju dvojice prolaznika što su nam dolazili ususret. Šta sam mogao drugo da učinim već da se okrenem i da bez reči pođem natrag, istim putem kojim sam i došao. Nisam bio daleko odmakao kad sam čuo za sobom ubrzane korake, koji su s vremena na vreme prelazili u trk. Bila je to devojčica:

— Striček, — reklo je dete glasom kao da se izvinjava u ime svoje majke — ako hoćete, potražiću tatu. Mislim da znam gde se nalazi.

Pomilovao sam je po glavi i rekao da ne treba.

— Mama je bolesna — nastavilo je dete. — Ona uvek tako napada tatine prijatelje i tata se zbog toga mnogo ljuti. Hoćete li da nešto poručim tati? Mama neće znati.

— Možeš mu reći da je došao čika Ivan Minarek i da će mu se ovih dana javiti.

— Reći ću mu sigurno.

Pošao sam na drugu stranu nadajući se da će tamo veza biti uspešnije uspostavljena.

*
* * *

Akcije u gradu su se u mnogočemu razlikovale od onih koje su naše leteće grupe obavljale na slobodnom terenu. Dok smo na jednoj strani imali široko polje deistvovanja, odabiranja mesta akcija i načina njihovog izvršenja, ovde je sve bilo drukčije, precizno sračunato, usko vezano jedno s drugim, da je i najmanja pogreška mogla da upropasti čitavu stvar a time

dovede i izvršioce u bezizlaznu situaciju. Grad, to mnoštvo sveta na ulici koje je odasvud kujalo, preplitalo se, žurilo, u koje se čovek mogao veoma lako utopiti i, naizgled neprimećen, ići svojim putem, isto tako je pretio svojom tajanstvenošću, velikim brojem špijuna kojima je sav posao bio da se baš muvaju po toj gomili i da love. Grad, ta košnica mnogoljudskog života, bio je isto toliko opasan koliko je u pojedinim trenucima mogao da bude spasonosan.

Zato sam mu prilazio s takvom opreznošću kakvom nikad nisam prilazio Drežnici, Viševici, Tuhobiću, Moslavini... Da kažem da sam ga se plašio, da sam se na njega teško privikavao posle skoro dvogodišnjeg otsustvovanja, bilo bi preuvečano, ali moram priznati da sam od njega zazirao, nelagodno se osećao u velikoj blizini onih koje sam toliko mrzeo a ovde ih bespomoćno gledao i uklanjao im se s puta. Bahatni izgled domaćih izdajnika sa zloglasnim znamenjima ustaša, kruti bat čizama okupatora po ulicama grada koji je uvek znao da brani svoju slobodu, nervirali su me do te mere da sam se s mukom savlađivao da ne učinim kakvu nesmotrenost koja bi me mogla stati života. Uzdržavao sam se i privikavao na sve ono što mi se pred očima odigravalo.

Tri-četiri dana su prošla. Dva sastanka su održana negde na Ilici i plan je bio gotov. Omladinaca je bilo dosta na raspolaganju, pa čak i potrebnog materijala više nego što je trebalo. A za njegovo prenošenje odlično su poslužile naše drugarice diverzanti, preobučene u nošnje žena iz okolnih sela. Korpe, na čijem su se vrhu nalazila jaja i komadi sira bile su ustvari pune paketa eksploziva. Koristeći obično pazarni dan ili rane jutarnje časove kad su seljaci iz okolnih sela nagrtali u grad sa svojim proizvodima, nesmetano su unosile sve što nam je bilo potrebno; i nije se ni jednom desilo da je neka od njih bila otkrivena.

U Zagrebu je trebalo da se počne sa akcijom na Malo kazalište u Frankopanskoj ulici, Nemci i ustaše, kao i njihovi prijatelji, imali su nekoliko svojih lokala koji su im služili za sve vrste zabava. Jedan od tih, koji je pružao kompletну razonodu, bilo je i Malo kazalište u Frankopanskoj ulici. Posle varijetskog programa, nastavljali su u njemu sa pijančenjem i bakanalijama u društvu problematičnih žena sve do zore, kad su se izvlačili iz te svoje jazbine i pijani odlazili kućama. S obzirom na to da se to iz dana u dan odigravalo na očigled jednog od naiprometnijih de-lova okupiranog grada — u neposrednoj blizini raskršća Ilice i Frankopanske ulice — delovalo je na sav pošten svet veoma poročno i izazivajuće. Smatrajući da joj se pruža idealna prilika da mnoge od okorelih zlikovaca napadne okupljene u tom brlogu, partiska organizacija je odlučila da to učini što je moguće pre.

U čitavom tom planu koji smo zamislili najglavnije je bilo ući u Kazalište sa onim što je trebalo uneti; a bilo je potrebno uneti jednu poveću žensku putnu tašnu, kao i jednu običnu aktntašnu. Ova druga već nije pretstavljala toliko muke koliko ona prva. Međutim, rešenje se i za nju našlo. Setio sam se one lepe devojke koja mi je donela na Žumberak legitimaciju i natporučnika koji joj je bio zakazao sastanak. Zatražio sam da je odmah dovedu.

Došla je još elegantnije odevena nego prošli put. Pozdravila me je kao starog znanca sa „zdravo rođače“ i sela prekoputa mene očekujući da neko od nas trojice koji smo se nalazili u sobi počne.

— Kako tvoj natporučnik? — izbacio sam malo netaktično, tek koliko da počнем razgovor.

Ona se trgla i očima preletela preko druge dvojice koji su se smeskali.

— Ah, gluposti... — rekla je gadljivo. — Ne mislite, valjda, da sam otišla na sastanak?

— E, vidiš, bilo bi baš dobro da si otišla — rekao sam trljajući čelo. — Štaviše, biće neophodno potrebno da ga još danas pronađeš i da nekako udesiš da te večeras ili sutra izvede u Malo kazalište.

Devojka je opet razrogačila oči, a iz usta joj je izletelo:

— Mislite li to ozbiljno?

— Najozbiljnije. Tvoje je samo da uspostaviš vezu kako znaš i umeš, da udesiš da te izvede u Kazalište i da mu predviđaš da posle završenog programa, znači negde oko pola noći,

treba da odeš na železničku stanicu da bi oputovala u Karlovac, recimo nekoj svojoj rođaci. Zapamti samo te tri stvari. Ostalo ćemo ti reći kad nas obavestiš da si sve to uspela da izvedes.

Devojka nije bila od onih koje su volele da zapitkuju. Klimnula je samo glavom da je shvatila i uzela broj telefona na koji je trebalo da se javi, ukoliko bi sve ispalio kako treba.

Tog dana se nije javila. Javila se sutradan, nešto posle dvanaest časova, a sat kasnije bio sam s njom.

Imala je sreću da je natporučnik tog jutra došao sa trodnevnog puta. Našla je nekakav izgovor za to što one večeri nije došla na sastanak. On, obradovan što će je sada videti, zaboravio je na sve i unapred se radovao večerašnjem sastanku. Ugovoren je da se nađu pred ulazom u Kazalište, na petnaest minuta pre početka pretstave, mada je bio veoma razočaran saznanjem da će je samo dva-tri časa kasnije opet izgubiti.

Devojka je izvrsno izvela stvar i trebalo joj je samo još detaljnije objasniti njen deo zadatka, pa bismo sa pripremnim akcijama bili gotovi.

Dala mi je svoju adresu. Rekao sam joj da će joj jedna naša drugarica, na pola sata pre sastanka s natporučnikom, doneti žensku putnu tašnu koju ona ima samo da unese u Kazalište i ostavi je u garderobi. Pred dizanje druge zavese, dakle neposredno pred početak pretstave, treba da nađe način kako da se izvuče. Glavno je da se neprimećena od natporučnika izvuče iz kazališne zgrade i što pre udalji. Pojedinosti joj nisam objašnjavao, niti se ona za njih raspitivala. Pretpostavljajući o čemu se radi, na rastanku je samo rekla:

— Rođače, vi mi se sve više dopadate. Sve što ste mi rekli izvešću s najvećom tačnošću jer, koliko mi se čini, ovde se tiče i moje sopstvene kože ako tako ne učinim. Za natporučnika ne brinite. On je toliko zaslepljen da će mi sve polaziti za rukom. — Pozdravila se i gracioznim korakom otišla.

Čitav plan se sastojao u sledećem: preko jednog našeg čoveka, odnosno preko njegovog prijatelja koji je održavao veze s nekim visokim funkcionerom NDH, dobili smo jednu od boljih karata za pretstavu u Malom kazalištu. Ova intervencija je bila potrebna jer se do onih boljih karata, izuzev, preko neke jake veze, nije moglo doći. Samo mali broj najlošijih karata stavljani su na raspolaganje blagajni, pa i one su bivale raspodeljene prijateljima i poznanicima.

Prvu polovinu plana trebalo je da izvede naš drug Kokot. Obučen u besprekorno odelo, sa trobojkom NDH u reveru kaputa, imao je da unese paklenu mašinu u lepoj, potpuno novoj žutoj aktntašni, da je odnese do svog sedišta koje se nalazilo u sredini trećeg reda, dakle tamo gde se nalazio krem ustaškog i nemačkog društva i da, kad se red popuni, izade napolje, ostavljući tašnu na sedištu. Paklena mašina u tašni bila je tempirana da eksplodira pola sata posle otpočinjanja programa, dakle onda kada i poslednji — oni koji obično zakasne po pet do deset minuta na svaku priredbu — budu došli.

Sad bi dolazio drugi deo našeg plana, bolje reći, on bi usledio kao posledica onoga što se prethodno dogodilo. Eksplozija će, pored onoga što će počiniti oko sebe, sigurno izazvati i strahovitu paniku i svi će nagrnuti na izlaz kraj koga se nalazila garderoba. Tada je imala da se desi još jedna eksplozija, ovaj puta jača od one prve. U tašni koju je devojka donela i ostavila u garderobi nalazila se takođe paklena mašina, čiji je tempirni uređaj bio tako podešen da do eksplozije dođe samo tri minuta posle prve, sračunato tako da se to desi kad bude najveća gužva pred garderobom.

Otprilike oko pola osam, pošto je pretstava počinjala u osam časova, Kokot je s lepom tašnom u ruci dostojanstveno koračao Ilicom prema Frankopanskoj ulici. Nekoliko koraka iza njega probijao sam se sa još jednim drugom, držeći ga na oku. Specijalne propusnice koje smo dan ranije dobili od drugova omogućavale su nam da se nesmetano krećemo i posle policijskog časa.

Pred ulazom u Kazalište već je bilo sveta. Ispred blagajne razočarano su odlazili oni koji nisu dobili karte. Ljudi su nestajali u lučnom prolazu koji je vodio u tesno dvorište ka zgradama stubovima. Videli smo kako Kokot, kao da mu to nije prvi put, ulazi slobodno kroz lučni otvor pored dvojice stražara-ustaša i čoveka koji je kontrolisao karte.

Uhvatio sam svog druga za ruku i pokazao mu čoveka u uniformi koji je nervozno šetao nešto niže od isto tako lučnog izlaza iz Kazališta. Klimnuo sam glavom na njegov upitni pogled. On je znao da je to čovek zbog koga je večeras pošao sa mnom. Znao je da taj čovek, ukoliko preživi ono što će se desiti u zgradama, ne sme da dočeka živ sledeće jutro. On je bio jedini koji bi mogao ne samo da nasluti već i da sigurno dođe do saznanja ko je u sve to umešan. A tada, ni našoj lepoj drugarici, ni meni, ne bi bilo tako sigurno u Zagrebu kao dosad.

Video sam kako i moj drug odlazi u gomilu pred Kazalište i iz jednog ugla u senci posmatra natporučnika, koji je postajao sve nervozniji jer su kazaljke na satu pokazivale već deset minuta do osam.

A tada sam je spazio. Izašla je odozdo, iz prve poprečne ulice. Bila je obučena isto onako kao kad sam je video prvi put. U ruci je držala nešto veću putnu torbu i žurila prema Kazalištu. Natporučnik joj pozuri ususret. Uze njenu torbu, a ona ga uhvati ispod ruke i nestadoše u polumračnom otvoru ulaza.

Deset minuta kasnije izašao je najpre Kokot. Mirno je pred ulazom pripalio cigaretu, pogledao levo i desno kao da se premišlja na koju će stranu, pa se na kraju odlučio za Ilicu. Samo pet minuta kasnije izašla je i devojka i sitnim koracima se udaljila istim pravcem kojim je i došla. Sačekao sam još nekoliko minuta. Nisam se prevario. Natporučnik je izašao, gotovo istrčao. Gledao je unezvereno čas na jednu, čas na drugu stranu, pa onda odmahnuo rukom i vratio se unutra.

Pošao sam prema Ilici. Akcija u Malom kazalištu bila je pripremljena kako se samo poželeti moglo. Rezultate ćemo sazнати sigurno sutra. Da je Kokot učinio sve kako je trebalo, u to nisam sumnjao. Interesovalo me je samo da li će on sa istim uspehom obaviti i drugi zadatok te večeri, koji mu je bio poveren.

Prošao sam pored mog druga koji se bio šćućurio u gustoj tami jedne kapije.

— Srećno — čuo sam kako je prošaputao.

— Srećno — odgovorio sam i zavio Ilicom prema Jelačićevom trgu.

*
* * *

— Šteta za ovako lep kofer — rekao mu je čovek iz Vlaške ulice, u blizini radiostanice, dajući mu ga u ruke.

Pogledao se još jedanput u velikom ogledalu. Gotovo nije mogao da prepozna samog sebe. Novo braon odeleno, besprekorno bela košulja i zelena mašna, tamnobraon kaput od predratnog štofa i šal opet zelenkaste boje, zatim zelen šešir sa zadenutom peruškom i cipele koje su se sijale kao da su bile lakovane, davale su sasvim drugi izgled čoveku koji ovakvu odeću nikad dotada nije bio navukao na sebe, te mu je sada čak smetala. Nije zaboravio da u rever zadene ono ustaško „U“. Uzeo je i jednu aktntašnu i izišao na ulicu.

Bilo je devet sati, a voz za Beograd, koji ga je interesovao, polazio je kroz nešto više od pola sata.

Na zamračenoj stanicama, kao i uvek, bila je gužva, brektanje lokomotiva, šištanje pare i pisci koji su označavali polazak kompozicije. Švabe su se derale na sav glas, lupale čizmama, u nekim vagonima pevale svoje dosadne marševe bez kraja.

Pitao je jednog železničara za voz prema Beogradu. On mu je mrzovoljno pokazao na kompoziciju na trećem koloseku. Držao je čvrsto kofer i tašnu i probijao se zajedno s grupom

nemačkih vojnika podzemnim prolazom, u kome je bilo zagušljivo i samo toliko osvetljeno da su se jedva raspoznavale ljudske prilike.

Prošao je pored kompozicije tražeći vagon prve klase. Našao ga je i ušao unutra. U grudima ga je gušilo, a srce lupalo kao ludo. Sva mesta su bila zauzeta. Otvorio je polako jedna vrata. U zamrače-tom kupeu nazreo je šest ljudi u nemačkim uniformama sa oznakama oficirskih činova. Izgovorio je: „Heil Hitler!“ i unapred dobro pripremljenom frazom zamolio da mu dozvole da bar smesti kofer. Niko ništa nije odgovorio. On je to primio kao odobravanje, zakoračio unutra, podigao kofer i pažljivo ga spustio u sredinu mreže, pa uz jedno „Besten Dank, meine Herren“, izašao brzo napolje i pritvorio vrata za sobom. Sada je već lakše disao. Žurio se da izađe iz uzanog prolaza u kome se osećao kao u kavezu. Usput je napipao u džepu revolver i taj dodir ga je malo smirio.

Neko ga je upitao:

— Ima li mesta u ovom vagonu?

— Nema nijedno — odgovorio je mahinalno ne gledajući čoveka u lice. — Vagon je sav rezervisan za Nemce.

Čovek, iako u uniformi domobranskog oficira, opsovac je, pa se, tegleći svoj ogromni kofer, vratio natrag. Kokot, jer je to bio on, zastao je na peronu i čekao da kompozicija krene. Kad je i poslednji vagon nestao u tami martovske noći, on je, kao čovek koji je ispratio nekog svog znanca, pošao polako na prvi peron, a onda njime, pored stanične zgrade, umesto napolje, skrenuo u pomrčinu isprepletanih koloseka s lokomotivama i delovima kompozicija na njima.

Još nije bilo sve gotovo. Trebal je te večeri ostaviti još jedan ili dva pozdrava poglavniku, pa tek onda krenuti na miran počinak, kao čovek koji je svestan da mu je taj dan prošao u plodonosnom radu.

Čuvaо se samo da ne naleti na kakvog železničara jer mu, osim naivne odbrane da je zalistao, zaista ništa drugo ne bi mogao reći. U jednoj ruci držao je tašnu, dok mu je druga neprestano ležala u džepu na napunjrenom revolveru.

Nalazio se kraj lokomotive. Zastao je i oslusnuo. U blizini se ništa nije čulo. Trebal je pronaći odvodni ventil, jer je on bio najpodesniji da se sa malo eksploziva ova grdosija izbací iz stroja za nekoliko meseci. Iza glavnih radnih točkova nije ga bilo. Pogledao je ispod ploče za stajanje i tu ga pronašao. Znao je da je najbolje mesto za nalivanje eksploziva cev na koju se natiče gumeno crevo koje odliva iz kotla nečistoću napolje. Pronašao ju je i napunio, a zatim zatvorio za tu svrhu pripremljenim čepom. Kad bude došlo do eksplozije sva će se voda izliti iz kotla i pretvoriti u vrelu paru, koja će za kratko vreme onemogućiti prilaz lokomotivi, a to je taman dovoljno da vatru toliko ošteti vatrište i da mašinu zadugo izbací iz stroja. Pregledao je još jednom pažljivo sve pripreme, pa pošao prema drugoj lokomotivi koja se s nekoliko prikačenih vagona nalazila dva koloseka desno.

U tom trenutku su sirene najavile napad iz va-duha. U stanici žagor, dovikivanje, odzvanjanje koraka po asvaltu. Bar se nije morao bojati kakvog iznenadenja izuzev avionskih bombi, ako je ovog puta bio cilj železnička stanica.

Popeo se na lokomotivu. Predmet njegove pažnje sada su bili parni cilindri. Njihovo onesposobljavanje značilo je onesposobljavanje i čitave lokomotive.

Kada je bio gotov, začulo se zujanje avionskih motora, dejstvovanje nemačkog „flaka“ i jake detonacije. Izgleda da su i ovog puta stradale kuće sirotinje u Železničarskoj koloniji, ako se neko nije setio da isprazni svoj tovar i nad aerodromom, kuda su, bez sumnje, i bili upućeni. Jedan avion je bio pogoden. Velika buktinja, ostavlajući vidan trag za sobom, otkačila se sa crnog neba i, tamo negde kod Maksimira, sunovratila se prema zemlji. Uskoro je začuo zujanje motora nešto bliže i poverovao da će doći na red železnička stanica. Međutim, dve snažne eksplozije odjeknuše negde iznad tržnice, tako da nije bilo sumnje da su

tom prilikom nastrandali fratri, ukoliko je neko od njih htio da bude toliko hrabar i nije na vreme otisao u svoje sigurno skloniste.

Bilo mu je ostalo još oko dva kilograma eksploziva. Nije htio da ga враћа, pa mu je vazdušni napad i opustela pruga dobrodošla. Stavio je eksploziv uz jednu skretnicu i postavio provizornu nagaznu spravu na šinu udaljenu pola metra odatle, povezujući je sa punjenjem uz skretnicu. Kada je izlazio iz stanice, sirene su radosno objavljavale da je opasnost prošla. Potmula tutnjava je dopirala sada od Samobora.

*
* * *

Bilans naše aktivnosti u protekloj noći saznali smo sutradan. Paklena mašina u Malom kazalištu napravila je čudo usred pretstave. Broj mrtvih i ranjenih nismo mogli tačno da ustanovimo jer su vesti bile kontradiktorne, tako da su se na mahove u pogledu istinitosti graničile s neverovatnim. Jedino smo bili veoma razočarani kad smo saznali da je posle nezapamćene panike i vriske, padanja u nesvest žena i rvanja onih koji su hteli što pre da dođu do vrata, ona druga paklena mašina, ostavljena u garderobi, zatajila. Kakva je bila njena sudbina nije nam poznato, niti smo kasnije saznali.

Jedan drug nam je istovremeno doneo vest da su iste večeri, u ulici kola je izbjala na park pred železničkom stanicom i „Esplanadom”, ubijeni jedan ustaški oficir i nekakva devojka koja je inače bila poznata kao česta družbenica nemačkih i ustaških oficira.

Oko podne, drug koji je bio poslat na železničku stanicu doneo je za moje drugove koji nisu bili u potpunosti upoznati sa Kokotovim zadatkom iznenađujuće vesti. U blizini Novske došlo je do eksplozije u vagonu prve klase. Vagon je gotovo uništen. Bilo je pet mrtvih, tri teže i oko šest lakše ranjenih. Pronosila se priča da su uhvatili onoga koji je bio podmetnuo paklenu mašinu.

Na Zagrebačkoj stanci jedna skretnica je razbijena, a vagon koji je našao na minu izbačen iz šina. Najviše se govori i besni zbog toga što su dve lokomotive, usred stanice, potpuno onesposobljene, i u vezi s tim se priča da su na tragu izvršiocu, koji, navodno, mora biti neko od železničkog osoblja, pošto poznaje tako dobro konstrukciju mašina.

Ove večeri trebalo je izvršiti samo jednu, prilično laku diverziju. Njeni izvršiocu bili smo jedna drugarica koja je stanovala u blizini Preradovićevog trga i ja, a naš objekt nemački pukovnik sa stanom na prvom spratu zgrade koja se nalazila prekoputa i dva broja udesno od one u kojoj je stanovala ova drugarica. U toj kući je bilo još nekoliko ustaških i nemačkih oficira, pa je ona preko celog dana imala jednog vratara koji se nalazio u maloj sobici sa staklenim prozorčetom sazidanoj u širokom predvorju kuće, odakle je mogao da vidi svakoga koji bi ulazio i izlazio.

Bio je to jedan starčić koji mi ne bi pretstavljao nikakvu muku kad bi ga trebalo kratkim postupkom otstraniti. Međutim, shvatio sam da bi starčeva otsutnost mogla biti podozriva za one koji su navikli na svakodnevno njegovo „dobroveče” i „lakunoć”, kad ih je u kasnim noćima dočekivao pijane, kao i „dobardan” kad bi ih sutradan oko deset ili jedanaest časova ispraćao. Zato sam odlučio da nadem neki drugi način kako bih se i pored tog budnog stražara uvukao u kuću i ostavio poruku her oberstu.

U stan drugarice, koja je u njemu stanovala s majkom i mlađim bratom, došao sam predveče. Njena majka je, kako izgleda, bila upoznata sa svim. Zato je držala dečaka u drugoj sobi, ne dozvoljavajući mu da uđe kod nas u sobu, iz koje se video ulaz u kuću prekoputa. Vrata su bila otvorena i to mi je davalo nade da će se nekako, i pored starčića, neopažen uvući u zgradu i isto tako izaći.

Sišao sam na ulicu i, kao čovek koji se šeta, prošao pored otvorenih vrata. Zastao sam pored kapije i kresnuo upaljač paleći cigaretu, a jednovremeno bacio letimičan pogled u unutrašnjost hodnika. Pored lampe, što mi je govorilo da u kući nema svetlosti, starac je sedeо

i buljio u prazno. Mogao je da vidi samo vrata i deo stepeništa ispred njih. Stepenice su prema spratovima zavijale udesno, tako da ih je gubio iz vida već posle četvrtog stepenika. Ipak, po red starca se nije moglo nikako proći a da on čoveka ne spazi, izuzev da se ugrabi prilika kad bi on zadremao. Na tu slučajnost, pak, ovog puta nisam mogao računati.

Vratih se u kuću drugarice.

— Biće teže nego što sam prepostavlja — rekoh sedajući na kauč.

— Da vam nekako ja pomognem.

— Kad bismo nekako mogli izvući tog prokletog starčića — promrmljah, ali sam odmah shvatio da ga ni avionska bomba ne bi naterala da napusti svoje mesto. Moralo se, dakle, proći pored njega, ali kako?

— Pukovnik se nije vratio? — zapitah.

— Nije. Kad je kod kuće, automobil mu uvek stoji pred zgradom. Pre pola noći sigurno neće doći.

— Znate li ime nekoga ko stanuje na spratovima iznad njega? — zapitah, a u mozgu poče da mi se rađa ideja. — Ali nekoga koji je kod kuće ili bar ima nekoga od porodice.

— Bojnik Marušić — izbacise i majka i čerka. — Stanuje s porodicom na trećem spratu, a on je više napolju nego što je kod kuće.

Uzeo sam nekoliko starih novina, ispresavijao ih a zatim zavio u tabak čiste, bele hartije. Zatim smo uz „erzac kafu“ sedeli i razgovarali do devet sati. Kad mi se učinilo da je najzgodnije da podem. Uzeo sam smotuljak i izašao na ulicu.

Kad sam ušao kroz otvorenu kapiju, starčić je sedeо u istom položaju u kome sam ga video ranije. Pa i sada je, ne pokrećući se, šarnuo samo očima po meni jednim gotovo bezizraznim pogledom.

— Molim, gospodine, — rekao je i otškrinuo sasvim malo svoje prozorče kao da se plašio da svezi večernji vazduh ne pokulja u zagušljivu prostorijicu.

— Tražim bojnika Marušića. — Da bi bilo ubedljivije, dodadoh nešto što je trebalo da ostavi jači utisak na čoveka: — Dolazim iz komande i treba nešto da mu predam. — Izvadih paketić koji je mogao posle ovih mojih reci biti skup važnih dokumenata, i pokazah mu ga.

Starčeve oči živnuše. Tek tada se prignu prozorčetu:

— Žalim, ali gospodin bojnik još nije stigao i teško da će doći pre pola noći... Da se ne biste peli, ostavite to kod mene, a ja ću mu predati čim se pojavi. Razume se, ako smete.

— Nažalost, ne mogu, mada mi se, po ovoj pomrčini, baš ne penje na treći sprat.

— Jedino što mogu da učinim jeste da vam pozajmim ovu sveću — ubaci čovek uslužno, kresnu šibicu, upali sveću i pruži mi je. — Od jučerašnjeg bombardovanja nemamo svetlosti.

Zahvalih mu se, uzeх svecu i podjoh naviše. U hodniku prvog sprata bila su samo dvoja vrata: jedna na jednom, druga na drugom delu hodnika. Oslušnuh. čak ni sa sprata iznad mene nije dopirao nikakav šum, kao da u čitavoj kući nije bilo žive duše. Instinktivno sam pošao levo. Na jednom krilu velikih dvokrilnih vrata stajalo je iscifrano ime onoga koga sam tražio. Malo je trebalo pa da užviknem od radosti kad sam video da je za drugo krilo bila pričvršćena metalna kutija za pisma, od čega ništa bolje nisam mogao tražiti u toj prilici. Trebalo ie raditi brzo. Spustio sam svecu na stepenik i nožićem začas otvorio vrata na kutiji. Iz tašne sam izvadio već pripremljen eksploziv u malom paketiću, dodao mu mehanizam koji je dejstvovao na potezanje i za njega vezao sasvim tanku žicu, čiji sam drugi kraj privezao za kvaku na vratima. Onoga koji bude otvorio vrata docekaće lepo iznenadenje. Žica je bila sasvim tanka, a ja sam je povio po žlebovima na vratima tako da ju je i usred dana bilo teško otkriti. Uzimajući u obzir još i to da će onaj kome je ovo namenjeno biti mrtav pijan i da će u dva-tri sata noću u ovom hodniku biti isto toliko mračno kao što je i sada, mogao sam sa sigurnošću očekivati uspeh.

Parčetom žice pričvrstio sam vratanca kutije, uzeo tašnu i sveću, popeo se na drugi sprat, pa teškim korakom, da bi me starac čuo, pošao naniže.

Sa prvog sprata, čuo sam dole u hodniku glasove. Razabrao sam samo ono: „Jawohl, Herr Hauptmann, und gute Nacht“ što je starac izgovorio. Na zavijutku stepenica primetih dve figure kako stisnute jedna uz drugu idu prema meni. Prepostavljao sam da je to onaj drugi koji je stanovao na istom spratu na kome i pukovnik i za svaki slučaj požurih naniže. Moja pojava sa svećom prekide iznenadno kikotanje žene koja je išla sa pijanim Nemcem.

Nemac mi dobaci: „Heil Hitler“ i pruži ruku prema sveći:

— Vama više nije potrebna — reče nepravilnim našim jezikom i pre nego što ja išta odgovorih, istrže mi je iz ruke, pa obuhvativši svoju ljubavnicu oko vrata, pevušeći podje naviše posrćući.

Na vratima me opet dočekaše sitne starčeve očice koje nisu znale za umor:

— Je li sve u redu, gospodine?

— U najboljem redu. Lakunoć i hvala na sveći. Nju ćete sutra dobiti od hauptmana.

Nešto je odvratio što nisam razumeo jer sam već bio napolju. Svež vazduh ošinu me po užarenim obrazima. Svratio sam samo na časak do drugarice i u nekoliko reči joj ispričao šta se desilo, pa najkraćim putem pošao prema kući čoveka kod koga je trebalo da prenoćim ove večeri.

Sledećeg dana, još pre nego što je drugarica došla, saznao sam od žene mog domaćina šta se noćas zabilo pred pukovnikovim vratima. Ipak, pojedinosti mi je donela ona.

Bila je na prozoru do blizu jednog sata, kad su se zaustavila velika kola. Izišao je pukovnik i nekakva žena, a šofer je nastavio vožnju sa onima koji su ostali u kolima. Pukovnik je bio pijan i još ni ulici je počeo bezobzirno da nasrće na ženu. Onda mu se ipak učinilo kao najpodesnije da uđe u kuću, što je i učinio.

Nisu prošla ni dva minuta od njegovog ulaska kad je grunula eksplozija, da su se stakla na prozorima devojčine sobe zatresla. Njen pogled je uhvatio jedva primetan blesak što se probio kroz otškrinute zavese na pukovnikovoj sobi.

Samo koji trenutak kasnije izleteo je čičica i počeo na sav glas da zapomaže i da doziva u pomoć.

Priča se da su leševi i devojke i pukovnika bili tako unakaženi da ih je bilo teško prepoznati. Najinteresantnije u svemu tome bilo je to što je preplašeni starčić, i pored tvrdjenja hauptmana i njegove ljubavnice da su na stepeništu sreli nekakvog čoveka, istrajno tvrdio da u kuću nije ulazio niko, da se to pripitom hauptmanu i njegovoj devojci učinilo i da im je on dao sveću, a ne čovek na koga su, kako su tvrdili, naišli. Da li je kasnije, kad su ga odveli u policiju, promenio svoj iskaz, nije mi poznato.

Nekoliko narednih dana bio sam miran. Pravio sam plan svog budućeg kružnog putovanja koje je trebalo početi polovinom marta. Za to vreme svako jutro je gradu donelo po neko novo iznenadenje.

Luksuzni automobil, sa visokim nemačkim oficirima i njegovim adžutantom naišao je na minu koju su naši drugovi postavili pred njegovom vilom u Tuškancu, tamo gde se od asfaltnog druma odvajao kratak put prema garaži u dnu dvorišta. Šofer i adžutant su ostali mrtvi, a onaj glavni bez nogu.

Istog dana u garderobi jednog hotela, poznatog po tome što su se u njemu najviše skupljali nemački, ustaški, domobranski oficiri i njihovi prijatelji, eksplodirao je paket koji je pola sata ranije doneo jedan naš drug preobučen u ustaškog oficira. Tri mrtva i nekoliko ranjenih.

Dan kasnije, jedna od poznatih podvodačica mladih devojaka nemačkim oficirima primila je od svog ljubimca oberlajtnanta fon Frica na poklon veliku bombonjeru, kao znak posebne pažnje za uživanje koje mu je pričinila poslavši mu u stan jednu devetnaestogodišnju devojku. Ruke su joj verovatno drhtale dok je odvezivala lepe vrpce preko još lepše kutije. A kad je podigla poklopac — od njenog lepog lica i izrazitih očiju nije ostalo ništa. Mesec dana kasnije, kad je na neki način uspela u bolnici da se pogleda u ogledalo i sagleda svoj novi lik,

našla je kao najpametnije rešenje da se iste noći obesi o dva nastavljena pojasa skinuta s bolničkih mantila.

I jedan ustaški pukovnik dobio je od svog nemačkog kolege Hitlerov „Majn kampf“ na poklon. Njegov ađutant nije ni slatio da je sredina knjige izdubliena i da se u njoj, umesto „mudrovanja“ nekadašnjeg kaplara, nalazi jedna mnogo efikasnija supstanca, ili je, možda, htio svom prepostavljenom da uštodi trud oko raspakivanja lepo uvijene knjige. Otvorio je korice i — ostao bez jedne šake i očiju.

Bojnik Havel je dobio od svog domobranskog kolege na poklon bocu pravog šampanjca, uz koju je trebalo da se proveseli sa verenicom uoči svog odlaska na Istočni front. Soba je bila u mraku, ako se ono malo mesečine što je probijalo kroz prozor i osvetljavalo, verovatno, dva zgrčena tela na krevetu ne bi računalo. Pred polazak, bojnik je htio da zalije rastanak i dok je njegova zajapurena veronica držala u rukama dve kristalne čaše spremne da prihvate penušavu omamljujuću tečnost, on je palčevima potisnuo zapušać. Očekivao je pucanj i — do njega je došlo. Samo, ovaj pucanj je bio mnogo jači od onoga koji se obično čuo kad se otvara boca šampanjca. Ovaj pucanj je razneo glavu Havelu i smrtno ranio njegovu verenicu.

I tako Je iz dana u dan i u raznim krajevima grada iskrسavalо по нешто што су sutradan јене prepričавале, uveličавајући saznatu vest bar za polovinu.

Postao sam već nestrpljiv. Navikao sam bio na širinu, na prirodu, na neprestani pokret, a u gradu od svega toga nisam imao ništa. Događaji koji su se uspešno razvijali na frontovima još više su potsticali moju želju za odlaskom i, kao što sam bio planirao, negde polovinom marta krenuo sam prema Moslavini, u kojoj su naše jedinice iz severne Hrvatske prešle u ofanzivu, zapaljujući svojim elonom i borbenošću celu Slavoniju.

XXII

Udarna grupa, sa Vrhovnim štabom, nastupajući likvidirala je neprijateljske garnizone u Imotskom, Prozoru i Jablanici i izbila na Neretvu, razbijši talijansku diviziju „Murđe“. Put ka Hercegovini bio je otvoren, ali prebacivanje Centralne bolnice sa četiri hiljade ranjenika bilo je veoma sporo, pa su se naše tri divizije morale duže zadržati u dolini Neretve nego što je planirano.

U dolini Neretve nastala je teška bitka za ranjenike. Sedmog marta naše jedinice su uspele da probiju neprijateljski obruč i da pređu Neretvu na nekoliko mesta. Četnici su bili razbijeni. Nemci i Talijani takođe. Na čitavom frontu neprijatelj je rasteran, a naše divizije su nastavile nastupanje na istok.

I u Sloveniji su naši prešli u ofanzivu i očistili požešku kotlinu. Na sektoru Žumberka stvorena je slobodna teritorija.

Jedinice u Srbiji i Makedoniji takođe su prešle u ofanzivu.

Tako je naša vojska i iz ove teške Četvrte ofanzive izašla kao pobedilac, i ne samo da je povratila slobodnu teritoriju već ju je i znatno proširila u Crnoj Gori, Hercegovini, Sandžaku, Moslavini i Žumberku.

I Moslavina i centralni deo Slavonije dobili su po jedan diverzantski bataljon. Dve čete, koje su tamo organizovane, do te mere su se razvile da je svaka od njih prerasla u bataljon. Sada su to bile prave vojničke formacije naoružane svim onim lakin naoružanjem kojim je bio i neprijatelj naoružan. A neprijatelj je ustvari bio taj koji nas je još uvek snabdevao svim što nam je trebalo.

Čistili smo teren od raznih tabornika, zbirnika i rojnika i pomagali uspostavljanje narodnih odbora. Narod nas je zavoleo, čuvao i pomagao. Ona strepnja koja je prvo vreme tinjala kod njih i bojazan da će postati objekt odmazde zbog onoga što smo mi činili, postepeno su ih napuštale. Shvatili su da mi nismo nikakvi avanturista a još manje „banda“, kako su izdajnici pokušavali da nas pretstave, već, naprotiv, oni pravi u koje su se mogli pouzdati i zatražiti

zaštitu. I oni su je tražili kad god je zapretila opasnost. Baš zato su te naše grupe koje su „iz zemlje nicale“ — kako su Banijci o nama govorili — postale omiljene, rado dočekivane i pomagane svim što se imalo. A kad bi ustrebalo, svi oni starci koji nisu otišli u šumu, bolesnici, žene s decom u naručju, pohitali bi da zajedno s nama, kočevima i polugama, svale po nekoliko stotina metara železničke pruge sa nasipa u reku ili provaliju, da kraj minirane pruge sačekaju eksploziju i pomognu nam u izvlačenju svega što se na brzinu moglo izvući, da sa obronka koji se nadneo nad drum zaspri kolonu neprijatelja bar kamenjem dok smo mi bacali bombe i rešetali mitraljezima, da za vreme napada izvlače ranjenike i prenose ih kilometrima duboko u planinu, da nas obaveštavaju o kretanju neprijatelja i tome slično. A sve su to radili jer su nas zaista istinski voleli, jer su nam potpuno verovali i jer su svojim gorštačkim zdravim mozgom znali da donesu pravi sud kako o nama tako i o onima koji su svesrdno pomagali okupatora i činili zverstva kakva se ne pamte u tom kraju. I to nas je radovalo. Radovalo nas je što neprijatelj nije mogao da ubaci toliku klicu mržnje koja je trebalo da doveđe da istrebljenja jedne nacije. Baš to saznanje da je narod s nama pomoglo nam je u prvim danima borbe, koji su bili najteži, i davalo nam snage da istrajemo u naporima koji su ponekad bili gotovo neizdržljivi.

Široko područje slobodne teritorije, postignuto naročito posle neprijateljeve neuspešne Četvrte ofanzive, poraz fon Paulusove Šeste armije pred Staljingradom, nadiranje Crvene armije prema Istoku i uspesi Saveznika u Africi — sve je to tih majskeh dana 1943 godine bilo usadilo kod mojih Moslavicanu, gde sam se nalazio, pomisao o skorom oslobođenju. Niko nije tada od njih ni slutio da se približava jedan od najsudbonosnijih perioda u oslobodilačkoj borbi, period kome je naša istorija dala ime Peta neprijateljska ofanziva.

Nemački Istočni front se počeo osipati. Posle razbijanja obruča oko Staljingrada, Crvena armija je počela da osvaja grad za gradom u svojoj zimskoj, pobedonosnoj ofanzivi. Savezničke snage su se bile iskrcale u Italiji, a govorkalo se o novom, Zapadnom frontu. Kad se svemu tome doda još i to da je komunikacija prema Grčkoj morala biti osigurana, onda se može zamisliti u kakvoj se situaciji našao okupator, naše zemlje kad su naše divizije počele da prodiru prema Sandžaku i Crnoj Gori, ugrožavajući te komunikacije i raspaljujući još više ustank u Srbiji.

Tako je došlo do toga da se na tek propalu Četvrtu ofanzivu polovinom maja nadovezala Peta. Iskoristivši sve svoje greške u ranijim ofanzivama, Nemci su ovu ofanzivu pripremali pedantnije i temeljitije nego ijednu prethodnu. Predvideli su potpuno opkoljavanje Udarne grupe Vrhovnog štaba u severnom delu Crne Gore i njeno uništenje u trouglu reke Tare, Pive i planine Durmitora. Taj plan je trebalo da ispune uglavnom nemačke i talijanske divizije, potpomognute domobranskim i bugarskim snagama, uz neprestano jako sadejstvo avijacije.

Trebalо je probiti neprijateljski obruč na sektorу Sutjeske i Zelengore i druma Kalinovik—Foča. Naše jedinice raspoređene u četiri ešalonu krenule su u napad.

Obruč su probile jedinice prvog ešalona, koje su posle teških borbi u Mrkaljima, na Borovni, Tjentištu i Krakovima izbile pred Popov Most i Košur, a levim krilom u Suhu, Donje i Gornje Bare. Nastalo je probijanje kroz Zelengoru. Na liniji Vrbnički Potok, Balinovac, Pašina Planina, ešalon je razbio drugu liniju Nemaca, a zatim preko Mrčin Planine i Konjskih Voda prodrio do linije Jeleč—Bistrice, gde su Nemci obrazovali treći obruč pojačan tenkovima.

Nadirući za prvim ešalonom, drugi je vodio uspešne bitke kod Ljubinog Groba, Balinovca, Plješa, na Košuti, kod Konjskih Voda i Radomišlja. Neprijateljska avijacija bila je za vreme njihovog nadiranja kroz Zelengoru veoma aktivna. Kod Milin-Klada, od parčeta jedne avionske bombe bio je ranjen i drug Tito.

Nalet prvog, a zatim drugog ešalona na treći obruč bio je tako snažan da je on pukao. Prodiranje prema Jahorini bilo je slobodno.

Za vreme probijanja glavnine kroz Zelengoru, Nemci su na Sutjesci i Hrčavki ponovo zatvorili obruč, iz koga se Sedma udarna divizija probila. Nažalost, Treća divizija koja je nailazila posle Sedme morala je taj obruč ponovo da probija.

Sa Jahorine, Udarna grupa je nastavila ofanzivu u istočnoj Bosni i gotovo je celu oslobođila. Tako je izvojevana jedna od najvećih bitaka oslobođilačkog rata.

Period Pete ofanzive bio je jedan od najaktivnijih perioda partizanskih odreda i diverzantskih jedinica po Moslavini, Slavoniji, na Žumberku i Baniji. Baš ta ofanziva, pored rasplamsavanja ustanka u Srbiji, Makedoniji i Vojvodini, raspirila je ustanak naroda u Slavoniji do zadržljivoćih granica. To je bio povod da sam još za vreme trajanja Pete ofanzive otišao na Kalnik i na njemu osnovao jednu diverzantsku četu, poverivši je mom učeniku Mirku Palčiću,⁵² takođe jednom od onih koje sam obučio u Lovči. Posle ove čete osnovana je još jedna. Ona je bila u Medumurju, na sektoru Čakovec—Kotoriba, sa zadatkom da operiše ne samo na tom području već i na teritoriji Mađarske sve do Kaposvara i Blatnog Jezera, pošto se Mađari nisu u to vreme mogli pohvaliti nekim svojim oslobođilačkim pokretom.

Uleti sam se opet vratio na Kalnik i uverio se da je Palčićeva četa već odlično funkcionalisala. Moja namera da krajem jula odem na Žumberak bila je osuđena. Talijani, ustaše i slovenačka „bela garda“ preduzeli su baš tih dana jednu od najsnažnijih ofanziva na Žumberak. Obavešteni na vreme o kretanju i nameri neprijatelja, naši su se povukli prema Sloveniji. Iskaljujući svoj bes na nezaštićenom narodu, neprijatelj je pretvorio u zgarište tri lepa žumberačka sela: Jezernice, Magovice i Kordiče.

*
* * *

U drugoj polovini septembra, na Kalniku je gotovo celog dana i noći padala kiša. Zemlja se nakvasila da se po njoj, izvan puteva, jedva kretalo, a Drava sa pritokama se izlila iz svojih korita i poplavila veliki kompleks međumurske ravnice.

S nestrpljenjem sam tih septembarskih dana očekivao izveštaje diverzantskih jedinica o akcijama za poslednjih šest meseci, kako bih na osnovu tih pojedinačnih izveštaja sačinio jedan skupni i poneo ga u Glavni štab u koji sam nameravao da podem. U glavi su mi se vrteli planovi o formiranju još većih diverzantskih jedinica, jer ni rukovodstvo tri postojeća bataljona nije moglo pravilno da objedinjava rad brojnih rasutih četa i diverzantskih grupa.

Najzad su izveštaji počeli da stižu i već sam krajem seotembra imao na stolu, pred sobom, u kući jednog seljaka gde sam stanovaо, izveštaje svih diverzantskih jedinica iz centralne Slavonije, sa Žumberka i Banije, Moslavine i Međumurja. Njihovo sređivanje poverio sam drugarici Katici. Njenog se imena vrlo dobro sećam jer će ona, sa još jednom omladinkom, samo nekoliko meseci kasnije poginuti herojskom smrću. Ali, o tome će biti još reči.

Diverzanti centralnog dela Slavonije, koji su kontrolisali najveći deo glavne pruge Zagreb—Beograd zadirući i u Srem, imali su pune ruke posla o čemu su njihovi izveštaji najrečitije govorili. Jedna za drugom, svakodnevno, pa čak i po dve-tri akcije u toku jednog dana ili noći, bile su najbolji dokaz o smelosti i dovitljivosti diverzanata tog područja, kao i o poraznom rezultatu koji je, kao posledica tih akcija, proizlazio po neprijatelja.

Uzeo sam spisak akcija mojih Slavonaca i počeo da čitam:

Na glavnoj pruzi, između stanica Vodanj i Mi-trovica, dignut je u vazduh talijanski transportni voz. Lokomotiva je uništena, a od kompozicije 18 vagona je uništeno, dok je 5 oštećeno. Broj žrtava je veliki. Promet je stajao 24 časa.

Na glavnoj pruzi, kod stanice Kukujevci u Sremu, dignut je u vazduh nemački brzi voz. Uništene su lokomotiva i celi kompozicija. Bilo je oko 100 mrtvih, i veliki broj ranjenih. Promet je stajao 34 časa.

⁵² Mirko Palčić, prvoborac u NOB. Poslije rata pukovnik JNA.

Na pruzi Bastaji—Pivnica dignut je u vazduh, oklopni voz. Uništeni su lokomotiva i 4 vagona. U akciji je sudelovala XVII brigada.

Na glavnoj pruzi Zagreb—Beograd, kod Sremske Mitrovce, dignut je u vazduh transportni voz sa legijom. Posle jednog minuta na taj voz je naleteo brzi voz s nemačkom vojskom. Uništeni su 18 vagona i 2 lokomotive. Broj mrtvih i ranjenih oko 700. Promet stajao 20 časova.

Na glavnoj pruzi, kod Nove Pazove, dignut je u vazduh talijanski putnički voz. Uništeni su lokomotiva i 7 vagona. Mašinovođe i 40 vojnika su poginuli. Promet je stajao 15 časova.

Na glavnoj pruzi, kod Rume, dignut je u vazduh nemački transportni voz. Uništeni su lokomotiva i 8 vagona. Poginuli su mašinovođe i 20 nemačkih vojnika. Promet stajao 18 časova.

Na glavnoj pruzi, kod stanice Sibinj, dignuta je u vazduh auto-trezina. Poginula su 4 lica. Promet stajao 6 časova.

Na glavnoj pruzi, kod Rajića, dignut je u vazduh transportni voz. Uništeni su lokomotiva i 3 vagona. Bilo je 30 mrtvih Nemaca.

Na glavnoj pruzi, kod stanice Perkovci, zapaljeno je 14 vagona, 16 kamiona i 5 putničkih automobila. U akciji je sudelovao Diljski partizanski odred.

Na glavnoj pruzi, između Draganjina i Okučana, dignut je u vazduh teretni voz. Uništeni su lokomotiva i 8 vagona-cisterni.

Na glavnoj pruzi dignut je u vazduh teretni voz. Uništeni su lokomotiva, službena kola, vagon sa 8 topova i 6 vagona punih žita. Bilo je 10 mrtvih Nemaca. Promet stajao 72 časa.

Na glavnoj pruzi, kod Nove Pazove, dignut je u vazduh nemački transportni voz pun vojske. Uništeni su lokomotiva i 6 vagona. Bilo je mnogo mrtvih i ranjenih. Promet stajao 26 časova.

Na glavnoj pruzi, kod stanice Rajići, dignut je u vazduh voz sa cisternama. Uništeni su lokomotiva, 3 putnička vagona i 22 vagona-cisterne. Voz se zapalio i sav izgoreo. Nešto kasnije, zapaljenom vozu je pošao upomoć oklopni voz. I on je dignut u vazduh, a zatim je na njega jurišala XVII brigada sa kojom smo sadejstvovali.

Na glavnoj pruzi, između stanica Moravica i Raca, dignut je voz u vazduh. Uništena je cela kompozicija. Ubijeno je 11 ustaša. Promet je stajao 3 dana. U akciji je sudelovao I Bosutski bataljon.

Na pruzi Osijek—Bjelovar, dignut je u vazduh transportni voz koji su vukle 3 lokomotive. Sve tri lokomotive i 6 vagona su uništeni. O broju žrtava nemamo podataka, ali ih je bilo mnogo. Promet je stajao 36 časova.

Na pruzi Osijek—Virovitica, između Čačinaca i Mikleuša, srušen je most dug 32 metra.

Na drumu Đakovi—Levanjska Varoš, između Kondrića i Majera, postavljena je parola s natpisom „Dole fašisti!“. Ona je ubila katoličkog popa koji je htio da je izvadi iz zemlje i uništi.

Kod stanice Bastaji dignut je u vazduh pancer. Uništeni su lokomotiva i dva vagona, dok su svi ostali oštećeni. Bilo je žrtava. Promet stajao 14 časova.

Na glavnoj pruzi, kod stanice Širinci, dignut je u vazduh teretni voz. Uništeni su lokomotiva i 16 vagona. Od pratinje, poginulo je 19 Talijana. Promet je stajao 16 časova.

Akcije su se još nizale, ali ja sam prešao na one koje su diverzanti Međumurja, Kalnika i Moslavine nabrajali u svom sažetom izveštaju. Samo sam letimice prešao preko nekih od njih, jer sam u velikom broju i sam neposredno učestvovao, te su mi, uglavnom, bile poznate.

Na pruzi Koprivnica—Križevci, kod stanice Mučna Rijeka, dignut je u vazduh transportni voz. Uništena su 2 vagona. Bilo je 5 mrtvih i više ranjenih. Zarobljen je jedan domobranski poručnik, jedan neinački podoficir i 7 nernačkih vojnika. Promet je stajao 12 časova.

Na pruzi Koprivnica—Varaždin, kod stanice Čukovec, dignut je u vazduh oklopni voz. Uništeni su lokomotiva i 2 oklopna vagona. Bilo je 8 mrtvih. Promet stajao 11 časova.

Na pruzi Koprivnica—Križevci, na Brezovom Potoku, bačen je u vazduh most dug 12 metara. Promet je obustavljen. Isti takav most je bačen u vazduh na potoku Crnec, na drumu Križevci—Dugo Selo.

Na pruzi Varaždin—Zagreb, na reci Bednji, bačen je u vazduh most dug 32 metra. Zarobljeno je 12 domobrana sa celom opremom, koji su obezbeđivali most. Akcija je izvršena u sadejstvu sa jednom četom Zagrebačkog partizanskog odreda.

Na pruzi Koprivnica—Varaždin, kod Čakovca, presečena je pruga na 10 mesta i uništeno 20 šina.

Na pruzi Kotoriba—Čakovec, izrneđu stanica Mala Subotica i Kraljevica, bačen je u vazduh voz sa vagonima-cisternama punim nafte. Uništeni su lokomotiva i 10 vagona nafte. Promet je stajao 30 časova.

Na pruzi Banova Jaruga—Zagreb, kod stanice Prečec, dignut je u vazduh nemački oklopni voz, koji je išao ispred transportnog voza natovarenog oklopnim kolima. Akcija je izvršena u saradnji sa II Moslavačkom brigadom. Promet je stajao preko 30 časova.

Na pruzi Zagreb—Banova Jaruga, kod stanice Popovača, dignut je u vazduh nemački oklopni voz. Akcija je izvršena u saradnji sa II Moslavičkom brigadom. Od detonacije mine uništen je jedan oklopni vagon, dok je brigada, protivtenkovskim topom, uništila još tri. Bilo je mnogo žrtava. Promet je stajao 35 časova.

Na pruzi Dugo Selo—Križevci, između Božjakovine i Vrbovca, bačen je u vazduh transportni voz sa vojskom. Uništeni su lokomotiva i tri vagona, dok su ostali više ili manje oštećeni. Bilo je 24 mrtva i preko 30 ranjenih vojnika. Promet je stajao 25 časova.

Na pruzi Dugo Selo—Križevci, kod stanice Gradec, bačen je u vazduh transportni voz. Lokomotiva i 3 vagona su uništeni, a 5 teže oštećeno. Ubijeno je 75 gestapovaca, a preko 40 ranjeno. Zarobljeno 14 vojnika. Akcija izvršena u saradnji straže Komande mesta Dubrava. U akciji ranjen zamenik komandanta bataljona. Promet stajao 5 dana.

Iz trećeg, dugačkog spiska, saznao sam šta su Banijci, Žumberčani, oni oko Zagreba i u Gorskem Kotaru učinili za tih nekoliko meseci. Oči su mi preletale s jednog podatka na drugi kao da su najednom hteli sve to da upiju, pa su se onda vratile na početak i smirenije počele da prebiraju reči i cifre na hartiji.

Između Ozla i Karlovca srušena su 4 električna stuba.

Na pruzi Karlovac—Sušak, između Duge Rese i Zvečanja, u selu Belanci, postavljena je nagazna mina, koja je ubila 4 vojnika i 1 oficira; na toj istoj pruzi bačen je u vazduh talijanski tenk od 15 tona.

Na pruzi Karlovac—Sušak, između Generalskog Stola i Zvečaja uništeni su jedna lokomotiva i više vagona.

U Novigradu, na reci Dobri, srušen je most.

Na pruzi Karlovac—Sušak, između Duge Rese i Zvečaja, postavljene su dve mine. Jednu je neprijatelj izvadio bez žrtava, dok je druga prilikom vadenja ubila 5 vojnika i zapalila stražaru br. 317.

Na pruzi Zagreb—Sisak, u blizini Peščenice, bačen je u vazduh voz sa ratnim materijalom. Uništeni su lokomotiva i 7 vagona. Promet je stajao 12 časova.

Na pruzi Karlovac—Sušak, kod Zdenca, uništeno je 240 metara pruge. Promet je stajao 23 časa.

Na pruzi Zagreb—Karlovac, između Horvata i Leskovca, bačen je u vazduh transportni voz. Uništeni su lokomotiva i 12 vagona. Broj žrtava je veliki. Promet je stajao 50 časova.

Na pruzi Karlovac—Sušak, između Karlovca i Dubrave, bačen je u vazduh transportni voz. Uništeni su lokomotiva i 13 vagona. Broj žrtava veliki. Promet je stajao 13 časova.

Na pruzi Karlovac—Sušak, kod Zvečaja, bačen je u vazduh dvospratni talijanski bunker i uništeno 100 metara pruge. Promet je stajao 18 časova.

Na pruzi Zagreb—Sisak, između Peščenice i Turopolja, bačen je u vazduh voz sa cisternama i vagonima punim rude. Uništeni su lokomotiva i 7 vagona. Promet je stajao 12 časova.

Na pruzi Zagreb—Sušak, između Duge Rese i Zvečaja, postavljena je paklena mašina, ali tako da je neprijateljski vojnici vide. Kad su hteli da je izvade, poginulo je 4 ustaše i čuvar pruge. Promet je stajao 8 časova.

Na pruzi Zagreb—Sisak, između Turopolja i Mraclina, bačena su u vazduh dva transportna voza.

2 lokomotive i 29 vagona je uništeno. Mrtvih i ranjenih je bilo mnogo. Promet je stajao 25 časova.

Na pruzi Karlovac—Sisak, između Duge Rese i Karlovca, bačeno je u vazduh 100 metara pruge i uništeno 12 električnih stubova. Promet je stajao 18 časova.

Na pruzi Zagreb—Zidani Most, između stanica Podsused i Zaprešić, bačen je u vazduh brzi voz. Uništeni su lokomotiva i 4 vagona dok su drugi oštećeni. Bilo je 30 mrtvih, među kojima i 1 nemački general, jedan domobranski pukovnik, 3 nemačka agenta i 25 nemačkih i domobranskih oficira.

Na pruzi Zagreb—Banova Jaruga, kod stanice Križ, dignut je u vazduh nemački transportni voz. Uništene su lokomotiva i cela kompozicija. Poginulo je 150 vojnika, a ranjeno 245. Od tovara koji je prevožen uništeno je: 3 vagona šećera, 2 vagona masti, 1 tenk i 10 automobila.

U Šumi kraj Metlike, gde su se Talijani utvrdili, podmetnut je paket sa 5 kilograma eksploziva, a na njemu napisano „Suvo meso”. Prilikom otvaranja paketa poginulo je i ranjeno oko 25 Talijana.

U saradnji sa Turopoljskim partizanskim odredom izvršena je akcija na magacine municije u Sapnici, kraj Zagreba. Posada je razoružana a diverzanti su minirali magacine u kojima se nalazilo 39 vagona municije, avionskih bombi i topovskih granata. Prvi magacin je eksplodirao u 1 sat noću. Tom prilikom je poginuo 1 Nemac a 10 ranjeno; nalazili su se u zasedi na većoj udaljenosti. Usled strahovite detonacije u susednoj tvornici špiritusa popucala su burad i oštećen rezervoar za vodu. Drugi magacin je odleteo u vazduh 9 dana kasnije u 21 čas, a treći tog istog dana u 23 časa. Tom prilikom je poginulo 30 domobrana i oko 27 ranjeno. Detonacija je bila toliko jaka da su u Zagrebu na mnogim zgradama popucala stakla, a čula se i na udaljenosti od 100 kilometara, pa i više.

Počeo sam opet da prelećem preko sitno ispisanih redova, dok mi pogled nije zastao na poslednjem podatku. I kao da me je neko udario maljem po glavi, najednom mi je sve zatitralo pred očima. Tekst, nešto veći nego ostali, počinjao je kao i svi drugi, skrivajući u svojim redovima bolnu vest:

U Kraljevcu se spustio nemački avion. Naša četa je krenula k njemu, ali su piloti pobegli u Brezovicu, gde se nalazio nemački garnizon. Zarobljena su 2 padobrana, jedan dvocevni avionski mitraljez sa 1.000 metaka, aparat za snimanje sa kompletним priborom, tašna sa mapama, 1 akumulator i razna druga spremna, U momentu kad smo zapalili taj avion, naišao je drugi i otvorio vatru na nas. Tom prilikom je poginuo komandir čete Petar Jezdić i vojnik Provedna Franjo, dok je vojnik Švehla Mirko teže ranjen.

Nisam htio da verujem, pa ipak nepobitna činjenica koju su saopštavali njegovi ljudi bila je tu. Petar Jezdić, legendarni komandir divizantske čete koja je operisala na najtežem terenu, oko Zagreba, bio je mrtav. Bilo mi je kao da sam izgubio svog najrođenijeg. Uz grudi mi se nešto grčavo pelo prema grlu i shvatilo sam da je najbolje da, bar za trenutak, izadem u kišovitu noć ako ne želim da mi neko od mojih ugleda u očima suze koje su navirale i pretile da se kao bujica skotrljaju niz lice. Otvorio sam vrata. Talas kiše, zanesen snažnim vетrom, zapljasnuo mi je lice. Kišne kapi su se pomešale sa suzama koje nisam mogao da zadržim.

*
* *

Bili smo dvojica — obojica u slavonskoj seljačkoj nošnji. Ja sam nosio korpu sa sirom i jajima, moj vodič, živahan starac i pored svojih šezdeset godina, poveći balon do pola pun rakijom. Pod izgovorom da želimo to da zamenimo za cigarete, krenuli smo na put koji je trebalo da me, ustvari, odvede u Baniju, a odatle u Glavni štab.

Mada je bio kraći put preko Zagreba, pa onda preko Save, Turopolja i Kupe u Baniju, nisam pošao tim puteni jer je Zagreb u tim oktobarskim danima kad je bila na pomolu nova ofanziva bio pravi osinjak. Izabrao sam pravac preko Bjelovara, pa preko Čazme, Moslavine, Lonje i Save za Baniju, jer sam, ako ništa drugo, prolazio jedan deo puta preko slobodne moslavačke teritorije. Polazeći na taj put, nisam se nadao da ćemo upasti usred ustaške bojne, koja je u nameri da sa drugom ustaškom jedinicom izvrši koncentričan napad išla na Kalnik.

Ispod odela smo nosili pištolje, a ja sam, ispod široke slavonske košulje, u specijalnim dvema kesama oko pasa imao još i dva kilograma eksploziva. Zlu ne trebalo.

Starac je bio veseo i veoma govorljiv. Što smo dalje išli, njegovo raspoloženje je raslo. Uskoro sam saznao uzrok. Kad god bih se na nekoj raskrsnici ili uzvišici iznad puta ja popeo da osmotrim teren, on bi povukao dz balona dobre gutljaje rakije. Bojao sam se da će na kraju početi da pravi gluposti, pa sam na vreme, kad je njegovo raspoloženje bilo na vrhuncu, uzeo balon, a njemu dao korpu sa sirom i jajima. Malo se bunio i kleo da nije okusio rakiju od juče, ali je uvideo i sam da je odbrana beznadežna, jer je na deset metara zaudarao od popijene i po košulji prosute tečnosti.

U blizini Bjelovarske Kapele primetio sam na drumu, ispred jedne kuće, nekakvo komešanje. Od čoveka koji je otud došao saznali smo da se tamo nalazi jedna pijana ustaška bojna. Razgovorljivi starac, moj pratilac, najednom se otrezni i poče me nagovarati da zaobiđemo Bjelovarsku Kapelu. Međutim, usled dugotrajnih kiša dve prečice su se bile pretvorile u takvu kaljugu da je bilo strahota zagaziti u nju. Osim toga, one su nas prilično udaljavale od pravog puta i ja se zato reših da i dalje nastavimo drumom. Jedno je trebalo za svaki slučaj učiniti: oslobođiti se eksploziva, mada bi mi to malo pomoglo ako bi došlo do toga da me pretresu, jer bi mi pronašli revolver. Ipak, za revolver bih pokušao i da lažem, recimo, da se njime branimo od „partizanskih bandita“ koji nas presreću na putu i otimaju sve, dok za eksploziv, zaista, ne bih mogao pronaći nikakvo opravdanje. Da ga naprsto bacim, nisam hteo. Reših se da ga korisno upotrebitim, pa kud puklo da puklo.

Na okuci, ispod sasvim male hrastove šumice koja je zaklanjala vidik prema Bjelovarskoj Kapeli, bila je pobijena drvena tabla na kojoj je pisalo ime mesta. Poslao sam starca nekoliko koraka napred da s jedne uzvišice motri na drum ispred i pozadi nas. Onda sam prišao tabli izvukao je iz zemlje. Kredom, koju smo uvek nosili za ove vrste akcija, napisao sam preko ispranih slova na dasci krupno i debelo: Smrt fašizmu! Više nije stalo. Proširio sam rupu i vratio kolac na svoje mesto, stini što sam čitavu tablu nakrivio prema drumu da je napis odmah padao u oči. Za pet minuta mina sa poteznim mehanizmom — dakle ona koja bi dejstvovala čim bi neko pomakao motku sa tablom — bila je pripremljena. Pažljivo sam zatrpaо rupu i odlomljenom granom uklonio svaki trag, pa zadovoljno pošao prema starcu koga je saznanje da nas ovo može koštati glave kad bi nas uhvatili bilo sasvim otreznilo.

Starac je ipak pametno predložio. Nismo nastavili put drumom jer bi, posle eksplozije, mogli da izazovemo sumnju kod ustaša. Skrenuli smo preko jednog voćnjaka i izbili u selo ispred trgovine, mešovitom robom koja je ujedno služila i kao kafana, i to sa suprotne strane, kao da smo dolazili od Grubiškog Polja a ne iz Križevaca.

Uđosmo u kafanu. Prostorija je bila puna ustaških oficira i podoficira i gustog duvanskog dima, kome zatvorena prozorska okna nisu dozvoljavala da izađe.

Kafedžija je poznavao mog pratioca. Neprimetno mu je klimnuo glavom, a onda glasno upitao šta nam treba.

— Cigaretu ili duvana — odgovorili smo uglaš.

— A šta nudite za njih?

Rekosmo da smo poneli nešto rakije, jaja i sira.

Tek što smo to rekli, doteturaše se dva pijana oficira, dograbise balon s rakijom i počeše se otimati ko će pre da nategne. Izgleda da je na kraju odlučio čin. Čaše počeše da se pune i još brže prazne. Neko zaurla njihovu himnu: Puška puca, a top riče.

Korpu sa jajima smo bili stavili na jedan prazan sto. Sledeceg trenutka, ona je već bila u rukama jednog podoficira. Držao ju je među kolenima i drafao se na sav glas. I čim je pevanje prestalo, dograbio je jaja i uz urnebesnu dernjavu i smeh ostalih počeo da gađa svoje drugove podoficire. Nekoga bi i pogodio ali je najviše nastradao suprotni zid.

Smatrajući da su naše stvari odigrale svoju ulogu, hteli smo da pođemo, ali nam kafedžija ne dade. Njegova primedba da sačekamo dok ustaše odu, jer bi prolaženje kroz tu razularenu rulju pred vratima moglo biti i opasno, bila je sasvim na mestu i mi ostadosmo. Nastavismo da razgledamo robu i da se, tobote, cenjkamo, posmatrajući uzgred ono što se oko nas događalo.

Ustaše su se derale kao pomahnitale. Jedan je najzad otvorio prozor i iz pištolja počeo da gada kokoške u dvorištu. To se dopade i ostalima i oni osuše paljbu koja je bila prilično jalova. Pucnjava kao da razbistri mozak njihovom starešini. Pijanim glasom naredi da izađu napolje i da se tamo postroje, a onda najednom, bez ikakve veze sa izdatom naredbom, poče na pasja kola da psuje Talijane što su kapitulirali i što se jedan deo njih masovno predao partizaniima u Dalmaciji. Onda, nastavi da preti Rusima: kako će oni opet dogurati do Staljingrada, a tada ga neće ispuštati iz šaka kao što je to učinio pišljivi fon Paulus. Na kraju ustade, podiže pijano ruku i okrenu se nama:

— Živeo poglavnik Pavelić!

— Živeo! — zagrajaše njegovi drugovi.

— Živeo! — moradoše da prihvate krčmar i moj pratilac, jer je baš gledao u njihovom pravcu.

Nekoliko minuta kasnije, bojna krenu uz pesmu drumom kojim smo mi bili došli.

— Da podemo? — užvrte se starac jer je znao šta će se uskoro desiti.

Krčmar, koji je inače bio naša veza sa Moslavinom, zadržavao nas je na ručku, smatrajući da je najbolje da deo puta do Moslavine pređemo noću. Meni se taj predlog učini pametan bez obzira na starčev protest udoh u sobu gde je krčmareva žena već postavljala sto i za nas dvojicu.

Završavali smo ručak kad je grunulo u daljini. Starcu se zatrese ruka koja je držala čašu sa vinom i nekoliko kapi se prolije preko belog stolnjaka. Krčmar je bio promućuran, što mu je, uostalom, nalagala i njegova profesija. Nije ništa pitao, već je naliо svima još po čašu odličnog vina i nazdravio:

— Za skoru slobodu!

Prošlo je izvesno vreme iščekivanja. Krčmar je ušao u radnju, ali se brzo vratio. Mirno je rekao:

— Dolaze ... Ostanite ovde. Ako ustreba, siđite u dvorište. U šupi se zakopajte u slamu. Ali ja mislim da neće trebati.

Izašao je. Malo zatim smo čuli kako se vrata na radnji s treskom otvaraju i kako neko viče:

— Brzo tople vode i čistog platna. Samo brzo.. ! Začuo se i iznenađujući krčmarev glas:

— Zaboga, šta se to desilo? Neko je odgovorio:

— Partizanski banditi... Postavili su minu i ubili nam dva čoveka a ova tri ranili. Drugi je upao:

— Osvetićemo im se za ovo na Kalniku! Taj lupež nije ni slatio da ih se polovina neće vratiti sa Kalnika.

Krčmar je utrčao u kuhinju i doviknuo ženi da iznese lonac tople vode. Uspeo je da nam na brzinu dobaci:

— Nema šta, junački: dva mrtva i tri ranjena, od kojih ni jedan ne vredi ni bogu ni ljudima. — Otrčao je opet natrag.

Iz radnje se čulo stenjanje i jauk jednog ranjenika, pa opet pretnje i psovke upućene „partizanskim banditima“. Jedan je urlao:

— Što se ne pojave, da im... pa da se ogledamo, nego ovako mučki postavljaju mine. Za bojnika će zaklati stotinu. Bogami hoću. Zatrećemo im seme.

Opet jauk, stenjanje i mukla tišina.

Neko je dozivao:

— Gospodine, bojniče... Gospodine, bojniče...

— Opet mukla tišina koju je presekao jedan urlik:

— Mrtav je!

Krčmar je opet utrčao po vodu.

— Tri mrtva — šapnuo je veselo, namignuo i izleteo.

Pola sata docnije, jedna desetina sa mrtvima i ranjenima otišla je u suprotnom pravcu od onog kojim je glavnina bojne nastavila put.

Iste večeri, u tamnoj kao u rogu noći, nastavili smo put prema Moslavini. Krčmar nas je ispratio rečima:

— Dođite nam što češće!

* * *

Moslavčani su bili odlično informisani o događajima na frontovima.

U septembru je Italija kapitulirala. Naše jedinice su razoružale dvanaest talijanskih divizija sa svom ratnom spremom i naoružanjem. Izlaskom na jadransku obalu i držanjem ostrva uhvaćena je i veza sa Saveznicima, koji otpočinju da nam dostavljaju ratnu opremu i materijal. Pored toga, pod snažnim udarcem srpskih i makedonskih jedinica, ovog puta je više nego ikad došla u pitanje sigurnost nemačkih veza sa Grčkom i Albanijom. Sve je to dovelo do toga da Nemci preduzmu novu ofanzivu, šestu i pretposlednju po redu.

Pred činjenicom da je naša vojska postala velika, iskusna i moderno naoružana armija, oni su napustili dotadašnji sistem opkoljavanja i uništavanja. Smatrali su da će jakim oklopnim i motorizovanim jedinicama brzo ovladati komunikacijama, uništiti baze naše vojske i tako je razbiti na izolovane grupe. Te grupe je trebalo nabaciti u planine i ostaviti ih preko zime bez urednog snabdevanja, izložene snažnom dejstvu avijacije i specijalnih planinskih odreda. Posebni cilj je bio odbaciti našu vojsku od jadranske obale i prekinuti naš kontakt sa Saveznicima.

Za ovu ofanzivu Nemci su angažovali oko dvadeset pet svojih divizija, ne računajući jedinice Rupnika, Pavelića, Nedića i Mihajlovića.

Taktika našeg Vrhovnog štaba je bila: izbeći frontalne borbe. Koristeći porušene komunikacije i prirodne prepreke, trebalo je zadavati neprijatelju jake udarce, iscrpljujući ga čestim sukobima.

U toj uspešnoj strategiji koju je primenio Vrhovni štab protiv neprijatelja i diverzantske jedinice su na svim neprijateljevim komunikacijama i objektima razvile akcije do maksimuma, rušeći i minirajući sve što se moglo porušiti i minirati. Rezultati tih akcija su bili daleko veći od prethodnih, jer se raspolagalo sa mnogo više sredstava a i zato što su u tim akcijama, u većini slučajeva, učestvovali pored diverzanata i partizanske jedinice tog sektora.

Kako su diverzanti Moslavine, među kojima sam se nalazio i ja u to vreme, shvatili naređenje koje se u vezi s neprijateljskom Šestom ofanzivom odnosilo na njihovu aktivnost, moći će čitalac da zaključi iz izveštaja Mirka Palčića, tada komandanta Trećeg moslavičkog bataljona, o akcijama u mesecu oktobru:

3. i 4. X

Prilikom akcije na Cačince zapaljeno je 7 ustaških nadleštava, uništena su 2 oklopna voza sa 22 vagona, pruga je na 5 mesta presečena, razbijeno je jedno skretničko srce, a kod Đurđenovca dignut u vazduh most dug 12 metara.

5. X
Uništen je motor u Čačincima koji je crpeo vodu za lokomotive, a zgrada u kojoj je bio motor zapaljena.
12. X
Na drumu Virovitica—Brač, u selu Ba-rije, srušen je most dug 15 metara. Promet sa Mađarskom stajao je 3 dana.
12. X
Na pruzi Lipa—Pakrac izvršeno je sečenje šina, da bi se sprečio dolazak pancera, pošto je XII Divizija napadala Pakrac.
13. X
Na glavnoj pruzi, kod Širinca, dignut je u vazduh teretni voz. Lokomotiva sa 5 vagona je bačena u jarugu.
13. X
Na glavnoj pruzi, između Okučana i Ra-jića, dignut je u vazduh transportni voz pun vojske. Bilo je 19 mrtvih i 22 teško ranjena. Istovremeno je izvršeno sečenje šina od Okučana do Rajića, kao osiguranje od pancera.
15. X
Na pruzi Dugo Selo—Vrbovec dignut je u vazduh most na reci Lonjici, dug 16 metara. U akciji je sudelovao i Mosla-vički partizanski odred.
Između stanica Donji Miholjac i Belišće dignut je oko 1 sata noću pancer. Bilo je mnogo žrtava.
15. X
Na glavnoj pruzi, između stanica Repu-šnica i Kutina, oko 9 časova dignut je u vazduh voz. Uništeni su lokomotiva i nekoliko vagona, dok ih je više oštećeno. Promet je stajao 4 dana.
16. X
Na pruzi Zagreb—Vrbovac, srušen je most dug 16 metara i uništeno 80 metara pruge. U akciji je sudelovao Moslavički odred.
16. X
Na pruzi Bjelovar—Kloštar, kod tunela, dignut je u vazduh transportni voz koji je pratilo pancer. Na voz i pancer jurišao je Bilogorski odred, te su i voz i pancer potpuno uništeni. Ubijeno je 11 Ne-maca i 12 ustaša.
19. X
Na glavnoj pruzi, između stanica Staro Petrovo Selo i Bijeli Breg, izvršeno je sečenje pruge na 49 mesta. U akciji su sudelovali XII Udarna brigada i Požeški partizanski odred.
20. X
Na glavnoj pruzi, kod Andrijevaca, pre-sečene su šine na 2 mesta.
20. X
Na glavnoj pruzi, između Broda i Slo-bodnice, presečena je pruga na 4 mesta. Istovremeno je dignut u vazduh most na drumu u Gromočniku, dug 25 metara. Akcija je izvršena da bi se osigurao rad Brodske brigade.
22. X
Na glavnoj pruzi, u Ostrani, presečena je pruga na 4 mesta, a kod Sosa na 4 mesta. Na reci Zeleni srušen je most dug 8 metara.
23. X
Na drumu Donji Miholjac—Durđenovac srušen je gvozdeni most dug 40 metara.
24. X
Na drumu Brod—Vinkovci, u selu Trnjani, srušena su 2 mosta: 1 dug 12, a drugi 15 metara.
24. X
Na pruzi Bjelovar—Kloštar, nedaleko od tunela kod sela Pulovac, dignut je u vazduh transportni voz i potpuno uništen. U vozu je bilo mnogo materijala i životnih namirnica. Zarobljen je ustaški pukovnik Harcis Jerzuskij, šef sveukupnog oružništva NDH. Akcija je izvršena u saradnji sa I Bataljonom Bjelovarskog odreda.

Između Andrijevaca i Kanjiže sukobila se jedna grupa diverzanata sa grupom čerkeza. Posle kratke borbe čerkezi su razju-reni. Na poprištu borbe ostalo je 6 ubijenih čerkeza. Za vreme borbe jedan drug je pao u zarobljeništvo čerkeza, ali je iskoristio gužvu kad su čerkezi počeli da beže, te je i sam pobegao.

Šta se dešavalo za to vreme na frontovima ?

Posle teških borbi koje su trajale više od mesec dana, naše trupe u Sloveniji preuzimaju inicijativu, vraćaju se u oblast Soče i Vipave i oslobođaju znatan deo Primorja. Jedinice sa Gorskog Kotara i Žumberka nadiru prema Dolenjskoj i Notranjskoj, a Sedmi korpus oslobođa čitavo ljubljansko područje i jedan deo snaga prebacuje preko Save u pozadinu neprijatelja, u Štajersku.

U Makedoniji, gde su uz pomoć Centralnog komiteta Partije i Vrhovnog štaba snažno razvija narodnooslobodilački pokret, nemački plan, i pored obilne pomoći bugarskih i albanskih fašista, trpi neuspeh.

Krajem novembra ofanziva se prenosi u Baniju, Liku i Kordun i na područje Sandžaka i istočne Bosne. Žestoke borbe traju više od dva meseca. Komunikacije u slivovima Kupe, Krke, Une i Save neprestano su pod snažnim udarcima naših jedinica. I u Sandžaku dolazi do protivnapada i čišćenja, od reke Lima pa sve do Prijepolja, a zatim naši prodiru prema Podgorici i Crnogorskom Primorju.

U istočnoj Bosni dolazi do teških borbi na Han Pijesku, Ozrenu, Zvijezdu i u dolini Krivaje, koje traju više od mesec i po dana. Neprijatelj trpi poraze na Ozrenu, Konjuhu, Trebavi i Majevici. Posavina, Semberija i Birač bivaju oslobođeni. Jedinice Pete divizije, preko zime, prelaze Zvijezdu i Konjuh t tuku neprijatelja na Glasincu, a zatim oslobođaju Goražde, Foču i Kalinovik.

I na kraju, početkom decembra, počinje ofanziva i u Bosanskoj Krajini. Posle dvadeset dana oštih borbi, neprijatelj je zaustavljen na liniji Duvno—Sujica—Livno. Za to vreme jedna udarna grupa ruši komunikacije u dolini Sane i Une, sve do Bihaća, čime se olakšava jedinicama u istočnoj Bosni da predu u protivnapad.

Za sve vreme trajanja Šeste ofanzive jedinice u Vojvodini napadaju i ruše komunikacije dolinom Save, Drave i Dunava, pružajući na taj način značajnu pomoć.

Zahvaljujući ovim značajnim vojnopolitičkim pobedama stvoreni su uslovi za održavanje Drugog zasedanja AVNOJ -a, na kome su donesene odluke o osnovnom uređenju nove Jugoslavije, čija je slobodna teritorija, krajem 1943 godine, obuhvatala više od polovine njene buduće teritorije.

XXIII

— Druže komandante, donosim vam polugodišnji izveštaj Pokupskog diverzantskog bataljona.

Kad se tog popodneva pojavio u mojoj sobi, u moslavičkom selu Pobjenik i na vratima izgovorio ovu rečenicu, nisam ga prepoznao. Moj letimični pogled preleteo je samo preko njegovog lica, a ispružena ruka je uzela koverat koji joj je bio na dohvatu. Tada sam ponovo podigao glavu i upro pogled u lepo, iako još uvek dečačko lice stasitog mladića i spazio da se ono smeši, i to osmehom koji mi je bio veoma poznat, ne toliko zbog karakterističnih crta oko usana koliko zbog njegovih nasmejanih očiju. Sumnje više nije moglo biti: preda mnom se nalazio moj prvi diverzant, dečak iz Perjasice iz Korduna, i moj miljenik.

— Mile, Žiža, — skočio sam i zagrljio nekadašnjeg petnaestogodišnjeg dečaka, koji me je sada nadvišavao za čitavu glavu.

— Druže komandante! — zabrundao je mladić iz basa.

— Bogamu, pa ti si postao čovek ... I taj glas: govorиш kao iz bačve.

— Prošle su dve godine otkako smo se rastali, druže komandante. Kad ste i prolazili kroz naše položaje, ja sam bio na terenu... A vi se niste ništa promenili.

Znao sam da to nije tačno, ali mi je ipak godilo. Međutim, moj nekadašnji mali Žiža bio je pun promena, kao da je od našeg rastanka proteklo ne dve, već deset godina. Ono što je rečito govorilo da nema toliko godina koliko bi on želeo da pokaže bile su njegove svetlucave, pune radosti i života oči i plavkastosvetle malje po licu, koje ni od češćeg brijanja nisu bogzna koliko očvrsnule. Da su bar svilenkasti brčići malo tamniji, onakvi kakva mu je kosa, ne bi izgledali ovako oskudno i komično kako su sada delovali. Tek, sve u svemu, moj Žiža je postao pravi čovek i još više — pravi ratnik.

Pričali smo do duboko u noć, a tada sam došao na ideju da ga sutradan povedem sa sobom u Glavni štab, gde je trebalo da izdejstvujem obrazovanje diverzantskih odreda, pošto su dosadašnji bataljoni, usled njihovog neprestanog narastanja, postali suviše glomazni i nepraktični. Žiža je poskočio od radosti. Njegov davnašnji san, da bar jedanput ode u Glavni štab, biće, znači, ostvaren. Još više se obradovao kad sam mu obećao da će ubuduće biti moj pratilac i da se nećemo razdvajati do kraja rata. Nijednom od nas dvojice nije palo na pamet da pomisli da bi se do kraja rata moglo još mnogoštošta dogoditi što bi nas zasvagda razdvojilo — kao što se, uostalom, veoma skoro i dogodilo.

Iako je bila druga polovina februara, sneg već dva-tri dana nije padao, a ono što se bilo zadržalo na obroncima Moslavine počelo je naglo da se topi. Izgledalo je da je proleće došlo pre nego što mu je bilo vreme. Radovao sam se ovom makar i kratkotrajnom otopljenju, jer sam ga mogao iskoristiti i preći nimalo prijatan put preko Banije ka Topuskom, u čijoj blizini se nalazio Glavni štab.

Već oko devet sati bili smo kraj visokog nasipa sa železničkom prugom koja je spajala Zagreb sa Beogradom. Na prugu smo izbili zapadno od sela Popovače, na stotinu metara od mosta preko nabujale Čazme. Progundao sam naglas kad sam na nasipu primetio dvojicu ustaša kako, pušeći cigarete, koračaju gore-dole — pedesetak metara prema mostu i isto toliko nazad niz prugu. Pogledao sam niz prugu tražeći podesnije mesto za prelazak, ali je svuda, i sa jedne i sa druge strane, bila nepregledna ravnica, u kojoj se čovek nije mogao sakriti, pogotovo ne sada, u februaru. Ipak je mesto koje smo bili izabrali, odakle se preko poslednjih ogranača Moslavačke Gore izbijalo na Lonju, a odatle preko Meščanice i Bačuga prema Glini i Topuskom, izgledalo najpodesnije. Dok sam se premišljao šta da uradim, osetih Žižinu ruku na ramenu.

— Hoćemo li ovuda? — zapita tiho.

— Trebalo bi — odgovorih u nedoumici,

— Onda ćemo proći — reče i zažari se u licu, baš kao i ranije kad bi se na nešto odlučivao. Počeo je da kopa po torbi. Malo punjenje na električno paljenje bilo mu je u rukama. — Jedan vaš raniji trik, druže komandante, samo malo usavršen — šapnuo mi je ponosno. — Pričekajte me ovde i ne pokazujte se, ma šta se desilo.

— Ne budi lud! Kuda ćeš? — usprotivili se. — Ako je do likvidacije, možemo ih na drugi način likvidirati.

— Ovako je interesantnije i sigurnije, druže komandante, verujte mi. Samo vi gledajte.

Ostao sam u zaklonu. On otpuza prema levoj obali Čazme i šćućuri se iza okomitog sklada preko koga je jetina uzana staza vodila na most. Dok su stražari išli prema mostu, stajao je tako priljubljen, srastao sa zemljom. Savest poče da me muči što sam mu dozvolio da se upusti u ovu avanturu. Izvaditi revolver i, kad sam već nameravao da se njegovim tragom odvučem do mesta gde se nalazio, zastadow zapanjen.

Stražari su se vraćali natrag. Jedan je glasno govorio mašući rukama, dok mu je puška bila prebačena preko leđa; drugi je držao pušku u ruci i tresao se od smeha. Kad su bili na pedesetak metara od Žiže, dakle još svega nekoliko koraka pa da se okrenu, on uštrca iz svog zaklona na prugu i čučnu uz šine.

U tom trenutku bilo mi je jasno šta namerava i ja zastadoh skamenjen na mestu očekujući ishod s takvom napetošću s kakvom odavno nisam pratio akcije mojih diverzanata. Bio je spremam. Žica je bila odmotana i drugi kraj sa kontaktom u njegovoju ruci. Pa ipak, nije se micao. Njegov pogled je bio uperen u onu dvojicu.

Okrenuli su se. Obojica su iznenadeno uzviknula ugledavši čoveka između šina, a onda su psujući potrčali prema njemu. Onaj s puškom u rukama, trčeći, nasumice je ispalio jedan metak prema mladiću, koji se kao panter bacio preko šina i nestao iza sklada. Tu se opet šćućurio i čekao.

Kod ovakve akcije se išlo na jedan čisto psihološki momenat. Naime, gotovo uvek bi oni, koji bi iznenadili diverzanta prilikom postavljanja mine, potrčali najpre prema mestu gde je on stavljao minu, pa bi tek onda osuli paljbu za beguncem ili se, što je ređe, dali u poteru za njim. A to je bilo baš ono što se u takvima prilikama i čekalo.

I ovog puta sam video da onaj dugonogi, koji je ispalio jedan metak, nije imao nimalo volje da strči niz sklad. Njegovu pažnju je najpre privukla mina na pruzi koju, možda, dotada nije nikad ni video. Zastao je i sačekao svog druga, kome debljina nije dozvoljavala da razvije takvu brzinu.

Prignuše se obojica, ne znajući šta da učine. U tom trenutku grunu eksplozija i oni, odbačeni kao vreće, svališe se preko šina i sklada nasipa, ostajući nepomično na zemlji. Žiža je pogodio pravi trenutak kad je trebalo uspostaviti kontakt sa punjenjem između šina.

To je bio znak i za mene. Dograbih Žižin ranac, pretrčah nasip i poleteh blatinjavim njivama prema tamnim ograncima Moslavine iza kojih se u daljini nalazila Lonja. Žiža me je brzo stigao. Njegove oči su prosto izvlačile moje glasno mišljenje o događaju. Morao sam nešto da kažem.

— Dobro je bilo — rekoh, što je mladiću bilo sasvim dovoljno. — Samo, da je onaj bio bolji strelac ili hrabriji...

— U našim akcijama se mora i rizikovati, bar tako ste me nekad učili, druže komandante.

I pored muke koju mi je pričinjavao težak ranac, morao sam da se nasmejam.

Oko četiri sata posle podne, u blizini Meščenice kod Siska, opet smo izbili na prugu. Za razliku od one prve, ova je bila slobodna i najviše za sat hoda mi bismo prvim padinama Zrinjske Gore zakoračili u Baniju. U jednom skrovitom mestu sedosmo da se odmorimo od trčanja i dugog hodanja i da prezalo-gajimo, pa da onda nastavimo do mraka, koji nas je, prema našoj računici, trebalo da uhvati u nekom od sela jugoistočno od Petrinje. Pre nego što smo krenuli, Žiža me opet doveđe u iskušenje da popustim još jednoj njegovoj molbi.

— Idealno mesto, druže komandante, da razbijem ono skretničko srce, pa da, pre nego što dođu ustaše iz sela, strpani u rupu jednu šrapnel-minu. Šta kažete?

Moram prizati da mi se plan svideo. Ostao sam da čuvam stražu dok je on petljao oko skretničkog srca. Zatim se povukao iza jednog ogromnog stabla i — mina je eksplodirala. Eksplozija je bila snažna i morala se daleko čuti. Na mesto skretničkog srca i šina zjapila je velika rupa, koja se još pušila. Ne čekajući ni da se dim razide, Žiža skoči u nju i na podesno mesto zatrpa jednu nagaznu šrapnel-minu, prekrivši je samo toliko zemljom da se ne vidi.

Nisam pristao na njegovu molbu da iz prikrajka posmatramo šta će se zbiti, već podosmo užbrdo. Iz daljine su se čuli glasovi i motorno vozilo koje je kloparalo po šinama. Sunce je prijatno grejalo i mi, dvostruko raspoloženi, nastavismo penjanje prema jednom selu za koje sam znao da se nalazi na dva sata hoda odatle.

Eksploziju smo čuli nekoliko minuta kasnije. Žiža šeretski namače titovku na čelo i zazvižduka nekakvu pesmicu koju sam tada prvi put čuo.

Sunce je bilo već zašlo i mrak se spuštao uveliko kad smo stigli u selo. Trebalo je da prenoćimo kod jednog katoličkog popa, čije su simpatije, kako su mi govorili, bile na našoj strani.

Gotovo radosno nas uvede u kuću, iznese nam hleba, sira i toplog mleka, pa izade da posvršava neke poslove u dvorištu, iz koga se čulo rzanje konja.

Bio sam navalio na toplo mleko i hleb, pa nisam ni primetio da je mladićev lice zamišljeno, i da se na njemu urezala ona čudna bora, koja se još uvek jedva primećivala između obrva.

— Jedi, Žiža, inače ćeš, kako sam ja gladan, ostati bez večere — rekoh.

On je čutao i vrhom kašike zamišljeno šarao po površini mleka, ne zahvatajući.

— Ama koji ti je vrag? — prasnuh ja.

— Druže komandante, ne svida mi se ovaj pop. Eto...

— Pa to je naš čovek. Nećemo mi biti prvi koji ćemo ovde prenoći

— Ne znam. Ima tako lukave oči da mu ja baš ni najmanje ne verujem.

— Ne budali, Žiža, već jedi — prekratih ja razgovor i nastavih da srcem mleko, mada bi bilo mnogo pametnije da sam ovom mladićevom osećanju poklonio malo više pažnje.

Posle večere sveštenik nas odvede u lepu i čistu sobu sa dva prava, meka kreveta i ja zaspah istog trenutka kad sam pod sobom osetio ugodnu mekoću vunenog dušeka. Koliko sam spavao, ne znam, Osetio sam da me neko drma i kao kroz san čuh Žižin šapat:

— Ne govorite, druže komandante, ne govorite...!

— Šta je sad? — počeh da dolazim k sebi.

— Upali smo u ustaško gnezdo.

— Ti si lud, Žiža!

— Kažem vam, druže komandante. Štaviše, pop vas je prepoznao.

To me otrezni i ja skočih iz postelje.

— Gde su?

— U vajatu, u dvorištu. I pop je s njima.

Šta se ustvari desilo za ta dva sata koliko sam svega spavao?

Mladićeva uobrazilja bila je na našu sreću toliko jaka da je on zaboravio na san i bio čvrsto rešen da probdi noć. Njegove sumnje su postale još opravdanje kad su se, posle nešto više od jednog sata, polako otvorila vrata i neko prošaputao: „Spavaju!“ Žiža je otkočio revolver i čekao da neko uđe, ali su se vrata opet zatvorila. Preko popločane kuhinje, iz koje se izlazilo u dvorište, odjeknuli su koraci.

Prišao je prozoru. Ugledao je na mesečini tri čoveka kako se približavaju vratima male kućice u dnu dvorišta. Malo zatim, kroz prozorče pokulja svetlost u dvorište.

Mladić je izašao tiho i prišunjao se prozoru. Na njemu nije bilo nikakvog zastora i on, pazeci da ga ko iznutra ne primeti, ugleda sveštenika i dva čoveka, od kojih je jedan bio u ustaškoj uniformi. Nije bila potrebna neka posebna razboritost pa shvatiti da je ona spravica u kutiji na kojoj čovek pritiska jedan taster bila otpremna radio-stanica i da u tom trenutku život njegovom komandantu i njemu visi o koncu.

Po svetlosti koja je probijala kroz vrata shvatio je da su ona samo pritvorena. On im oprezno priđe. U tom trenutku je čovek za aparatom prestao da kuca, a sveštenik je sasvim jasno rekao:

— Kažem vam, nema nikakve sumnje da je to Hariš-Gromovnik. Kako ćete izvesti čitavu stvar, to je vaše. Ja ne želim da se mešam. Što je bilo do mene, učinio sam. A da li ćete ih vas dvojica napasti ili ćete sačekati zoru i te vaše, kažem, u to se ne mešam. Sigurno je jedino da će oni spavati do zore kao zaklani. Ja lično mislim da je bolje da svršite stvar odmah. Sigurnije je.

Žiža više nije čekao. Više nije ni imalo šta da se čeka. Vratio se, probudio me i ukratko mi ispričao šta je video i čuo.

Na prstima smo se uputili preko dvorišta prema osvetljenom vajatu. Ustaša je opet odašiljač izveštaj, a sveštenik i onaj čovek sedeli su na malim, niskim stolicama i zamišljeno gledali u zemlju.

Nisam htio da oklevam. Sačekao sam da čovek za tasterom završi i skine slušalice, pa sam otškrinuta vrata udario snažno nogom.

Razrogačenih očiju prvi je skočio ustaša, tako naglo da je aparat tresnuo sa sanduka na kome se nalazio. Sveštenik i onaj drugi nisu se ni pomakli s mesta. Gledali su u nas prestrašeno, kao u aveti.

— Gde ti se nalazi konopac, pope? — obratio sam se svešteniku koji je sav cepteo od straha i trudio se da odgovori. Najzad mu je, posle nekoliko nerazumljivih reči, pošlo za rukom. Pokazao je glavom na dvorište i promuklo rekao:

— Na kolima ... ispod hambara. Žiža je otisao po konopac.

— Ko je ovaj? — upitao sam ustašu i pokazao na seljaka.

— Naš čovek... uhoda — odgovorio je on spremno.

— A kakva je uloga popa?

— Kod njega nam se nalazi radio-stanica. Odavde šaljem izveštaje štabu.

— Kakve izveštaje?

— One koje primam... koje nam naši ljudi donesu — odgovarao je i dalje ustaša, spreman da sve prizna. Bio sam ubedjen da me nije ni reč slagao.

Žiža se vrati s konopcem.

— Prereži ga na tri dela — rekao sam mu, pa se opet obratih ustaši: — Šta si malopre javio štabu?

— Kretanje i položaj jednog vašeg partizanskog odreda koji se nalazi u blizini, zatim o događaju na pruzi kod Mešćenice i...

— O kakov događaju? — zainteresovah se. Pogledao sam Žižu koji je netremice gledao ustašu očekujući da nastavi.

— Neko je razbio minom skretničko srce, pa u rupu stavio novu minu. Grupa naših ljudi stigla je dresinom iz sela nekoliko minuta posle eksplozije. Jedan je skočio u rupu i tada je došlo do nove eksplozije.

— Koliko je bilo mrtvih? — nije mogao više Žiža da izdrži.

— Pet mrtvih i isto toliko ranjenih. Dvojica od njih neće izdržati.

— Jesi li još nešto javio? — upitah sećajući se da sam ga prekinuo.

Ustaša je malo oklevao, jednim pogledom preleteo je preko sveštenikovog i seljakovog lica, koji su ga gutali očima, pa je rekao:

— Javio sam ... Javio sam da vas imamo... Vas i vašeg pratioca.

Sveštenik se prvi put pomače i otvoril usta, iz kojih pokulja bujica blagoglagoljivih reči, i poče da se pravda kako su ga ustaše na sve ovo naterale.

Ustaša ga prekide. U želji da se što više iskupi, on je gonio svog jataka u sigurnu smrt:

— Nije istina, gospodine, — otseče on i pogleda oštrosveštenika. — Što se vas tiče: za vas sam čuo, ali vas nikad nisam video. On mi je rekao ko ste i zatražio da u njegovo ime javim štabu da vas imamo u rukama i da uzoru mogu doći po vas i ovog mladića.

Saznao sam sve što me je interesovalo.

— Veži ih, što bolje umeš — obratio sam se Žiži, koji je to jedva dočekao. Uskoro su bili tako vešto upetljani da osim glave nisu mogli mrdnuti ni jednini delićem tela.

— A sada na spavanje — naredio sam mladiću kad smo izašli. — Sada je deset. Do četiri sata možeš mirno da spavaš. Ja će ove ptičice pričuvati.

Žiža nije htio ni da čuje. Pravdao se i kleo svim na svetu da mu je sve ovo do te mere razbilo san da bi se samo mučio i prevrtao u krevetu. Molio me da on ostane kod zlikovaca, a da ja nastavim sa spavanjem.

Iz iskustva sam znao da su mogućni takvi trenuci. Koliko puta sam i sam, mrtav umoran, posle nečega uzbudljivog, probdeo besanu noć. Pored želje da se opet svalim u onaj udoban popovski krevet, bio je i to razlog što sam pristao na Žižin predlog. Potsetio sam mladića da me probudi u četiri sata i pošao prema kući.

Kad me je Žiža po drugi put probudio, bilo mi je mnogo lakše da ustanem. Tih nekoliko sati spavanja osvezili su me do te mere da sam mogao odmah da pođem dalje.

Do oslobođene teritorije bilo je nešto više od jednog sata hoda, tako da čemo, kako sam računao, stići sa zarobljenicima tamo u prvo svitanje, negde oko pola šest. Partizanskoj straži čemo predati ustaše, a mi čemo nastaviti put prema Glavnom štabu.

Sa zarobljenicima smo od popove kuće, koja je zajedno sa crkvom bila na kraju sela, sišli u jedan potok, a odatle se popeli na brežuljak iznad sela, koji je za ustaše bio u neku ruku granica sa slobodnom teritorijom. Ispod nas, sa rđavog kolskog puta što je vodio kroz selo, dopreše zvuči motora i besomučno sviranje automobilske sirene.

— Kasno ste došli — rekoh gordo, više za sebe. Mahinalno izvukoh džepni sat i pri mesečini pogledah u kazaljke. Nisam verovao svojim očima, pa prinesoh časovnik uvu proveravajući da li radi. Njegovo ravnomerno otkucavanje uveri me da je vreme koje su kazaljke pokazivale tačno vreme. A one su, sada, posle jednog sata hoda, pokazivale tek tri sata, umesto pet koliko sam pretpostavljaо da ima. Pogledah Žiju. On se radosno smejavao. Shvatio sam da je i ovog puta trebalo da zahvalim tom opreznom i dovitljivom mladiću koji me je, i pored moje želje da me probudi u četiri, probudio dva sata ranije i tako, možda, još jedanput spasao smrti.

*
* * *

Najzad je i to bilo gotovo. Od diverzantskih jedinica na teritoriji Glavnog štaba Hrvatske formirana su tri odreda: jedan u Slavoniji, u Zvečevu, drugi u Pokupskom, na reci Kupi, a treći u selu Pobjenik, na Moslavini. Nameravali su da me postave za rukovodioca Sekcije diverzantskih jedinica pri Glavnom štabu, čemu sam se usprotivio i imao grdne muke dok ih nisam ubedio da za mene nije jedno takvo statičko mesto, već da će formirani odredi funkcionišati najbolje ako ih budem neprestano obilazio. Tako se odustalo od te prvobitne odluke. Osnovan je Štab Grupe diverzantskih odreda, sa sedištem u selu Pobjenik, na Moslavini, petnaestak kilometara od ustaškog uporišta. Za komandanta Štaba postaviše mene.

Boro Miličević, pomoćnik komandanta Grupe diverzantskih odreda, i Mirko Palčić, načelnik štaba Grupe diverzantskih odreda

Zadovoljan ovom novom odlukom, hteo sam još iste noći da proslavim ovaj događaj dizanjem jedne kompozicije na karlovačkoj pruzi. Mislio sam da će do polaska u akciju primiti i rešenje Glavnog štaba o formiranju Štaba Grupe, međutim, kako se Gošnjak nije vraćao s terena, ostavio sam Žižu da ga sačeka i da mi doneše rešenje u Pokupsko, gde će ga, posle akcije, sačekati, da bismo nastavili put za Moslavinu,

Žiža me ispratio do ivice sela. Stajao je na putu sve dok nisam zamakao iza jednog šljivaka, kao da je znao da se više nećemo nikad videti.

Od kompozicije teretnog voza punog materijala i namirnica, samo su tri vagona ostala čitava.

U Pokupskom sam čekao Žižu dva dana. Pretpostavljajući da se nismo razumeli i da je on pošao direktno za Moslavinu, pošao sam i ja tam.

Tri dana posle mog dolaska u Pobjenik javili su mi da je stigao kurir Glavnog štaba. Istrčao sam radosno da zagrlim mog Žižu za koga sam se počeo već da brinem, ali umesto njega, predamnom je stajao drugi čovek, nepoznat.

— A Mile Žiža? — upitao sam poluglasno čoveka, iščekujući sa strepnjom njegove reči.

— Ne znam, druže pukovniče, — odgovorio je čovek i pružio mi jedan koverat.

Otvorio sam ga. U njemu su bila dva lista hartije: jedan ispisani rukom nekoga iz Glavnog štaba, drugi krvav, sa velikom rupom na jednom mestu — rešenje Glavnog štaba o formiranju Štaba Grupe. Na ovom prvom je pisalo:

„... Javljam vam neprijatnu vest da je vaš kurir Mile Žiža poginuo. Noseći vam ovo rešenje Glavanog štaba, naišao je kod sela Šljivovac na ustaše u zasedi. Ubijenom Žiži oduzeli su šmajser i pokupili sve iz džepova, ali mu nisu pronašli rešenje. Još istog dana su seljaci iz Šljivovca naišli na njegov leš i izvestiti partizansku stražu u blizini...“

Nekoliko narednih dana nasmejani lik Mileta Žiže nije mi nestajao ispred očiju. Da sam izgubio sina, čini mi se da ga ne bih više žalio — toliko sam bio zavoleo to siroče bez roditelja koje su partizani prihvatali i od njega stvorili izvrsnog rodoljuba borca sa svim vrlinama koje su trebale da krase pravog čoveka. Njegova smrt mi je utoliko teže padala što sam se za nju unekoliko osećao i sam kriv. Savest me je mučila što sam ga ostavio samog, iako mu nije bila prvina da sam prelazi još veće razdaljine. Počeo sam da odlazim i sam u akcije i — možda to nije lepo reći — bio sam srećan kad sam nad izvrnutom kompozicijom, srušenim mostom, pobijenim neprijateljskim vojnicima mogao u sebi da kažem: „Ovo je za mog Žižu, a biće još“.

Ali vreme je lečilo rane. Ako ih nije moglo sasvim izlečiti, ono ih je zalečivalo — omogućavalo čoveku da ih bar snošljivije podnosi i pored ožiljaka koji su ostajali kao trajna uspomena, na teške preživene trenutke.

Krajem marta poslao sam Meleha Draga⁵³ i Đuru Vucelića⁵⁴ na Učku da i tamo formiraju jednu diverzantsku četu koja će operisati po Istri. Sa onom četom na sektor Kotoriba—Čakovec, to je bila jedina samostalna diverzantska četa.

*
* *

Cesto su me pitali posle rata:

— Koja je po materijalnoj šteti pričinjenoj neprijatelju i broju njegovih žrtava najveća akacija vaših diverzanata?

Uvek sam odgovarao bez razmišljanja:

⁵³ Drago Meleh, prvoborac u NOB. Poslije rata major JNA.

⁵⁴ Đuro Vucelić, prvoborac u NOB. Poslije rata potpukovnik JNA.

— Ona u julu 1944, na aerodromu Kurilovac kod Velike Gorice.

Akciju je izvršio Pokupski diverzantski odred, a do nje je došlo sasvim slučajno. Ideja, istina, nije bila nova, pa ipak dotada nije dolazilo do njene realizacije, jer smo znali da je aerodrom dobro zaštićen i da samo na njemu ima preko tri stotine nemačkih vojnika koji su, posle kapitulacije Italije, bili preuzeli na čuvanje ovaj ustaški aerodrom.

Kažem, došlo je sasvim iznenada. Sećam se da je bila sreda i jedan od onih nesnosnih toplih dana kad čoveku hoće mozak da provri. Bio sam se posle ručka sklonio u gustu hladovinu jednog oraha, kad mi Drago Žugec, osamnaestogodišnji mladić izuzetne hrabrosti, zbog koje sam ga postavio za komandira jedne čete, doveđe dva čoveka u uniformama avijatičara NDH.

— Nabasali su na moje ljude. Govore da traže vezu s nama da bi nam se pridružili — reče Drago dodajući pritom još neke podatke o okolnostima pod kojima je došlo do tog susreta.

Gledao sam ih pravo u oči i po pogledu koji su mi uzvraćali osećao sam da ne lažu. Kad su spomenuli kao vezu preko koje su došli jednog našeg istaknutog diverzanta u Zagrebu, nije bilo nikakve sumnje da su došli k nama s poštenim namerama. Ipak, poučen mnogim sličnim slučajevima iz kojih su nekad proizašle velike štete, reših se da ovu dvojicu najpre isprobam, pa da ih tek kasnije primim među svoje ljude. Zato se nisam nimalo ustručavao da im postavim sledeće pitanje:

— Znači li ovaj vaš dolazak da ste potpuno prečistili sa starom vezom i da ste nam postali odani?

— Potpuno, gospodine... — odgovoriše obojica uglas.

— ... druže pukovniče, — otrese se Drago na njih, ispravljujući ih u oslovljavanju.

— Oprostite, druže pukovniče, — popravi se odmah jedan od njih. — Da biste nam verovali, spremni smo da izvršimo sve što nam naredite. Možete jednog zadržati od nas kao taoca.

— Baš sve? — upitah ja smešeći se.

— Sve što je mogućno izvesti — upade onaj drugi smišljenije, ali ništa manje odlučno.

— A da li je mogućno da mi ove noći uvedete na aerodrom dvojicu mojih ljudi, pa da ih opet vratite? — upitah ja u napetom isčekivanju.

— Jeste, druže pukovniče, — izbaci onaj prvi bez premišljanja. — Ja ću poći s njima, a moj drug može ostati ovde.

— Poći ćete obojica — otsekoh ja, pa onda nešto blaže: — Verujem vam. Samo pazite: desi li vam se kakav propust te moji ljudi zapadnu u nezgodu ili stradaju, od nas se ni pod zemlju nećete moći sakriti.

Dvojici diverzanata dao sam zapaljiva sredstva, po dve stotine grama trolila i tempirne uređaje i oni, sutradan, devetnaestog jula, odoše sa avijatičarima u Zagreb. Tamo su ih obukli u iste takve uniforme kakve su oni nosili, pa su, bez ikakvih smetnji, ušli na aerodrom. Kad je pao mrak, u postrojene avione nije bilo teško smestiti zapaljiva sredstva i male mine s tempirnim uređajem, koje su bile podešene da eksplodiraju uzoru, kad je većina bila u najčvršćem snu. Računato je na to da se požar prenese i na ostale avione u kojima su se nalazila zapaljiva sredstva; a takvog materijala imali su tačno za sedamnaest aviona.

Moji ljudi su se vratili, a dvojica avijatičara su ostala, prema mojim uputstvima do sutradan u podne. Njihov izveštaj, kad su sutradan predveče stigli k nama, bio je: sedamnaest aviona je potpuno uništeno i na aerodromu je velika panika. Nemci besne jer ne mogu da pronađu nikakav trag. Odlučili su da ubuduće pojačaju straže i ispred hangara i postrojenih aviona.

To je unekoliko menjalo moj dalji plan. Činilo mi se da je šansa koju smo imali nepotpuno iskorišćena, a da nam se neće opet ukazati. Međutim, s tim se nije složio jedan od dvojice avijatičara. Smatrali su da bi se moglo udesiti da njih dvojica jedne noći budu na straži, a tada bi se moglo izvesti isto što i prošle noći.

Zagrejao sam se za ovaj predlog i rekao im da se odmah vrate. S njima sam poslao u Zagreb onu istu dvojicu, sada sa više zapaljivih sredstava. Njih sam uputio na jednu adresu koju sam, rizikujući, dao i dvojici avijatičara. Oni su imali da ih obaveste o noći kad će biti na straži i da ih uvedu na aerodrom.

Izgleda da nam je sreća bila naklonjena ili su dva avijatičara zaista spretno obavljala svoj deo zadatka. Dva-tri dana kasnije, moji ljudi su se opet našli na aerodromu. Plan je ovog puta bio komplikovaniji, jer su se na dvočasovnoj straži, pored naša dva poznanika, nalazila još dvojica drugih, koja su mogla sve da pokvare. I oni su skovali veoma smeо plan, kojim se trebalo na neki način otarasiti tih stražara.

Naši avijatičari su imali da smene drugu dvojicu u jedanaest časova, u vreme kad su se sa druge strane dugih redova aviona smenjivala isto tako druga dva stražara. Plan je bio sledeći. Naši avijatičari bi smenili svoje drugove desetak minuta ranije. U isto vreme i naša dva čoveka bi pošla ususret onoj dvojici stražara na suprotnom kraju. Lozinku su znali od avijatičara, a za ostalo je trebalo da se pobrinu sami, to jest da se otarase kako onih koje su smenjivali tako i onih pravih stražara koji su u tačno vreme smene straže imali da najdu.

Na kraju ude su bila ona naša dva avijatičara sve je ispalo kako treba. Pre vremena su smenili svoja dva druga i ovi su zadovoljno požurili na spavanje.

Za to vreme su naša dva druga prišla dvojica stražara. Ovi su, kako to obično biva, bili napustili svoja stražarska mesta koja su bila blizu jedno drugom i u časkanju provodili vreme, očekujući smenu. Lozinka je upalila. Zahvalili su se na prevremenom smenjivanju, a kad su se okrenuli i zakoračili prema zgradama, dva kundaka su se svom silinom svalila na njihova temena. Bez glasa su i jedan i drugi pali na zemlju.

U istom trenutku su se iz daljine čuli razgovori one prave dvojice, koji su imali sada njih da smene. Odvukli su brzo dvojicu stražara u gustu senku aviona i mirno dočekali pridošlice. Opet lozinka, smenjivanje, i opet dva snažna udarca po lubanji. Jeden kundak pršte.

U tom dodoše i dvojica avijatičara. Sva četiri čoveka na zemlji su se nalazila u takvom stanju da im više nikakva pomoć nije bila potrebna.

Ostatak posla bio je lak i pola sata kasnije, tempirajući mine na 1 sat noću, vreme kad je trebalo da dođe do nove smene straža, četiri čoveka podoše prema izlazu. Mali nesporazum koji su imali s dvojicom Nemaca u blizini kapije završio se tako što su Nemci ostali da leže iza hrpe praznih benziskih buradi.

Bilans akcije ove noći bio je dvadeset aviona i šest ubijenih stražara.

I pored toga što se sudbina Nemaca i njihovih pomagača ne samo nazirala već i jasno sagledavala, i ova naša akcija je, bez sumnje, bila značajan povod što su nam sve češće počeli da dolaze domobrani i avijatičari sa aerodroma oko Zagreba i da nam nude svoje usluge. Tako su mi, samo nekoliko dana posle opisanog događaja, doveli jednog pilota sa „rode“, koji je predlagao da ostane s nama kao naš pilot i da me, probe radi, prebací na teren koji ja budem izabrao. Meni se nije nimalo letelo s njim, pogotovo ne na takvoj olupini kakva je bila „roda“, pa sam predložio nešto za nas mnogo korisnije; da i on odvede nekoliko mojih ljudi na aerodrom, ali sad tamo gde se nalaze magacini avionskih bombi. Za divno čudo i on je, ne trepnuvši, odmah pristao. Štaviše, počeo je da mi skreće pažnju na neke novine u obezbeđivanju aerodroma, s kolima nismo bili upoznati a koje su menjale taktički deo našeg plana. Jedna od njih su bili stražari u krošnjama drveća na aerodromu, odakle su, nezapaženi, pri mesečini, motrili na aerodrom.

Zaključio sam da treba pričekati do prvog oblačnog dana. A on se ukazao veoma brzo. Već sutradan osvanuo je tmuran dan i kiša nije nikako prestajala da lije. Nekoliko mojih ljudi, sa osamnaest tempirnih mina, pošlo je u pratnji pilota na opasan put. Međutim, i ovaj nije bio ništa manje vičan od one dvojice avijatičara koji su već vršili diverzije po okolini Zagreba, Karlovca i Siska. Četvoricu diverzanata, sa čitavim tovarom, uspeo je da uvuče na aerodrom i da ih odvede do magacina avionskih bombi, kojih je bilo tri, po jedan na svakom kraju

aerodroma. Stražare na koje su naišli nije bilo teško skloniti. Jedan oficir koji se iznenada odnekud stvorio bio je iste sreće. Magacini su bili krcato puni avionskim bombama raznih kalibara. Za nepun sat, svih osamnaest mina sa tempiranim vremenom eksplozije u tri različita jutarnja sata, kad su svi vojnici i službenici bili na aerodromu, raspoređeno je po čitavoj dubini sva tri magacina.

Došlo je do eksplozija koje se dugo pamte. Jahao saim na konju prema Topuskom kad je prvi put zagrmelo. Konj je najednom stao kao ukopan i, unezvereno gledajući oko sebe, počeo da rže i da se propinje. Usled snažnog pritiska u ušima učinilo mi se da se sve oko mene rasprskava, leti u vazduh.

Bio sam u neposrednoj blizini Topuskog kad je i drugi put zagrmelo, ništa slabije od prethodnog puta. Konj se opet propeo i pojurišao takvom silinom da sam ga jedva zaustavio.

Iz zgrade Glavnog štaba je upravo izlazio Gošnjak kad sam ja, mrtav umoran, sjahao pred njom.

— Geriljero, gde je ono dva puta onako zagrmelo? — upitao me je prepostavljajući da će moći da mu dam odgovor.

— Zagrmeće i treći put — odgovorio sam i, kao po nekom čudu, tog istog trenutka zatutnjala je eksplozija, žešća nego prve dve.

On me zagrli. Oči su mu se smejale dok me je gledao očekujući da nešto više kažem.

— Pusti me, molim te, samo malo da prilegnem, pa će ti sve potanko ispričati — zamolio sam jer su mi se oči same od sebe sklapale, željne sna.

Gošnjak me pljesnu po ramenu.

— Idi, ispavaj se dobro — reče. — Naći ćemo posle vremena i za priču.

Kad sam se probudio, već me je čekao kurir sa izveštajem o onome što se odigralo na aerodromu. Aerodrom i sve ono što je bilo na njemu, uključujući tu i preko tri stotine Nemaca i ustaša, formalno je razneseno. Sa aerodroma je sve zbrisano i na stotine metara razbacano unaokolo. Krovovi mnogih kuća u Velikoj Gorici i Starim Čićama odneseni su kao da je uragan prohujao, a neke trošnije kuće potpuno srušene. Jedan naš čovek nam je javio da je stražar sa kule kod ustaškog zatvora na Savskoj cesti u Zagrebu pao i ostao na mestu mrtav...

XXIV

Tih dana je i Sedma neprijateljska ofanziva doživela potpuni krah. Više od dva meseca vodile su se žestoke borbe u Sloveniji, Istri, južnoj Srbiji, Makedoniji, Kosovu i Metohiji, Crnoj Gori, Hercegovini, Sandžaku, istočnoj Bosni, Lici, Baniji, Kordunu, Zagorju, Slavoniji, Sretnu, centralnoj i zapadnoj Bosni i Dalmaciji. Osamnaest nemačkih, osam bugarskih, tri mađarske divizije, oko sto osamdeset hiljada ustaško-domobranskih jedinica i veći broj Dražinih i Nedićevih vojnika, uzalud su pokušavali taktikom sličnom onoj u Šestoj ofanzivi da razbiju i unište naše snage. Jedan od najvećih njihovih aduta — desant na Drvar i pokušaj likvidacije Vrhovnog štaba kraj koga se nalazio samo Prateći bataljon i Oficirska škola, propao je.

Hariš Ivan 1944. godine

U to vreme Crvena armija je već prodirala prema našoj zemlji kroz Rumuniju i Mađarsku. Polovinom septembra dobio sam preko radio-veze naređenje od Glavnog štaba da odmah uspostavim kontakt sa isturenom prethodnicom Crvene armije, koja je bila došla u Kapošvar. Učinile su mi se za ovaj zadatak najpodesnije dve Međumurke, Marija i Katica, koje su znale mađarski jezik kao svoj maternji.

Jedne večeri smo ih poslali iz Svetog Martina, kod Čakovca, ususret Rusima. Bile su to veoma hrabre dvadesetogodišnje devojke, pa sam bio uveren da će izvršiti zadatku. Nisam ni pretpostavljao da bi to moglo biti njihovo poslednje putovanje s koga se neće vratiti.

Tri dana kasnije, uspostavili smo vezu sa starijim poručnikom Sergejem Dupčukovim. On je sa svojom četom diverzanata i svega trideset kilograma eksploziva bio došao da pomogne u rušenju pruga! Njihov dolazak, za koji smo smatrali da je usledio kao posledica uspostavljenog kontakta preko Katice i Marije, ujedno nam je pomogao da razjasnimo sudbinu naših devojaka, koje se nisu vraćale ni dva dana posle dolaska Rusa.

Dupčukov mi nije mogao dati nikakav odgovor na moja pitanja o devojkama. Njegov dolazak je usledio kao posledica naređenja dobijenog od njegovih pretpostavljenih, a ne kao rezultat uspostavljenog kontakta s našim diverzantkinjama.

Poslao sam odmah dva obaveštajca pravcem kojim su devojke otišle. Nekoliko dana kasnije saznali smo za njihovu strahovitu sudbinu.

Između Kanjiže i Kapošvara nabasale su na zasedu jedne kvislinske mađarske čete, koja se povlačila prema Austriji. Razuzdana desetina pijanih vojnika, ne interesujući se ni ko su ni kuda će, navalila je na njih. Nisu se nadali da će se u rukama devojaka obresti revolveri i da će hici oboriti četiri njihova druga.

Koristeći trenutak zabune vojnika, devojke su potrčale tražeći ma kakav zaklon na nepreglednoj ravnici. I našle su ga. Bila je to otvorena šupa, ustvari veliki krov na stubovima,

koji je skrivaо od nepogode požnjeveno žito. Šupa je bila ovog puta puna kukuruzovine, Devojke su znale da će im taj zaklon malо pomoći. Ipak, rešile su se da skupo prodaju svoje živote.

Četa Mađara im se približavala sa svake strane. Kad su bili blizu, sa kamare su opet odjeknuli pucnji. Dvojica-trojica su pala. Tada je neko od zlikovaca došao na tu strašnu ideju. Dok su ostali otvorili besomučnu-paljbu po kukuruzovini, drevnim direcima i krovu, jedan se privukao i potpalio kamaru sa svih strana. Plamen je liznuо, a sa polja je odjeknuо pobedonosni poklič hortijevaca.

Ugledali su ih za trenutak kako stoje na kukuruzovini. Niko nije pucao. To bi značilb prekratiti im muke i taj izvanredni spektakl u kome su zlikovci uživali. Odozgo su opet zapraštali meci. Onda se utišalo i u toj tišini koju je remetilo jedino pucketanje vatre odjeknula su još dva pucnja.

Kamara je bila sva u plamenu. Plamen je zahvatio i krov od čamovine, koji se uskoro svalio na ogromno razbuktalo žarište podižući visoko prema nebu čitav oblak praskavih varnica.

Dvadesetog oktobra oslobođen je Beograd, a operacije za oslobođenje Makedonije ušle su u završnu fazu. Dalmacija, kroz koju je neprijatelj hteo na svaki način da sačuva komunikaciju radi izvlačenja svojih snaga iz Albanije i Crne Gore, bila je takođe na putu skorog oslobođenja.

Diverzantske jedinice su u to vreme imale pune ruke posla. Zahvaljujući većim količinama eksploziva, koji su nam Saveznici sa Zapada bacili iz aviona u limenim kutijama sa padobranom, bili smo u mogućnosti da se svim snagama i raspoloživim ljudstvom bacimo na rušenje komunikacija i sprečavanje neprijatelja da vrši manevre i pregrupisava snage i da se neometan, planski izvlači iz naše zemlje.

Sve u svemu, rad naših diverzantskih odreda, odvijao se sada mnogo bolje i organizovanije nego što je to bilo ranije. Radio-veze omogućavale su nam da neprestano budemo u kontaktu sa svim našim terenskim jedinicama i da u sve češćem sadejstvu sa teritorijalnim partizanskim odredima postižemo mnogo veće rezultate. Osim toga, naša posebna obaveštajna mreža, zahvaljujući boljim sredstvima i savremenijim metodima rada, funkcionalna je neuporedivo bolje, tako da na akcijama nije gotovo nikad dolazilo do kakvih većih iznenađenja sa bolnijim posledicama.

Kakvog su opseга bile diverzantske akcije u tom periodu, pokazaće sažeti godišnji izveštaj Drugog diverzantskog bataljona, pod komandom Miće Bulata, o akcijama u 1944 godini u žumtaeračko-pokupskom rejону:

163 lokomotive uništene, od toga 25 lokomotiva oklopnih vozova,
74 mosta dignuta u vazduh, od toga 11 železničkih dugih 8—120 metara,
870 vagona uništeno, od toga 32 oklopna i 23 vagona-cisterne,
193 vagona oštećeno,
3.200 telefonskih stubova posećeno,
77 bunkera bačeno u vazduh,
1 tunel porušen,
5 pružnih tenkova uništeno,
7 podvožnjaka razoren,
14 skretničkih srca razbijeno,
80 betonskih dalekovoda porušeno,
2 dresine uništene,
4 železničke stanice dignute u vazduh,
7 kamiona uništeno,
4 magacina sa avionskim bombama dignuto u vazduh,
37 aviona uništeno,

15.400 metara pruge uništeno,
890 neprijateljskih vojnika ubijeno, od toga, 4 generala, 1 pukovnik i 1 potpukovnik (nepotpuni podaci),
810 neprijateljskih vojnika ranjeno (nepotpuni podaci),
5.311 časova stajao promet.

Svaki od tri odreda imao je po tri ovakva bataljona kao što je bio ovaj Miće Bulata. Može se prepostaviti i bez ovakvih statističkih podataka rezultat njihove aktivnosti u toj godini kad su diverzantske jedinice prerasle u odrede.

*
* * *

Godina 1944 je prošla. Srbija sa Beogradom bila je slobodna. Dalmacija, Crna Gora i Makedonija takođe. Nemačke snage bile su grupisane uglavnom duž komunikacija koje su im preostale za povlačenje, a to su bile: Srem i obala Save, reke Bosna i Drina, dolina Neretve i Une i dolina Drave.

Prema ovim nemačkim uporištima obrazovan je front jugoslovenskih armija: Prva armija je preuzeila Sremski front, Druga je uspostavila front u istočnoj Bosni, naslonjen desnim krilom na front u Sremu. Treća armija je prebačena u Baranju, na levo krilo Trećeg ukrajinskog fronta sa ciljem da operiše u Slavoniji, Donjoj Podravini i Moslavini, a Četvrta armija, koja je formirana nešto kasnije, obrazovala je front koji se levim krilom naslanjao na Jadransko More a desnim na Drugu armiju u istočnoj Bosni.

Operaciju su počele dvadesetog marta i do petnaestog maja otpor okupatora i njegovih pomagača bio je potpuno slomljen. Mnoge slavne bitke koje su vođene pri konačnom oslobođenju zemlje, kao bitka za Mostar, Bihać, Rijeku, Trst, zatim Unska operacija, probor Sremskog fronta, forsiranje Drave, bojevi kod Đakova, Pleternice, na Uni, Kupi, Ilovi, gonjenje neprijatelja od Srema, Drine i Drave do Bleda i Ce-lovca — sve je to govorilo o izvanrednom moralu i snazi jedne nove, moderne, velike armije, izrasle iz nekadašnjih malobrojnih partizanskih odreda rasutih po čitavoj zemlji.

Prenošenje završnih operacija u zapadnu Bosnu, a zatim u Gorski Kotar, Kordun, Baniju, Slavoniju i Međumurje uslovilo je posebno zalaganje mojih diverzanata, čija je dužnost bila: ne dozvoliti neprijatelju da se spokojno i uredno povlači, vršiti akcije u njegovoј pozadini i unositi nespokoјstvo i dezorganizaciju u jedinice koje su i bez toga na ivici svojih i fizičkih i psihičkih mogućnosti.

Jedna od poslednjih akcija, kojom je, može se reći, završena četverogodišnja borba diverzanata Hrvatske, jeste zauzimanje radiostanice u Zagrebu.

U Zagrebu je u to vreme operisalo nekoliko grupa koje je obrazovalo stanovništvo a kojima su rukovodili po jedan ili dvojica mojih ljudi. Njihov zadatak je bio da spašavaju objekte od neprijateljevog miniranja.

Jedna zgrada je morala biti po svaku cenu sačuvana, a to je bila zagrebačka radio-stanica, koja se onda nalazila u Vlaškoj ulici.

Našem drugu, koji je osmog maja predvodio jednu dobro naoružanu grupu, pošlo je za rukom da razoruža ustaše u zgradu, mada su se oni sa šest puškomitrailjeza i velikim brojem strojnica i bombi mogli još dugo držati, u svakom slučaju mogli su da onesposobe stanične uređaje. U međuvremenu je pritekla u pomoć i jedna od naših regularnih jedinica i za našim diverzantima pokuljala u zgradu.

Naš snažan prijemnik hvatao je sve ono što se tog trenutka dešavalo u neisključenom studiju. Čuli smo neke glasove, a poneku reč i razumeli. Prepoznali smo glas našeg druga, koji je upitao:

— Ama, kako ču, bogamu... — a odmah zatim njegovo mucanje.

Nekakav drugi glas je tada upao:

— Pusti mene ...

A tada se iz zvučnika proložio snažan glas nekog Crnogorca, što nije bilo teško pogoditi po njegovom karakterističnom naglasku. Kasnije se ta pretpostavka pokazala kao tačna: bio je to jedan iz jedinice koja je nadrla u zgradu odmah posle naših diverzanata. Neupućen čovek je sigurno toliko prineo usta mikrofonu i viknuo na sav glas, koji, verovatno, ni po prirodi, nije bio slab, da smo se Bora Milićević i ja, koji smo nestrpljivo sedeli priljubljenih glava uz prijemnik, naglo trgli.

U ušima mi je zvonila jedna od najlepših vesti koju sam čuo posle vesti o oslobođenju Beograda, a nju je izgovorio snažni glas tog prvog „spikera“ budućeg Radio-Zagreba. Bila je to rečenica:

— *Ovdje Zagreb — radiostanica slobodne Jugoslavije ...!*